

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»

*Η Ζωή και ο Θάνατος του Παιδιού στην Κλασική Αθήνα μέσα από τις
γραφτές πηγές και την απεικόνισή του στην τέχνη*

Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία

ΛΕΚΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλεοπάτρα Καθάρου

Τριμελής εξεταστική επιτροπή

Κλεοπάτρα Καθάρου (Αναπλ. Καθηγήτρια Π.Ι., Επόπτρια)

Αικατερίνη Λιάμπη (Ομότ. Καθηγήτρια Π.Ι., μέλος)

Άγγελος Ζάννης (Επικ. Καθηγητής Π.Ι., μέλος)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2025

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία»

Λέκα Χριστίνα

Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία: « Η Ζωή και ο Θάνατος του Παιδιού στην Κλασική Αθήνα μέσα από τις γραπτές πηγές και την απεικόνισή του στην τέχνη»

Μεταπτυχιακή εργασία υποβληθείσα για την εκπλήρωση των προϋποθέσεων απονομής μεταπτυχιακού τίτλου του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Εξώφυλλο: Αττική ερυθρόμορφη χους, αγόρι παίζει με πάπια, τελευταίο τέταρτο 5ου αι. π.Χ.
Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο MP113.

Ιωάννινα 2025

Στην οικογένειά μου

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ.....	11
Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ	11
1. Η Αθηναϊκή οικογένεια και ο <i>οἶκος</i>	12
1.α. Γραμματειακές πηγές	12
1.β. Αρχαιολογικές μαρτυρίες: Η περίπτωση των ταφικών μνημείων	14
2. Η θέση του παιδιού στην Κλασική Αθήνα	15
2.1.α. Γραμματειακές πηγές	16
2.1.β. Αρχαιολογικές μαρτυρίες.....	17
2.2. Το νόθο παιδί.....	18
3. Η απεικόνιση της παιδικής ηλικίας κατά την Κλασική περίοδο	19
3.1. Τα ηλικιακά στάδια.....	20
3.1.α. Κριτήρια αναγνώρισης της ηλικίας	21
4. Η απεικόνιση του παιδιού κατά την Ύστερη Κλασική και Ελληνιστική περίοδο	25
5. Στάδια ζωής	25
5.1. Εγκυμοσύνη	25
5.2. Έκτρωση.....	26
5.3. Γέννηση	28
5.4. Βρεφική ηλικία.....	30
5.5. Η μετάβαση από τη βρεφική στην παιδική ηλικία	33
5.6. Παιδική ηλικία	34
5.6.1. Εκπαίδευση	35
5.6.2. Η εκπαίδευση των κοριτσιών	41
5.6.3. Ο ρόλος του παιδιού στον <i>οἶκο</i>	42
5.6.4. Παιχνίδι και ψυχαγωγία.....	44
6. Η οικογένεια και η απεικόνισή της στην τέχνη	45
6.1. Σύνθεση των οικογενειακών παραστάσεων	46
6.2. Σχέση του παιδιού με τους γονείς	47
6.2.α. Σχέση παιδιού και μητέρας.....	48

6.2.β. Σχέση παιδιού και πατέρα	49
7. Παιδί και θρησκεία	51
7.1. Θρησκευτικά έθιμα για το παιδί.....	52
7.1.1. Η Κουροτρόφος θεά	53
7.1.2. Τα Αμφιδρόμια, η Δεκάτη και τα Απατούρια.....	55
7.1.3. Τα Θεσμοφόρια και οι Θιπενίδες.....	57
7.1.4. Τα Ανθεστήρια και η γιορτή των Χοών	57
7.1.5. Η Τελετή της Αιώρας.....	58
7.1.6. Τα Αρρηφόρια	59
7.1.7. Τα Άρκτεια/Βραυρώνια	59
7.2. Ο ρόλος των παιδιών στα κοινά θρησκευτικά έθιμα.....	60
7.2.1. Τα Οσχοφόρια	63
7.2.2. Τα Πυανέψια.....	63
7.2.3. Τα Παναθήναια	64
7.2.4. Συμπόσια.....	64
7.3. Ο ρόλος των παιδιών στα ταφικά έθιμα - Η απεικόνιση παιδιών και βρεφών σε ταφικές στήλες ενηλίκων	65
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	67
Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ.....	67
8. Ο παιδικός θάνατος	68
8.1. Η περίπτωση της απόθεσης των βρεφών	69
8.2. Παιδικές ασθένειες και αιτίες θανάτου.....	71
8.3. Πώς αντιμετώπιζαν οι αρχαίοι Αθηναίοι το θάνατο των παιδιών τους;	73
9. Ταφικά έθιμα για τα παιδιά.....	74
9.1. Τρόποι ταφής	74
9.1.α. Ενταφιασμός	75
9.1.β. Εγχυτρισμός	78
9.1.γ. Καύση.....	79
9.2. Ταφικές τελετές για τα παιδιά	80
10. Κτερίσματα παιδικών τάφων	81
10.1. Κτερίσματα με προφυλακτικό χαρακτήρα	82
10.2. Θαλάσσια όστρακα ως κτερίσματα σε παιδικές ταφές.....	82
10.3. Ερμηνεία των κτερισμάτων στις παιδικές ταφές.....	83

11. Η απεικόνιση του παιδικού θανάτου στην τέχνη	84
11.1. Ταφικές στήλες.....	84
11.2. Ταφικά αγγεία.....	87
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	89
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	92
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	93
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΩΝ ΠΗΓΩΝ.....	109
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΩΝ ΠΗΓΩΝ	123
ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	128
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	135

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εργασία αυτή εκπονήθηκε ως διπλωματική στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών με τίτλο «Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία», με κατεύθυνση την Κλασική Αρχαιολογία.

Η επαφή μου με το αντικείμενο της παιδικής ζωής στην αρχαιότητα ξεκίνησε στις μεταπτυχιακές μου σπουδές μέσω των σεμιναριακών μαθημάτων. Μελετώντας αρχικά τον παιδικό θάνατο και τα παιδικά νεκροταφεία σε διάφορα μέρη του ελληνικού χώρου, στη συνέχεια το ενδιαφέρον μου επεκτάθηκε σε όλες τις πτυχές της ζωής των παιδιών στην αρχαία Ελλάδα. Έτσι, κατέληξα στην προσπάθεια μελέτης και ερμηνείας των αρχαίων γραμματειακών πηγών και της τέχνης της Κλασικής Αθήνας, με σκοπό την απόδοση μιας ακριβούς και αντικειμενικής εικόνας του πώς ήταν η ζωή των παιδιών στην αρχαιότητα.

Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στην επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, κα. Κλεοπάτρα Καθάρου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, για τις πολύτιμες συμβουλές και κατευθύνσεις, την αμέριστη υποστήριξη και τη συνεχή ενθάρρυνσή της καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας, αλλά και της ακαδημαϊκής μου πορείας. Την ευχαριστώ επίσης για το ενδιαφέρον και την εμπιστοσύνη που μου έδειξε. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω επίσης και στα άλλα δυο μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής, την κα. Αικατερίνη Λιάμπη, Ομότιμη Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και τον κο. Άγγελο Ζάννη, Επίκουρο Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας και Επιγραφικής στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, για την πολύτιμη καθοδήγηση και τη βοήθεια που μου προσέφεραν. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου και σε όλους όσους με βοήθησαν κατά τη διάρκεια των σπουδών μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη της ζωής και του θανάτου των παιδιών στην Αθήνα κατά την Κλασική Εποχή (480-336 π.Χ.). Αντικείμενο της μελέτης αποτέλεσαν οι σχετικές αναφορές στις γραμματειακές πηγές της εποχής (ιστοριογραφία, ποίηση) και οι απεικονίσεις των παιδιών στην τέχνη (αγγειογραφία, ταφικές στήλες, ειδωλοπλαστική). Πρόκειται για μια προσπάθεια σκιαγράφησης της ποιότητας ζωής των παιδιών στην αρχαιότητα, σχετικά με το ποια ήταν η καθημερινότητά τους, πώς αντιμετωπίζονταν από τον οικογενειακό και κοινωνικό περίγυρο και γενικότερα ποια ήταν η θέση τους και ποιος ο ρόλος τους στην ιδιωτική και δημόσια ζωή.

Η εργασία διαιρείται σε δυο μέρη. Το πρώτο μέρος αφορά στη ζωή του παιδιού στην Κλασική Αθήνα. Γίνεται αναφορά σε όλες τις πτυχές της ζωής του, από την γέννησή του μέχρι την ενηλικίωσή του, τα ηλικιακά στάδια, την ανατροφή και την εκπαίδευσή του, τον ρόλο του στον οίκο και στα κοινά, καθώς και τα θρησκευτικά έθιμα που αφορούσαν στη ζωή του. Στο δεύτερο μέρος εξετάζεται ο παιδικός θάνατος στην Κλασική Αθήνα. Γίνεται ανάλυση των ταφικών εθίμων (τρόποι ταφής, απόθεση βρεφών, κτερίσματα) και παρουσιάζονται απεικονίσεις του νεκρού παιδιού στα ταφικά αγγεία (λευκές λήκυθοι) και στις ταφικές στήλες. Δίνεται έμφαση στην παρουσία των παιδιών στην αγγειογραφία, όπου απεικονίζονται σε διάφορες στιγμές της ζωής τους, είτε μόνα είτε με συγγενικές μορφές, σε ιδιωτικό και δημόσιο περιβάλλον. Επιπλέον, ιδιαίτερη μνεία δίνεται και στον ρόλο και τον συμβολισμό των παιδιών όταν απεικονίζονταν σε σκηνές που δεν αφορούν στα ίδια, αλλά στην ζωή των ενηλίκων, όπως στις ιεροτελεστίες ιδιωτικού και δημόσιου χαρακτήρα, στους γάμους, αλλά και στον θάνατο των γονιών τους.

Το παιδί και η ζωή του στην αρχαιότητα, είναι ένα θέμα που είχε αμεληθεί από την επιστημονική κοινότητα για πολλούς αιώνες, καθότι παρά την υψηλή παιδική θνησιμότητα της εποχής, οι αρχαιολογικές μαρτυρίες από τα αρχαία νεκροταφεία δεν έδιναν αρκετά

στοιχεία προς έρευνα¹. Η μελέτη για το «αρχαίο παιδί» ξεκίνησε από τον 20^ο αι. και επικεντρώθηκε αρχικά, στην εκπαίδευσή τους και στην απεικόνισή τους στην τέχνη², με το ενδιαφέρον των μελετητών να αυξάνεται σημαντικά τις τελευταίες δεκαετίες. Κεντρικός άξονας της έρευνας για το παιδί αποτελεί η αξία και ο ρόλος του στην αρχαία ελληνική κοινωνία, τόσο σε ιδιωτικό όσο και σε δημόσιο πλαίσιο, με βασικό θέμα το ενδιαφέρον που έδειχναν οι γονείς στην ανατροφή των παιδιών τους και τον τρόπο που αντιμετώπιζαν τον πρόωρο θάνατό τους. Βάσει των, έως τώρα, ευρημάτων, έχουν διατυπωθεί δύο απόψεις σχετικά με την σπουδαιότητα του παιδιού στις κοινωνίες των ιστορικών χρόνων: α) μια ομάδα ερευνητών ισχυρίζεται πως το παιδί ήταν ασήμαντο, δεν είχε ιδιαίτερη αξία και πως η απώλειά του δεν ήταν αισθητή στην οικογένεια και στο κοινωνικό σύνολο, λόγω της υψηλής παιδικής θνησιμότητας, της πρακτικής της απόθεσης βρεφών³ και των ελάχιστων αρχαιολογικών μαρτυριών, ενώ β) αντίθετα, μια άλλη ομάδα ερευνητών ισχυρίζεται πως τα παιδιά είχαν σημαντικό ρόλο, έχαιραν ιδιαίτερης φροντίδας και προσοχής όσο ζούσαν και θρηνούνταν όταν πέθαιναν, με επιχειρήματα που βασίζονται στις πληροφορίες που αντλούνται από την απεικόνιση των παιδιών στην τέχνη και από τις γραμματειακές πηγές.

Τα παιδιά ήταν σημαντικά για τους γονείς, εφόσον ένας βασικός ρόλος της γυναίκας στην αρχαιότητα ήταν εκείνος της μητέρας, και όσον αφορά στον άντρα, ήταν πολύ σημαντικό να έχει κληρονόμους. Επιπλέον, τα παιδιά ήταν σημαντικά και για την πόλη, καθώς είχαν ξεχωριστό ρόλο στα κοινά, συμμετείχαν σε διάφορες ιερές τελετουργίες και αποτελούσαν το μέλλον της. Ο ρόλος τους ποίκιλε αναλόγως με το φύλο⁴, την ηλικία, την κοινωνική θέση, και την πόλη-κράτος στην οποία ζούσαν, αφού παραδείγματος χάριν, παρατηρούνται διαφορές στην ζωή των παιδιών της Αθήνας με εκείνα της Σπάρτης. Τα αγόρια λάμβαναν μια επίσημη και πιο πλούσια εκπαίδευση, που θα τους καθιστούσε ικανούς για τους μελλοντικούς τους ρόλους ως πολίτες, στρατιώτες και ηγέτες, για να συμμετάσχουν ενεργά στα κοινά και να μπορέσουν να υπερασπιστούν την πατρίδα τους σε περίπτωση πολέμου. Τα κορίτσια, αντιθέτως, περιορίζονταν σε μια πιο βασική εκπαίδευση που δεν εφαρμοζόταν βέβαια σε όλες τις περιπτώσεις, κι ύστερα εκπαιδεύονταν κυρίως στις ασχολίες και εργασίες του *οίκου*. Οι γονείς συμμετείχαν στην εκπαίδευση των παιδιών τους καθημερινά,

¹ Shepherd 2018.

² Beaumont 2015, 4.

³ Για την απόθεση βρεφών, βλ. αναλυτικά στο Κεφ. 8.1.

⁴ Για τον φυλετικό διαχωρισμό των παιδιών στην αρχαία Αθήνα, βλ. Loreaux 1994.

μαθαίνοντάς τα, επίσης, να είναι υπάκουα, να σέβονται τους κανόνες και να τιμούν τους θεούς.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

1. Η Αθηναϊκή οικογένεια και ο *οἶκος*

1.α. Γραμματειακές πηγές

Στην αρχαιότητα η έννοια της οικογένειας ορίζεται με τις λέξεις *οἶκος*, *οἰκία* και *ἐστία*⁵. Ο *οἶκος* αποτελείτο από την πυρηνική οικογένεια, τον πατέρα, τη μητέρα και τα παιδιά, καθώς και τους δούλους⁶ (**Κείμ. 1**). Για τους ανθρώπους της αρχαίας Αθήνας η οικογένεια αποτελούσε τη βασική μονάδα της πόλης, την οποία έβλεπαν ως «οικογένεια των οικογενειών»⁷ (**Κείμ. 2**). Τα παιδιά, επομένως, ήταν απαραίτητα για τη δημιουργία και τη συνέχεια της οικογένειας και του *οἴκου*· για αυτόν το λόγο, σε περιπτώσεις δυστοκίας και αγονίας, οι άνθρωποι πίστευαν πως επρόκειτο για συμφορές που έστελναν οι θεοί ως τιμωρία⁸ (**Κείμ. 3**). Αξιοσημείωτη είναι η λέξη *τόκος*, η οποία έχει δυο σημασίες· το παιδί και το συμφέρον⁹ (**Κείμ. 4**). Ωστόσο, παρόλο που η τεκνοποίηση ήταν σημαντική για την πόλη, υπήρχαν διαφορετικές απόψεις σχετικά με τη σημασία και τη σπουδαιότητα της απόκτησης παιδιών. Ο Ξενοφώντας υποστήριζε πως τα παιδιά θα έπρεπε να γηροκομήσουν τους γονείς τους και αυτός ήταν ο σκοπός της γέννησής τους, να γίνουν *γηροβοσκοί*¹⁰ (**Κείμ. 5, 6**: *ἔπειτα τὸ γηροβοσκὸν κεκτῆσθαι ἑαυτοῖς ἐκ τούτου τοῦ ζεύγους τοῖς γούν ἄνθρώποις πορίζεται*). Όφειλαν επίσης και να τους θάψουν με τις πρέπουσες διαδικασίες¹¹ (**Κείμ. 7**). Ο Ευριπίδης, από την άλλη, αναρωτιέται εάν πρέπει ή όχι να κάνουν όλοι παιδιά, φρονώντας πως όσοι δεν τεκνοποιούν είναι δυστυχισμένοι, διότι τους λείπει κάτι, κι όσοι τεκνοποιούν δεν ευτυχούν ποτέ, καθώς εάν τα παιδιά τους έχουν καλή συμπεριφορά, εκείνοι θα ανησυχούν μήπως τους συμβεί κάτι, ενώ εάν τα παιδιά τους αποδειχθούν κακότεροπα, θα αποτελούν βάρος και στεναχώρια για τους γονείς τους¹² (**Κείμ. 8**).

Ο ιδανικός αριθμός παιδιών για μια οικογένεια, διέφερε ανάλογα με την κοινωνική θέση των μελών του εκάστοτε *οἴκου* και τις οικονομικές του δυνατότητες. Ωστόσο, δεδομένης της

⁵ Για την ετυμολογία, βλ. σχ. Liddell και Scott 2007.

⁶ Αριστοτέλης *Πολιτικά* 1253b.

⁷ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η οικογένεια αποτελούσε την βασική και θεμελιώδη μονάδα μιας κοινότητας, καθώς το σύνολο των οικογενειών σχημάτιζε την πόλη. *Πολιτικά* 1, 1252b 10-15.

⁸ Καλλίμαχος, *Ὑμνος εἰς Ἄρτεμιν* 126-8.

⁹ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1, 1258b6.

¹⁰ Ξενοφών, *Οἰκονομικός* 7.12 και 7.19.

¹¹ Ευριπίδης, *Ἀλκηστής* 662-664.

¹² Ευριπίδης, *Οἰνόμαος* 571.

υψηλής παιδικής θνησιμότητας στην Κλασική Αθήνα, το πιο πιθανό είναι πως οι άνθρωποι προσπαθούσαν να αποκτήσουν πολλά παιδιά έτσι ώστε να εξασφαλίσουν κάποιους απογόνους¹³.

Ο όρος «οικογένεια» έχει δύο σημασίες· η πρώτη αφορά σε ένα λειτουργικό νοικοκυριό, τον *οἶκο*, δηλαδή το σπίτι και όλα τα μέλη που ζουν σε αυτό, όπως οι δούλοι, τα προστατευόμενα μέλη και άλλοι συγγενείς, καθώς και τα περιουσιακά στοιχεία. Η δεύτερη αφορά στην *ἀγχιστεία τοῦ γένους*, δηλαδή στη συγγένεια μεταξύ ανθρώπων, η οποία έφτανε μέχρι τα παιδιά των εξαδέλφων του πατέρα της κάθε οικογένειας¹⁴. Ο ρόλος των ανδρών και των γυναικών σε έναν *οἶκο* διέφερε σημαντικά. Ο άνδρας εκπροσωπούσε τον *οἶκο* σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο και είχε τον κύριο λόγο στη λήψη αποφάσεων που αφορούσαν την οικογένεια και τον *οἶκο*. Ωστόσο, οι άνδρες δραστηριοποιούνταν κυρίως έξω από το σπίτι, αναλόγως του επαγγέλματός τους και των κοινωνικών τους υποχρεώσεων ως ενεργοί πολίτες. Αντιθέτως, οι γυναίκες, τα παιδιά και οι υπηρέτες έμεναν στο σπίτι και ασχολούνταν με τις καθημερινές δουλειές του *οἴκου*, με περιορισμένες και συγκεκριμένες εξόδους, συνήθως με τη συνοδεία ανδρών¹⁵. Οι οικίες των φτωχότερων οικογενειών ήταν απλές και κοινές και αποτελούνταν από έναν μεγάλο ενιαίο χώρο, ωστόσο κάποιες μεγαλύτερες σε μέγεθος οικίες μπορούσαν να έχουν ξεχωριστά δωμάτια για διαφορετικές χρήσεις, όπως τον γυναικωνίτη, όπου περνούσαν το χρόνο τους οι γυναίκες και τα παιδιά, τον ανδρώνα, το μαγειρείο (*όπτάνιον*) και πιθανώς μια ή περισσότερες αποθήκες¹⁶.

Πληροφορίες σχετικά με την οικογένεια αντλούνται από διάφορες πηγές: τη νομοθεσία περί γάμου και κληρονομιάς, το αρχαίο δράμα και την απεικόνιση της οικογένειας στην τέχνη, όπως στην αγγειογραφία και τα επιτύμβια μνημεία¹⁷. Η νομοθεσία προσφέρει πολλές πληροφορίες σχετικά με την οργάνωση και τους νόμους που αφορούσαν στους *οἴκους* της αρχαίας Αθήνας¹⁸. Αξιοσημείωτη περίπτωση είναι εκείνη του Σόλωνα, ο οποίος ανέλαβε τα ηνία της πόλης σε μια δύσκολη περίοδο, από οικονομικής και κοινωνικής απόψεως, κατά την οποία «οι πολλοί γίνονταν δούλοι των λίγων»¹⁹ (**Κείμ. 9:** *καὶ τῶν πολλῶν δουλευόντων τοῖς*

¹³ Patterson 1985, 116.

¹⁴ Μανακίδου 2015, 23. Neils and Rogers 2023, 218.

¹⁵ Για την ζωή των γυναικών στην αρχαία Αθήνα, βλ. Fantham κ.ά. 1994. Dillon κ.ά. 2015. McClure 2019.

¹⁶ Morgan, 2010. Nevett, 2010.

¹⁷ Patterson 1998. Cohen 2011, 465-487.

¹⁸ Για τους νόμους γύρω από τον θεσμό της οικογένειας, βλ. Bardis 1964, 156-175.

¹⁹ Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 5.1.1.

όλγιοις), ωστόσο, κατόρθωσε μέσω των νόμων του να αποκαταστήσει τα νοικοκυριά και την ακεραιότητα των οικογενειών και να θεμελιώσει την ελευθερία της αθηναϊκής γης, εξαλείφοντας τα χρέη και την υποδούλωση²⁰. Στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. η πρόταση του Περικλή περί πολιτογράφησης²¹ (**Κείμ. 10**), δηλαδή της ιδιότητας του Αθηναίου πολίτη, άλλαξε τα δεδομένα στις οικογένειες και στην κοινωνία. Σύμφωνα με το νόμο του, πολίτης της Αθήνας ήταν μόνο όποιος προερχόταν από γονείς, οι οποίοι ήταν και οι δυο Αθηναίοι πολίτες, προερχόμενοι και αυτοί με τη σειρά τους από Αθηναίους πολίτες. Συνέπεια αυτού ήταν η μέριμνα της ανατροφής των παιδιών που θα γίνονταν άξια μέλη της κοινωνίας. Οι γονείς φρόντιζαν για τη σωστή εκπαίδευση των παιδιών τους, κυρίως των αγοριών, έτσι ώστε να μπορέσουν να γίνουν σωστά και ενεργά μέλη της πόλης. Το αρχαίο δράμα, όπως η *Αντιγόνη* και ο *Οιδίπους* του Σοφοκλή, μέσα από την τραγικότητα των υποθέσεων, δίνουν πληροφορίες σχετικά με την οικογενειακή ζωή σε δημόσιο αλλά και σε ιδιωτικό πλαίσιο.

1.β. Αρχαιολογικές μαρτυρίες: Η περίπτωση των ταφικών μνημείων

Σπουδαία πηγή πληροφοριών αποτελούν τα ταφικά μνημεία, τα οποία προσφέρουν στοιχεία σχετικά με το πώς μια οικογένεια διαχειριζόταν το νεκρό σώμα ενός συγγενή και πώς αντιμετώπιζε το θάνατό του. Ένα συχνό φαινόμενο που τονίζει τους στενούς δεσμούς που ένωναν μια οικογένεια αλλά και τις παραδόσεις της εποχής, ήταν οι οικογενειακοί τάφοι, οι οποίοι στην Αθήνα κατά την Κλασική περίοδο ήταν συνήθως ένας τύμβος, ο οποίος περιλάμβανε ατομικές ταφές και σημειούνταν από γλυπτά ή γραπτά ανάγλυφα. Εκτός αυτών, υπήρχαν και μεμονωμένες ταφικές στήλες, συχνά για γιους και κόρες που πέθαιναν νέοι (*άωροι*), οι οποίες έφεραν παραστάσεις νεκρών παιδιών με σκοπό να δηλώσουν τη θλίψη της οικογένειας για τον χαμό τους.

Κατά την πρώιμη Κλασική περίοδο, τα λίθινα ταφικά μνημεία μειώνονται σημαντικά στην Αθήνα και επανεμφανίζονται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. με νέες οικογενειακές παραστάσεις που υπογραμμίζουν τη σχέση των μελών της οικογένειας, όπως παραδείγματος χάριν η

²⁰ Neils and Rogers 2023, 217-219.

²¹ Πλούταρχος, *Περικλής* 37.3. Για τις προϋποθέσεις της ιδιότητας του πολίτη, βλ. σχετ. Σακελλαρίου 2000, 129-134.

σκηνή της δεξίωσης²², δηλαδή της χειραψίας ανάμεσα στο νεκρό και σε ένα ζωντανό συγγενή, η οποία ενώνει τον κόσμο των ζωντανών με τον κόσμο των νεκρών, δίνοντας έμφαση στο θρήνο και στη θλίψη του αποχαιρετισμού αλλά και στους ισχυρούς δεσμούς της οικογένειας. Οι πολυπρόσωπες σκηνές με μέλη του *οἴκου*, ακόμα και με δούλους, συνεχίζονται μέχρι και τον 4^ο αι. π.Χ. Στην περίπτωση των ταφικών μνημείων που έφεραν επιγραφές, οι πληροφορίες σχετικά με το νεκρό είναι πιο ξεκάθαρες, όπως στην ταφική στήλη της Αμφαρέτης, όπου χάρη στην επιγραφή γίνεται κατανοητό πως η γυναίκα κρατά στην αγκαλιά της το παιδί της κόρης της, καθώς είναι και οι δυο νεκρές (**Εικ. 1**). Οι πιο συχνοί οικογενειακοί τάφοι στην Αθήνα ήταν οι ταφικοί περίβολοι, οι οποίοι στήνονταν κατά μήκος των οδών με κατεύθυνση προς την πόλη. Οι ταφικοί περίβολοι προσφέρουν πληροφορίες σχετικά με το χαρακτήρα μιας οικογένειας και τους εσωτερικούς δεσμούς της, καθώς τους ενδιέφερε η διαχρονικότητα και η συνέχεια χρήσης ενός τάφου για μια έως τρεις γενιές²³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο περίβολος του Δεξίλεω στον Κεραμεικό της Αθήνας (**Εικ. 7**), ο οποίος αρχικά ήταν ένα δημόσιο ταφικό μνημείο για τον τάφο του Δεξίλεω που πέθανε στη μάχη το 394 π.Χ., και στη συνέχεια προστέθηκαν και άλλα μνημεία της οικογένειάς του, για τον αδελφό του Λυσία, την αδελφή του Μέλτα με τον σύζυγό της Ναυσίστρατο, τον γιο τους Λυσανία και τον εγγονό τους Καλλιφάνη, καθιστώντας το μνημείο οικογενειακό²⁴.

2. Η θέση του παιδιού στην Κλασική Αθήνα

Η ζωή στην αρχαία Αθήνα, ήδη από τη Γεωμετρική εποχή, ήταν αποτελείτο από δύο βασικά τμήματα: τη δημόσια και την ιδιωτική. Η δημόσια ζωή χαρακτηριζόταν κυρίως από τη συμμετοχή όλων των ανθρώπων στις κοινές λατρείες των θεών και την ηρωολατρεία, καθώς αυτές οι δραστηριότητες αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής τους. Η ιδιωτική ζωή, αφορούσε και αυτή σε θρησκευτικές τελετές που τελούσαν οι οικογένειες ξεχωριστά στις οικίες τους. Τα παιδιά, λοιπόν, έρχονταν σε επαφή και εξοικειώνονταν από πολύ νωρίς με τις

²² Για την σκηνή της δεξίωσης, βλ. Davies 1985, 627-640. Pemberton 1989, 45-50. Shapiro 1991, 629-656. Novakova και Pagáčová 2016, 207-222.

²³ Humphreys 1980, 96-126. Clotserman 2006, 49-78.

²⁴ Για τον ταφικό περίβολο του Δεξίλεω, βλ. Arrington 2015, 205-207 και 226-236.

εορτές, τις πεποιθήσεις, τα ήθη και τα έθιμα γύρω από τη θρησκεία²⁵. Η συμμετοχή των παιδιών στις θρησκευτικές τελετές ήταν εδραιωμένη, καθώς λόγω της αθωότητας και της ανωριμότητάς τους, θεωρούνταν πως βρίσκονταν πιο κοντά στους θεούς και στη φύση²⁶. Παρά το γεγονός ότι η παιδική ηλικία χαρακτηριζόταν από πολλές αδυναμίες, η *ευτεκνία* και η *πολυτεκνία*, είχαν σπουδαία σημασία στην αρχαιότητα.

Διάφοροι παράγοντες, όπως η υψηλή θνησιμότητα, οι συχνοί πόλεμοι και οι πολιτικές αλλαγές, διαμόρφωσαν την επιθυμία απόκτησης παιδιών και την φροντίδα της ανατροφής τους με σκοπό τη δημιουργία ενάρετων μελλοντικών πολιτών. Επομένως, η απόκτηση παιδιών στην αρχαία Αθήνα αποτελούσε την σπουδαιότερη επιδίωξη των ανθρώπων και γινόταν συνειδητά. Ο γάμος και η τεκνοποίηση ήταν κοινωνικό καθήκον όλων των ελεύθερων πολιτών, με σκοπό την εξασφάλιση της συνέχειας του *οίκου*, δηλαδή της οικογένειας, σε κοινωνικό και θρησκευτικό πλαίσιο, αφού έπρεπε να συνεχιστεί και η ιδιωτική λατρεία κάθε *οίκου* και να μείνει η περιουσία του σε κάποιο μέλος της οικογένειας. Μάλιστα, υπάρχουν πληροφορίες που δείχνουν πως όσοι δεν υπηρετούσαν αυτό το καθήκον δέχονταν κριτική από τον περίγυρό τους. Ο Πλάτωνας στους *Νόμους* του είχε προβλέψει απαραίτητο ένα ετήσιο πρόστιμο για τους ανύμφευτους άνδρες ηλικίας άνω των 35 ετών²⁷ (**Κείμ. 11:** *ἂν δ' ἄρα τις μὴ πείθεται ἐκὼν, ἀλλότριον δὲ αὐτὸν καὶ ἀκοινώνητον ἐν τῇ πόλει ἔχῃ καὶ ἄγαμος ὢν γένηται πεντεκαιτριακοντούτης, ζημιούσθω κατ' ἐνιαυτὸν ἕκαστον, ὁ μέγιστον μὲν τίμημα κεκτημένος ἑκατὸν δραχμαῖς, ὁ δὲ τὸ δεύτερον ἑβδομήκοντα, τρίτον δὲ ἐξήκοντα, ὁ δὲ τὸ τέταρτον τριάκοντα*).

2.1.α. Γραμματειακές πηγές

Οι αρχαίες γραπτές πηγές σχετικά με το παιδί δίνουν αρκετές, αλλά, ίσως αμφίσημες πληροφορίες, διότι όσα γράφονται προέρχονται από ενήλικες, οι οποίοι παρουσιάζουν την παιδική ηλικία και ζωή μέσω της δικής τους αντίληψης, και όχι εκείνη του παιδιού - χάνοντας έτσι σημαντικά στοιχεία²⁸. Ωστόσο, πληροφορίες από αρχαία κείμενα φιλοσόφων, όπως το *Περί τα Ζώα Ιστορίαι* του Αριστοτέλη, από έργα επικών ποιητών, όπως του Ησίοδου, αλλά και

²⁵ Ruhfler 1984, 77.

²⁶ Golden 1993, 20.

²⁷ Πλάτωνας, *Νόμοι* 6, 774a-c.

²⁸ Golden 2003, 14.

τραγικών ποιητών, όπως του Αισχύλου, δίνουν μια αδρή εικόνα για το πώς έβλεπε η κοινωνία το παιδί και τον ερχομό του στη ζωή. Στην Πολιτεία του Πλάτωνα, αναφέρεται πως μόνο οι «άριστοι» πρέπει να κάνουν παιδιά, για να επιτευχθεί ένα ξεχωριστό κοινωνικό σύνολο²⁹ (Κείμ. 12: *δεῖ μὲν, εἶπον, ἐκ τῶν ὁμολογημένων τοὺς ἀρίστους ταῖς ἀρίσταις συγγίγνεσθαι ὡς πλειστάκις, τοὺς δὲ φανλοτάτους ταῖς φανλοτάταις τούναντίον, καὶ τῶν μὲν τὰ ἔκγονα τρέφειν*). Συχνά, οι συγγραφείς του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. σύγκριναν το παιδί με τους ενήλικες άνδρες, μια σύγκριση που δημιουργούσε αρνητική εικόνα για τα παιδιά, καθώς τα παρουσίαζαν ως πνευματικά και σωματικά κατώτερα από τους άνδρες. Αντιθέτως, η σύγκριση με τις ενήλικες γυναίκες δεν ήταν τόσο αρνητική για τα παιδιά, διότι, σύμφωνα με τους συγγραφείς της εποχής, οι γυναίκες παρουσίαζαν κάποια κοινά στοιχεία με τα παιδιά, όπως η ανεξέλεγκτη συμπεριφορά, η έκφραση συναισθημάτων και η περιορισμένη νοημοσύνη. Αξιοσημείωτο είναι ότι από τον Αισχύλο κι έπειτα, η λέξη *παῖς* αφορούσε όχι μόνο τα παιδιά, αλλά και τους δούλους, καθώς επίσης και τους νέους που είχαν ερωτικές σχέσεις με μεγαλύτερους άνδρες³⁰. Επομένως, η λέξη *παῖς* σηματοδοτούσε και άτομα κατώτερης κοινωνικής τάξεως. Τούτη η άποψη ενισχύεται και από το γεγονός πως στην εικονογραφία τα παιδιά και οι δούλοι πολύ συχνά απεικονίζονταν με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή, σε μικρότερη κλίμακα από τις υπόλοιπες μορφές.

2.1.β. Αρχαιολογικές μαρτυρίες

Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες, συγκεκριμένα η εικονογραφία αλλά και οι παιδικές ταφές που έχουν βρεθεί σε όλη την Ελλάδα, παρέχουν πλήθος πληροφοριών σχετικά με τη ζωή των παιδιών στην αρχαιότητα, τη διατροφή, την υγεία τους και το πώς αντιμετωπίζονταν από το περιβάλλον τους. Η καλύτερη, ίσως, πηγή πληροφοριών για τα παιδιά της αρχαίας Αθήνας εντοπίζεται στην αττική αγγειογραφία, όπου παρουσιάζονται σκηνές της καθημερινής τους ζωής. Σημαντική πηγή αποτελούν και οι ταφικές στήλες, όπου απεικονίζεται η σχέση των παιδιών με άλλα άτομα σε διαφορετικές φάσεις της ζωής τους³¹. Επομένως, οι πληροφορίες που αντλούνται από τις φιλολογικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες, συνδυαστικά, βοηθούν

²⁹ Πλάτωνας, *Πολιτεία* 5, 459d.

³⁰ Liddell και Scott 2007.

³¹ Neils και Oakley 2003, 4. Seifert 2006.

στο να σχηματιστεί μια πιο ολοκληρωμένη και πιο περιεκτική εικόνα της ζωής των παιδιών και του ιδιωτικού και δημόσιου ρόλου τους.

Στη μελέτη και προσπάθεια ερμηνείας της ζωής των παιδιών στην αρχαιότητα, σημαντική είναι η διαφοροποίηση ανάλογα με το φύλο του παιδιού ή την κοινωνική θέση της οικογένειας. Ένα παιδί που γεννιόταν σε οικογένεια κατώτερης τάξης δεν θα είχε την ίδια ζωή με ένα παιδί που γεννιόταν σε μια εύπορη οικογένεια με ξεχωριστή θέση και κύρος στην κοινωνία. Μια τέτοια οικογένεια θα μπορούσε να προσφέρει περισσότερη προσοχή και φροντίδα στην ανατροφή του.

2.2. Το νόθο παιδί

Η κοινωνική θέση ενός παιδιού σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό και με το αν προέρχεται από νόμιμο γάμο. Σε περιπτώσεις που ένα παιδί γεννιόταν από μια ανύπαντρη μητέρα, από μια εταίρα ή από ένα ανύπαντρο ζευγάρι, θεωρείτο παράνομο. Αυτό είχε αρκετές επιπτώσεις στη μετέπειτα ζωή του παιδιού αλλά και στη θέση του τόσο στον *οἶκο*, όσο και στην κοινωνία. Εάν ένα παιδί μεγάλωνε χωρίς τη μητέρα ή τον πατέρα του, είτε κορίτσι είτε αγόρι, ήταν στιγματισμένο. Δεδομένου ότι ένα παιδί αποκτούσε ταυτότητα μέσω της αποδοχής του από την οικογένειά του, και συγκεκριμένα από τον πατέρα του, εάν δεν αναγνωριζόταν από εκείνον, δεν είχε δικαίωμα στο όνομα της οικογένειας, επομένως δεν είχε θέση στο συγγενικό κύκλο, αλλά ούτε στην κοινωνία ως νόμιμος πολίτης. Επιπλέον, το δικαίωμα κατοχής περιουσιακών στοιχείων αφορούσε αυστηρά στους πολίτες βάσει του νόμου. Επομένως, ένα «παράνομο» παιδί δεν θα μπορούσε να κληρονομήσει τον πατέρα του και να αποτελέσει συνεχιστή του *οἴκου*³² (**Κείμ. 13:** *τῶν γὰρ πατρῶων οὐδ' ἀκαρῇ μέτεστί σοι κατὰ τοὺς νόμους: νόθος γὰρ εἶ κού γνήσιος*, **Κείμ. 14**). Ο διαχωρισμός των νόθων παιδιών δεν είχε μόνο οικονομικό αντίκτυπο, αλλά και κοινωνικό, καθώς αν δεν αποτελούσαν μέλη της αγχιστείας, δηλαδή του συγγενικού κύκλου, δεν είχαν ακολούθως το δικαίωμα συμμετοχής στις ιδιωτικές και δημόσιες θρησκευτικές τελετές του οἴκου³³. Συνεπώς, μόνον τα νόμιμα παιδιά αποτελούσαν εγγύηση για τη μελλοντική σταθερότητα και ασφάλεια της πόλης.

³² Patterson 1985, 115-116. Σύμφωνα με τον νόμο του Σόλωνα που αναφέρεται στην κωμωδία του Αριστοφάνη, *Όρνιθες* 1649 και 1660-1665.

³³ Hübner και Ratzan 2009, 108-111.

3. Η απεικόνιση της παιδικής ηλικίας κατά την Κλασική περίοδο

Η απεικόνιση των παιδιών στην αγγειογραφία και τις ταφικές στήλες έχει πλούσια θεματολογία. Ωστόσο, η μελέτη της εικονογραφίας ενέχει ορισμένες παγίδες, αφού σε κάποιες περιπτώσεις οι σκηνές ενδέχεται να είναι παραπλανητικές, απεικονίζοντας το πώς θα έπρεπε να είναι ορισμένα πράγματα και όχι το πώς πραγματικά ήταν³⁴. Στην απεικόνιση των παιδιών στην τέχνη υπάρχει μεγάλη ποικιλομορφία όσον αφορά στην ηλικία και στην απόδοση των μορφών σε μια παράσταση. Κατά την Αρχαϊκή εποχή η απεικόνιση των παιδιών και κυρίως των βρεφών περιορίζεται σε μικρά και σχετικά φθηνά προϊόντα, όπως πήλινα ειδώλια, πίνακες και αγγεία³⁵. Από τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. με αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., τα παιδιά απεικονίζονται συχνότερα στην τέχνη και αποδίδονται με περισσότερο ρεαλισμό (χειρονομίες που αντιστοιχούν σε παιδική συμπεριφορά, εκφραστικότητα, πιο ρεαλιστική απόδοση σώματος κ.ά.). Αυτές οι καλλιτεχνικές αλλαγές υποδεικνύουν την αύξηση του ενδιαφέροντος και της προσοχής προς τα παιδιά. Αιτία αυτής της αλλαγής αποτελεί η σταδιακή εγκατάλειψη των αριστοκρατικών ιδεωδών και η σπουδαιότητα, πλέον, της ιδιότητας του πολίτη, καθώς τα παιδιά αποτελούσαν τους μελλοντικούς πολίτες³⁶.

Στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. με αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. εδραιώνονται νέες κατηγορίες απεικόνισης των παιδιών, με βάση την ηλικία τους, από τη γέννηση έως την εφηβεία. Στο πρώτο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., μεταξύ 490-450 π.Χ., οι αγγειογράφοι ξεκινούν να απεικονίζουν διάφορες μορφές ηρώων και θεών, όπως ο Διόνυσος, ο Ηρακλής, ο Περσέας και ο Εριχθόνιος, ως παιδιά ή βρέφη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αττική ερυθρόμορφη υδρία του Ζωγράφου της Ναυσικάς που χρονολογείται περίπου στα 460-450 π.Χ. (**Εικ. 2**), όπου απεικονίζονται ο Ηρακλής και ο αδερφός του Ιφικλής, ως βρέφη στο κρεβάτι τους. Ο Ηρακλής παλεύει με τα φίδια που έστειλε η Ήρα, ενώ ο Ιφικλής απλώνει τα χέρια του προς το μέρος της μητέρας τους, Αλκμήνης. Στο βάθος απεικονίζεται η θεά Αθηνά, προστάτιδα του Ηρακλή, καθώς και ο Αμφιτρύων, σύζυγος της Αλκμήνης, ο οποίος σπεύδει να σώσει τα παιδιά. Επίσης, αξιοσημείωτος είναι ο αττικός λευκού βάθους καλυκωτός κρατήρας του 440-435 π.Χ. που αποδίδεται στον Ζωγράφο της Φιάλης (**Εικ. 3**). Η παράσταση αποτελείται από τον Ερμή που παραδίδει το νεογέννητο Διόνυσο στον Παπποσιληνό, ο οποίος θα αναλάβει

³⁴ Molas Font 2016, 71.

³⁵ Hadzisteliou 1978, 26-58.

³⁶ Beaumont 2004, 75.

την ανατροφή του, και τις Νύμφες που παλαισιώνουν τις τρεις μορφές³⁷. Πολλές φορές το παιδί απεικονίζεται μόνο του, όπως το κορίτσι με τα πτηνά σε μια ταφική στήλη από την Πάρο (Εικ. 4). Τις περισσότερες φορές, ωστόσο, και ειδικότερα στις μικρότερες ηλικίες, το παιδί συντροφεύεται από κάποιο μέλος της οικογένειάς του, κυρίως τη μητέρα ή κάποιον δούλο, και λιγότερο συχνά από ανδρικές μορφές, πιθανότατα τον πατέρα. Η απεικόνιση των παιδιών ήταν πολύ συχνή στην αγγειογραφία, με τις λεπτομέρειες των μορφών, ωστόσο, να αποδίδονται πιο πιστά στα γλυπτά και στα ανάγλυφα, όπου μπορούσαν να παρουσιαστούν καλύτερα η συμπεριφορά και οι χειρονομίες τους³⁸.

Μια πολύ συχνή παιδική σκηνή που εμφανίζεται κατά την Κλασική περίοδο είναι η απεικόνιση βρεφών ή μικρών παιδιών στον ιδιωτικό χώρο του *οίκου*, με τη μητέρα ή κάποια τροφό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αττική ερυθρόμορφη λήκυθος του 470-460 π.Χ., στην οποία απεικονίζεται μια γυναίκα να παραδίδει ένα γυμνό στεφανωμένο παιδί στην καθιστή μητέρα του (Εικ. 5). Το κάτοπτρο που κρέμεται στον τοίχο όπως και το κάθισμα της γυναίκας υποδεικνύουν πως πρόκειται για μια σκηνή εντός του *οίκου*, επιτρέποντας στον θεατή να διεισδύσει στην ιδιωτική σφαίρα ενός νοικοκυριού στην αρχαία Αθήνα. Ωστόσο, τα παιδιά εικονίζονταν και σε σκηνές ως δευτερεύουσες μορφές, όπως η σκηνή της αναχώρησης του πολεμιστή, όπου μέχρι την Αρχαϊκή εποχή, τα παιδιά και οι γυναίκες απλώς διακρίνονται στο χώρο, πίσω από το κύριο πρόσωπο της σύνθεσης, τον άνδρα πολεμιστή, αποχαιρετώντας τον. Στις αρχές της Κλασικής περιόδου αυτό αλλάζει. Η γυναίκα μαζί με το παιδί διεκδικούν και αποκτούν δικό τους χώρο στην παράσταση του αγγείου, όπως φαίνεται στον αττικό ερυθρόμορφο Παναθηναϊκό αμφορέα του 460-450 π.Χ., ο οποίος αποδίδεται στον Ζωγράφο του Βορέα (Εικ. 6. α, β). Στη μια πλευρά του αγγείου απεικονίζεται ο πολεμιστής λίγο πριν αναχωρήσει για τον πόλεμο, ενώ στην άλλη πλευρά απεικονίζεται η γυναίκα που κρατά στην αγκαλιά της το μωρό και αποχαιρετούν μαζί το σύζυγο και πατέρα.

3.1. Τα ηλικιακά στάδια

Η παιδική ηλικία, αλλά και η ηλικία γενικότερα, μελετάται ως βιολογικό αλλά και ως κοινωνικό-πολιτισμικό φαινόμενο. Η παιδική ηλικία στην αρχαιότητα δεν μπορεί να οριστεί

³⁷ Τιβέριος 1996, 227, 355.

³⁸ McNiven 2007, 85-93.

με ευκολία, ούτε να χαρακτηριστεί ως μια καθολική έννοια, καθώς, όπως και στο σύγχρονο κόσμο, μπορεί να διαφέρει ανάλογα με την κοινωνία και την εκάστοτε χρονική περίοδο³⁹. Σε κάθε περίπτωση η έρευνα οφείλει να συμπεριλάβει τη μελέτη του περιβάλλοντος, στο οποίο μεγάλωνε ένα παιδί και το οποίο διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στο πώς αντιμετώπιζαν αλλά και απεικόνιζαν το παιδί. Στην αρχαιότητα η ηλικία ήταν πιο γενικός όρος, χαρακτηριζόταν από στάδια ηλικίας και αντιπροσωπευόταν από τις δραστηριότητες στις οποίες εισάγονταν τα παιδιά με την μετάβασή τους από το ένα ηλικιακό στάδιο στο άλλο. Αυτές οι μεταβάσεις, ωστόσο, πιθανόν να βασίζονταν στη βιολογική εξέλιξη των παιδιών, η οποία δεν συνέβαινε απαραίτητα σε όλα τα παιδιά στην ίδια ακριβώς ηλικία. Επομένως, κάποια παιδιά και έφηβοι θεωρούνταν συνομήλικα (*όμηλικία*), παρόλο που δεν είχαν γεννηθεί την ίδια περίοδο⁴⁰. Τα όρια των ηλικιακών ομάδων είναι σχετικά και έχουν πολλές ερμηνείες. Ορισμένοι μελετητές διαχωρίζουν τις ομάδες σε μωρά, παιδιά και εφήβους⁴¹, ενώ άλλοι στις ομάδες από τη γέννηση έως τα 3 έτη, από τα 3 έτη έως τα 7 και από τα 7 έως τα 14/15, την ηλικία γάμου για τα κορίτσια⁴². Ο Αριστοτέλης διαχώρισε την ηλικία σε τρεις πιο γενικές κατηγορίες, τη νεανική, την ώριμη και τη γεροντική ηλικία, βάσει των διαφορετικών ικανοτήτων του ανθρώπου σε κάθε ηλικιακό στάδιο, ενώ προχώρησε επίσης και σε μια πιο αναλυτική κατηγοριοποίηση, η οποία φτάνει έως και τα δέκα στάδια⁴³. Το έτος και η ημερομηνία γέννησης ενός παιδιού καθοριζόταν με βάση τον ενιαύσιο άρχοντα (δηλ. του εκάστοτε έτους), όπως χαρακτηριστικά μάς πληροφορεί το επιτύμβιο ανάγλυφο του Δεξίλεω, όπου η γέννηση και ο θάνατός του χρονολογούνται με τα έτη που έδρασαν οι επώνυμοι άρχοντες (Εικ. 7).

3.1.α. Κριτήρια αναγνώρισης της ηλικίας

Η αναγνώριση παιδικών μορφών στην εικονογραφία βασίζεται σε έξι κριτήρια: στο μέγεθος και το ύψος της μορφής, την κόμμωση, την ενδυμασία, τις χειρονομίες, τα χαρακτηριστικά

³⁹ Korbin 2003, 9.

⁴⁰ Beaumont 2015, 19.

⁴¹ Lawton 2007, 43-55. Grossman 2007, 310.

⁴² Beaumont 2015, 17-24.

⁴³ Golden 1990, 2.

γνωρίσματα, και τις σχέσεις μεταξύ των εικονιζόμενων μορφών⁴⁴. Μέχρι τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. οι καλλιτέχνες συχνά επέλεγαν να απεικονίσουν τα παιδιά με φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά ενηλίκων, σε μικρότερη όμως κλίμακα. Συνήθως, αυτό σήμαινε πως όσο μικρότερο ήταν το μέγεθος της παιδικής μορφής, τόσο μικρότερο ήταν το παιδί σε ηλικία. Στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. η απεικόνιση των παιδιών γίνεται πιο ρεαλιστική, με μεγαλύτερα κεφάλια, παχύτερα άκρα και πιο νεανικά σώματα, ενώ παράλληλα αποκτούν νέες χειρονομίες και κινήσεις, όπως παραδείγματος χάριν η σκηνή όπου ένα μωρό πηγαίνει μπουσουλώντας προς κάποια ενήλικη μορφή⁴⁵. Ωστόσο, σε μικρότερη κλίμακα απεικονίζονταν συχνά και άλλες μορφές, όπως οι θνητοί παρουσία κάποιας θεότητας, οι δούλοι και άτομα που ανήκαν σε κατώτερα κοινωνικά στρώματα⁴⁶. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του φαινομένου είναι η ταφική στήλη της Δημινέτης, σε μορφή ναϊσκου, η οποία αναγνωρίζεται ως κορίτσι στην προ-εφηβεία από την ενδυμασία της (**Εικ. 8**). Μαζί της βρίσκεται μια θεραπαινίδα, η οποία απεικονίζεται σε μικροσκοπικό μέγεθος, φορώντας χειριδωτό χιτώνα. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου τα παιδιά απεικονίζονται σε ίδια κλίμακα με τους ενήλικες, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι βρίσκονται στην ίδια ηλικία, όπως συμβαίνει λ.χ. στα αττικά ερυθρόμορφα αγγεία με σκηνές εκπαίδευσης νέων, όπου οι μαθητές απεικονίζονται όπως και οι δάσκαλοί τους (**Εικ. 9**)⁴⁷. Σε αυτήν την περίπτωση, ο διαχωρισμός παιδιού-ενήλικα γίνεται με βάση τα υπόλοιπα κριτήρια αναγνώρισης της ηλικίας στην εικονογραφία που αναφέρθηκαν παραπάνω. Στην απεικόνιση του σώματος αξιοσημείωτη είναι η απόδοση στήθους στα κορίτσια. Η ύπαρξη στήθους αποτελούσε ένδειξη της ηλικίας, καθώς έτσι κατατάσσονταν στην κατηγορία των γυναικών ή των εφήβων, και όχι σε εκείνη των μικρών παιδιών. Ωστόσο, αυτό δεν ισχύει σε όλες τις περιπτώσεις, διότι υπάρχουν σκηνές με κορίτσια, όπου η απεικόνιση του στήθους έχει άλλο ρόλο. Ιδιαίτερη μαρτυρία αυτού αποτελεί ο αττικός μελανόμορφος ταφικός πίνακας που αποδίδεται στο Ζωγράφο της Σαφούς, όπου εικονίζεται μια σκηνή πρόθεσης με τρεις παιδικές μορφές μεταξύ των ενηλίκων (**Εικ. 10**). Πρόκειται για ένα αγόρι σε μικροσκοπική

⁴⁴ Η Ada Cohen επισημαίνει την πιθανή σκόπιμη αλλοίωση της πραγματικότητας σε κάποιες σκηνές, όπως σε περιπτώσεις με μεγάλη διαφορά ηλικίας μεταξύ ανδρών και πολύ νέων γυναικών, με σκοπό την απόκρυψη της παραβατικής σεξουαλικότητας των ενηλίκων, όπως εντοπίζεται και στις απαγωγές γυναικών στην μυθολογία. Cohen και Rutter 2007, 1-22.

⁴⁵ Beaumont 2015, 26.

⁴⁶ Golden 1985, 91-104. Grossman 2001, 69-70. Beaumont 2015, 124-125.

⁴⁷ Βλ. αττική ερυθρόμορφη υδρία του Ζωγράφου του Χοίρου, σκηνές εκμάθησης μουσικής, 480-470 π.Χ. Βρετανικό Μουσείο E172.

κλίμακα, μπροστά του ένα κορίτσι σε μεγαλύτερη κλίμακα και στην κεφαλή της νεκρικής κλίνης ένα δεύτερο κορίτσι το μέγεθος του σώματος του οποίου βρίσκεται μεταξύ εκείνων των δυο άλλων μορφών, απεικονίζεται όμως με στήθος, το οποίο λειτουργεί ως ένδειξη του φύλου και όχι της ηλικίας⁴⁸. Ως προς την απεικόνιση των σωμάτων των παιδιών, αξίζει να σημειωθεί πως σε ορισμένες περιπτώσεις τα σώματα είχαν περίεργες ή σπάνιες στάσεις, με σκοπό να φανούν τα γεννητικά τους όργανα και να δηλωθεί έτσι το φύλο τους. Με αυτόν τον τρόπο φαινόταν πως η μητέρα είχε καταφέρει να προσφέρει έναν αρσενικό κληρονόμο στον *οἶκο*, κάτι που αποτελούσε την πρωταρχική επιθυμία των γονέων στην αρχαία Αθήνα⁴⁹.

Η κόμμωση στα κορίτσια και η τριχοφυΐα στα αγόρια αποτελούν ένα βασικό κριτήριο αναγνώρισης των ηλικιακών ομάδων. Συγκεκριμένα, όσον αφορά στα κορίτσια, οι τύποι κόμμωσης χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, της παρθένου και των κοριτσιών στην προεφηβεία. Το χτένισμα της παρθένου είναι πολύ χαρακτηριστικό: πρόκειται για μακριά μαλλιά είτε ελεύθερα πάνω στους ώμους, όπως στις Αρχαϊκές κόρες, είτε πλεγμένα στο πίσω μέρος, όπως στις Καρυάτιδες (**Εικ. 11, 12**). Αντιθέτως, στην περίπτωση των μικρών κοριτσιών τα μαλλιά είναι συνήθως πολύ πιο κοντά σε μήκος και είναι είτε ελεύθερα είτε μαζεμένα στο πίσω μέρος της κεφαλής (**Εικ. 13**). Από τον 4^ο αι. π.Χ. εντοπίζεται στην εικονογραφία και ένα άλλο είδος κόμης για τα κορίτσια, με τα μαλλιά χωρισμένα σε τμήματα και σχηματισμένα σε πλεξούδες που κατέληγαν στο πίσω μέρος του κεφαλιού σε σχήμα πλεξούδας (πεπονοειδής κόμμωση γνωστή και ως “*melon coiffure*” = Melonen Frisur στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία)⁵⁰. Στα αγόρια ο ηλικιακός διαχωρισμός γινόταν κυρίως με βάση την ύπαρξη γενειάδας, καθώς όταν ένα αγόρι απεικονίζεται ως *αγένειος*, αυτό υποδηλώνει πως βρίσκεται ακόμη στην παιδική ή εφηβική ηλικία, ενώ ως *γενειοφόροι* απεικονίζονταν οι ενήλικοι άνδρες. Υπάρχουν και περιπτώσεις στις οποίες το αγόρι έχει το ρόλο του *εραστή*, όπου απεικονίζεται με γένι σε πολύ αρχικό στάδιο ή χνούδι στα μάγουλα (*ἰουλος*), το οποίο δηλώνει πως έχει περάσει το στάδιο της εφηβείας, αλλά δεν έχει φτάσει ακόμη στην ενηλικίωση⁵¹. Η κόμμωση των αγοριών στην εικονογραφία δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο αναγνώρισης της ηλικίας στην οποία βρίσκονται, διότι ενδέχεται να σχετίζεται και με άλλα ζητήματα, όπως το φύλο, η κοινωνική θέση και οι ανάγκες στο πλαίσιο κάποιας

⁴⁸ Beaumont 2015, 26-27.

⁴⁹ Keuls 1993, 110. Lewis 2002, 17.

⁵⁰ Beaumont 2015, 30-31.

⁵¹ Beaumont 2015, 27.

τελετουργίας, λ.χ. το κόψιμο των μαλλιών και η προσφορά τους σε κάποια θεότητα - στον Απόλλωνα ή στην Άρτεμη κατά την τελετή των Απατουριών⁵².

Στα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας, όταν δηλαδή ήταν βρέφη, η ενδυμασία ήταν κοινή για αγόρια και κορίτσια, και απεικονίζονταν κυρίως γυμνά ή φασκιωμένα (**Εικ. 14**). Στα επόμενα χρόνια της ζωής τους τα κορίτσια απεικονίζονταν συνήθως φορώντας έναν απλό χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο (**Εικ. 15**), ενώ τα αγόρια απεικονίζονταν γυμνά πολύ περισσότερο από τα κορίτσια μέχρι και την ηλικία των επτά ετών, οπότε όφειλαν να ντύνονται κόσμια, καθώς τότε ξεκινούσε η επίσημη εκπαίδευσή τους και φορούσαν ιμάτιο σφιχτά τυλιγμένο γύρω από το σώμα τους⁵³ (**Εικ. 16**).

Οι χειρονομίες και κινήσεις των παιδιών στην εικονογραφία είναι περιορισμένες. Στα βρέφη κυριαρχεί μια, εκείνη της ανύψωσης των χεριών τους προς κάποιον ενήλικα, πιθανότατα τη μητέρα ή κάποια τροφό, με σκοπό να τα πάρουν στην αγκαλιά τους (**Εικ. 17**). Τα παιδιά σε μεγαλύτερη ηλικία επιδεικνύουν περισσότερες χειρονομίες, όπως παραδείγματος χάριν για την έκφραση θρήνου σε ταφικές σκηνές. Ωστόσο, σε αυτήν την περίπτωση υπάρχει διαφοροποίηση με βάση το φύλο του παιδιού. Συγκεκριμένα, τα μικρά κορίτσια θρηνούν όπως οι ενήλικες γυναίκες, κρατώντας το κεφάλι τους με τα χέρια, ενώ τα αγόρια εκφράζονται πιο συγκρατημένα, όπως οι ενήλικοι άνδρες, με μόνο το ένα χέρι υψωμένο ως κίνηση αποχαιρετισμού. Αξιοσημείωτη είναι η απουσία παιδιών σε σκηνές δεξίωσης, όπου οι ζωντανοί αποχαιρετούν το νεκρό σφίγγοντας το χέρι του.⁵⁴ Ελάχιστες εξαιρέσεις υπάρχουν σε αυτό το φαινόμενο, όπως παραδείγματος χάριν στην αττική ταφική στήλη του Νικάνδρου, όπου απεικονίζεται μια σκηνή δεξίωσης με ένα μικρό αγόρι και ένα μικρό κορίτσι (**Εικ. 18**).

Τέλος, από την εικονογραφία των παιδιών αντλούνται πληροφορίες και από διάφορα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των μορφών. Στα βρέφη, χαρακτηριστικό γνώρισμα αποτελεί η παρουσία παιχνιδιών, όπως η κουδουνίστρα (*πλαταγή*), ενώ στα μεγαλύτερα παιδιά υπάρχουν άλλα παιχνίδια όπως ο τροχός, τα ειδώλια, αλλά και τα ζώα, όπως ο σκύλος και τα πτηνά, τα οποία δηλώνουν την ηλικία στην οποία βρίσκεται το εικονιζόμενο παιδί⁵⁵.

⁵² *Etymologicum Magnum, Apatouria*.

⁵³ Beaumont 2015, 32-34.

⁵⁴ Beaumont 2015, 34-36.

⁵⁵ Για την σχέση των παιδιών με τα ζώα, βλ. σχ. Budin 2013 και Kitchell 2014.

4. Η απεικόνιση του παιδιού κατά την Ύστερη Κλασική και Ελληνιστική περίοδο

Μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, ραγδαίες αλλαγές επήλθαν στον ελληνικό κόσμο, οι οποίες βοήθησαν στην αλλαγή του τρόπου που αντιλαμβάνονταν και απεικόνιζαν τα παιδιά⁵⁶. Παράλληλα με τις ταφικές στήλες παιδιών, κατασκευάζονται και ελεύθερα ιστάμενα γλυπτά βρεφών και παιδιών με αναθηματικό χαρακτήρα, που προσφέρονταν σε ναούς. Η λειτουργία τους ήταν ίδια με εκείνη των πήλινων ειδωλίων κουροτρόφων, προσφέρονταν δηλαδή ως αναθήματα σε ναούς για την προστασία των παιδιών. Πλέον όμως τα παιδιά είναι αυτόνομα και παρουσιάζονται μόνα τους ως ξεχωριστά όντα, χωρίς να χρειάζεται η παρουσία μητέρας ή τροφού. Τα γλυπτά αυτά εμφανίζονται κατά τον 4^ο αι. π.Χ. και εδραιώνονται το 330 π.Χ. Πρόκειται για αγόρια και κορίτσια που εικονίζονται να μπουσουλάνε, να κάθονται ή να στέκονται, και παρόλο που τα αγόρια συχνά αποδίδονται γυμνά ή ημίγυμνα, τα κορίτσια είναι καλυμμένα με χιτώνα⁵⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το μαρμάρινο γλυπτό ενός μικρού κοριτσιού που βρέθηκε στην Αθήνα και χρονολογείται στα 340-330 π.Χ. (Εικ. 19). Το κορίτσι αποδίδεται ρεαλιστικά με μεγάλο κυκλικό πρόσωπο με έντονα μάγουλα και με τα πόδια της σε μια στάση που δείχνει την ευλυγισία της ηλικίας της. Στο δεξί της χέρι κρατά ένα πτηνό, το οποίο φαίνεται να κοιτά με προσοχή και έντονο ενδιαφέρον, κάτι που υπογραμμίζει την περιέργεια της νεαρής ηλικίας.

5. Στάδια ζωής

5.1. Εγκυμοσύνη

Τα παιδιά θεωρούνταν απαραίτητα για τη συνέχιση του *οίκου* και της οικογένειας και επομένως ήταν σημαντικά τόσο τα ίδια όσο και οι εγκυμονούσες γυναίκες οι οποίες δέχονταν φροντίδας από όλα τα μέλη του γυναικωνίτη. Όσον αφορά στην εικονογραφία, η εγκυμοσύνη των θνητών αποτελεί σπάνιο θέμα. Περισσότερες πληροφορίες για τους μήνες της

⁵⁶ Για τις επιδράσεις του Πελοποννησιακού Πολέμου, βλ. Hornblower 1991, 153-180.

⁵⁷ Beaumont 2015, 77.

εγκυμοσύνης αντλούνται από τις αρχαίες γραμματειακές πηγές. Ο Αριστοτέλης αναφέρει πως οι γυναίκες όφειλαν να φροντίζουν το σώμα και τη διατροφή τους κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης, μεριμνώντας έτσι για την υγεία του παιδιού πριν ακόμη γεννηθεί⁵⁸ (Κείμ. 15). Κάτι παρόμοιο αναφέρει και ο Πλάτωνας⁵⁹ (Κείμ. 16). Ωστόσο, αυτές οι συμβουλές και παροτρύνσεις φαίνεται να στοχεύουν κατά των συνηθειών που επικρατούσαν εκείνη την εποχή στην Αθήνα, σύμφωνα με τις οποίες οι γυναίκες τρέφονταν λιγότερο από τους άνδρες και δεν ασκούσαν αρκετά, καθώς η ζωή τους ήταν περιορισμένη εντός του οίκου⁶⁰ (Κείμ. 17). Οι εγκυμονούσες ανήκαν σε ειδική κατηγορία, διότι οι πρώτες 40 ημέρες της κύησης ήταν επικίνδυνες για την υγεία τους και οι επαφές τους με άλλα άτομα ήταν προσεκτικές και περιορισμένες⁶¹. Η εγκυμοσύνη χωριζόταν σε τρία στάδια, σε καθένα από τα οποία η εγκυμονούσα όφειλε να προσέχει και να ακολουθεί τις οδηγίες της μαίας ή/και της ιατρικής⁶². Το πρώτο στάδιο περιλάμβανε ξεκούραση, προσεγμένη διατροφή, ελάχιστη σωματική άσκηση, και χρίσμα με ελαιόλαδο, μια τελετουργική πράξη για τον εξαγνισμό της γυναίκας και του παιδιού. Το δεύτερο στάδιο αφορούσε στους στομαχικούς πόνους, οι οποίοι σύμφωνα με τον Σωρανό τον Εφέσιο, αντιμετωπίζονταν με νηστεία και συγκεκριμένη διατροφή. Τέλος, το τρίτο στάδιο ήταν η προετοιμασία της γυναίκας για τον τοκετό. Οι γυναίκες έπρεπε να αποφεύγουν οποιαδήποτε δύσκολη και επικίνδυνη δραστηριότητα και συχνά τύλιγαν το σημείο της κοιλιάς τους με επιδέσμους από λινό ύφασμα για καλύτερη στήριξη. Ωστόσο, παρά την προσοχή που έδειχναν προς τις εγκύους, το ιατρικό ενδιαφέρον προς αυτές ήταν μικρό, με αποτέλεσμα να κυριαρχούν εσφαλμένες αντιλήψεις για πολλές πτυχές της εγκυμοσύνης. Σημαντική είναι η περίπτωση της έκτρωσης, στην οποία προτεινόταν διάφορα βότανα, επιβλαβή για την γυναίκα, που αρκετές φορές επέφεραν το θάνατο.

5.2. Έκτρωση

Η απόκτηση παιδιών ήταν πολύ σημαντική στην αρχαία Αθήνα, υπήρχαν όμως και περιπτώσεις στις οποίες οι γυναίκες επέλεγαν την έκτρωση, καθώς η εγκυμοσύνη ήταν

⁵⁸ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 7, 1335b 12-14.

⁵⁹ Πλάτωνας, *Νόμοι* 7, 789a5.

⁶⁰ Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 1.3.

⁶¹ Μανακίδου 2015, 25.

⁶² Σωρανός, *Περί Γυναικείων Παθών* Α: «Περί τῆς μαίας».

ανεπιθύμητη για διάφορους λόγους, όπως ιατρικούς (σε περίπτωση που η γυναίκα είχε προβλήματα υγείας), κοινωνικούς (όσον αφορά στην αναγνώριση του παιδιού από τον πατέρα), όπως επίσης και οικονομικούς λόγους που συνδέονταν με τη δυνατότητα των ανθρώπων να το μεγαλώσουν⁶³. Με τη συναίνεση του πατέρα, υπήρχε η δυνατότητα επιλογής της έκτρωσης, η οποία γινόταν με ειδικά φάρμακα και φυτά⁶⁴. Δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία όσον αφορά στο εάν μια έκτρωση επιτρεπόταν ή όχι από το νόμο, ωστόσο, πιθανότατα να ήταν νόμιμη. Οι διαθέσιμες πληροφορίες σχετικά με την έκτρωση προέρχονται κυρίως από τις αρχαίες γραπτές πηγές. Παραδείγματος χάριν, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η έκτρωση δεν αποτελούσε ανήθικη ή παράνομη πράξη, εφόσον το έμβρυο δεν είχε αποκτήσει ακόμη την αίσθηση της ζωής⁶⁵ (**Κείμ. 18:** *...πρὶν αἴσθησιν ἐγγενέσθαι καὶ ζωὴν ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἄμβλωσιν*), κάτι το οποίο βλέπουμε και στον Πλάτωνα, σύμφωνα με τον οποίο, η έκτρωση ήταν απαραίτητη σε περιπτώσεις όπου η εγκυμοσύνη δεν γινόταν στα χρόνια ακμής της γυναίκας, δηλαδή μεταξύ 20 και 40 ετών⁶⁶ (**Κείμ. 19**). Ωστόσο, στον όρκο του Ιπποκράτη αναφέρεται πως η έκτρωση θα έπρεπε να απαγορεύεται⁶⁷ (**Κείμ. 20:** *οὐδὲ γυναικὶ πεσσὸν φθόριον δώσω*). Στον Ιπποκράτη η έκτρωση συναντάται σε διάφορες λέξεις όπως *ἄμβλωσις* (ἀμβλωση), *ἐκτρωσμός*, *φθορά* και *διαφθορά*. Υπήρχαν ποικίλοι τρόποι για την επίτευξη της έκτρωσης. Ένας τρόπος ήταν η γυναίκα να αναπηδήσει επτά φορές, έτσι ώστε να πέσει το σπέρμα⁶⁸ (**Κείμ. 21**), αλλά το πιο συχνό μέσο ήταν τα ειδικά βότανα, τα οποία λάμβαναν οι γυναίκες. Τα βότανα αυτά ήταν πόσιμα ή εδώδιμα, όπως η αριστολογία και ο απήγανος⁶⁹ (**Κείμ. 22**). Σε περιπτώσεις όπου η έκτρωση δεν γινόταν εγκαίρως και το παιδί γεννιόταν, είτε το άφηναν να πεθάνει με τη λεγόμενη έκθεση παιδιών, είτε το πουλούσαν στους δουλέμπορους⁷⁰ (**Κείμ. 23**). Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός πως ο πατέρας/κύριος του *οἴκου* αποφάσιζε για τα πάντα, επομένως ήταν δική του η απόφαση σχετικά με την έκτρωση, ενώ υπήρχαν και νόμοι που παρείχαν στον άντρα το δικαίωμα

⁶³ Kapparis 2002, 91-132.

⁶⁴ Για την έκτρωση ως ιατρική διαδικασία, βλ. Demand 1994, 57-63.

⁶⁵ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 7.1335b 19-25.

⁶⁶ Πλάτωνας, *Πολιτεία* 460e.

⁶⁷ Ιπποκράτης, *Όρκος* 15-16.

⁶⁸ Ιπποκράτης, *Περὶ φύσιος παιδίου* 13.

⁶⁹ Διοσκουρίδης ο Πεδάνιος, *Περὶ Ὑγῆς Ιατρικῆς* III, 4.3.4. Riddle 1992, 28-29.

⁷⁰ Αἰλιανός, *Ποικίλη Ἱστορία* II.7.

ελέγχου του γυναικείου σώματος⁷¹. Δεν έλειπαν, ωστόσο, και περιπτώσεις στις οποίες οι γυναίκες αποφάσιζαν και δρούσαν εν αγνοία του συζύγου τους.

5.3. Γέννηση

Η γέννηση αποτελούσε μια πτυχή της ιδιωτικής σφαίρας της ζωής των γυναικών, κι επομένως οι σκηνές τοκετού είναι περιορισμένες στην τέχνη⁷². Σύμφωνα με τον Ησίοδο, υπήρχαν ευνοϊκές ημέρες για τη γέννηση ενός παιδιού, πέντε κατάλληλες ημέρες για τη γέννηση αγοριού και τρεις για τη γέννηση κοριτσιού⁷³ (**Κείμ. 24, 25**), κάτι που ενισχύει την πεποίθηση περί ανισότητας μεταξύ των δυο φύλων στην αρχαιότητα ήδη από την παιδική ηλικία. Η διάκριση των δυο φύλων ήδη πριν από την γέννησή τους εντοπίζεται και αλλού, όπως στις λέξεις *κουρογονίην* και *θηλυγονίην* μιας ιπποκρατικής πραγματείας με θέμα *περί φύσιος παιδός*, αλλά και στον Αριστοτέλη ο οποίος διέκρινε το *ἀρρενοτοκεῖν* με τη *θηλυτοκεία*⁷⁴ (**Κείμ. 26**).

Κατά τη διάρκεια της γέννας γίνονταν προσευχές στις Ειλείθυιες, τις θεές του τοκετού και άλειφαν τους τοίχους με πίσσα με σκοπό την ομαλή διεξαγωγή της γέννας και την προστασία από τα κακά πνεύματα⁷⁵. Με τη γέννα σχετίζονταν κι άλλες θεότητες όπως η Δήμητρα, η Άρτεμις και η Αφροδίτη. Η επίτοκος γεννούσε καθιστή σε καρέκλα ή γονατιστή στο δάπεδο με τη βοήθεια της μαίας, η οποία άλειφε λάδι στην κοιλιά της και τη βοηθούσε στον έλεγχο των αναπνοών, πιάνοντας στο τέλος το παιδί από το κεφάλι ώστε να το βγάλει έξω. Ύστερα η μαία αφαιρούσε τον πλακούντα και άφηνε το νεογέννητο στο έδαφος με σκοπό να παρατηρήσει αν είναι αρτιμελές, αν κουνηθεί και αν κλάψει. Αν έκρινε πως το παιδί δεν ήταν απόλυτα υγιές, το άφηναν να πεθάνει⁷⁶ (**Κείμ. 27: οὐκ ἄξιον ὄν τροφῆς τὸ γιγνόμενον**). Συχνά, η μαία αναλάμβανε να εναποθέσει το παιδί μέσα σε ένα πηγάδι⁷⁷. Όταν η μαία έκρινε πως το παιδί ήταν υγιές και η οικογένεια αποφάσιζε να το κρατήσει, το έδινε στις υπηρέτριες, οι οποίες το έπλεναν με κρασί, κάποιες φορές αλατισμένο, με σκοπό να γίνει δυνατό. Στη

⁷¹ Pepe 2014, 43, 257, 260.

⁷² Bremmer 2020, 44.

⁷³ Ησίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 782-784, 792-5.

⁷⁴ Αριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* 586b 32-35.

⁷⁵ Για τους κινδύνους της γέννας, βλ. Demand 1994, 71-86.

⁷⁶ Πλάτωνας, *Θεαίτητος* 160e.

⁷⁷ Harris 1982, 114-116. Για την απόθεση βρεφών θηλυκού γένους, βλ. Ingalls 2002, 246-254.

συνέχεια το φάσκωναν και το έδιναν για θηλασμό στη μητέρα ή κατά περίπτωση σε κάποια τροφό. Επίσης, η μαία αναλάμβανε και τη φροντίδα της μητέρας κατά την επιλόχειο περίοδο⁷⁸. Στο τέλος, η μητέρα, το παιδί, καθώς και όσοι είχαν συμμετάσχει στη διαδικασία της γέννησης, έπρεπε να εξαγνισθούν με λουτρό και ευχές, διότι υπήρχε η αντίληψη πως η επίτοκος αποτελούσε πηγή μιάσματος⁷⁹.

Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν πως τον τοκετό παρακολουθούσαν οι τρεις Μοίρες: Η Κλωθώ που ύφαινε το νήμα της ζωής του παιδιού με το αδράχτι της, η Λάχεσις που άπλωνε πάνω στο σφαιρικό ωροσκόπιο της τις τύχες του, και η Άτροπος με τον πάπυρο του πεπρωμένου, που καθόριζε τη λήξη της ζωής του⁸⁰. Αξιοσημείωτο είναι πως, για την προστασία της γυναίκας και του μωρού και για την ομαλή διεξαγωγή του τοκετού, πολύ συχνά οι γυναίκες φορούσαν κάποια ειδικά φυλαχτά⁸¹. Η γέννα αποτελούσε καθαρά γυναικείο θέμα και οι άνδρες συνήθως δεν παρευρίσκονταν σε αυτή, εκτός από τους γιατρούς, η παρουσία των οποίων κρινόταν απαραίτητη σε δύσκολες περιπτώσεις⁸².

Οι σκηνές γέννας στην αγγειογραφία είναι ελάχιστες, και αφορούν κατά βάση σε περιπτώσεις θεών ή ηρώων, αλλά όχι θνητών. Παραστάσεις σχετικά με τον τοκετό απαντούν κυρίως σε αναθηματικά και ταφικά ανάγλυφα, όπως η στήλη της Μαλθακής, όπου απεικονίζεται γυναίκα την ώρα του τοκετού, μαζί με μια άλλη γυναικεία μορφή, τη μαία (Εικ. 20), όπως επίσης και μια ερυθρόμορφη πυξίδα με τη γέννα της Λητούς, όπου η επίτοκος απεικονίζεται καθιστή (Εικ. 21).

Όταν γεννιόταν ένα παιδί στην αρχαία Αθήνα, ο πατέρας της οικογένειας επέλεγε αν θα το κρατήσουν ή όχι, συνεκτιμώντας διάφορους παράγοντες, όπως το φύλο του μωρού - υπήρχε προτίμηση στα αγόρια, την οικονομική κατάσταση του οίκου και τον αριθμό των μελών του⁸³. Η απόφαση αυτή αφορούσε στη συνέχεια του οίκου αλλά και της πόλης, υπό την έννοια ότι το παιδί εφόσον γεννιόταν από ελεύθερους Αθηναίους πολίτες, αποτελούσε και

⁷⁸ Neils και Rogers 2023, 238-240.

⁷⁹ Osborne 2011, 160. Bremmer 2020, 47. Άξιο αναφοράς είναι πως η ίδια πρακτική εντοπίζεται και στα έθιμα γύρω από το θάνατο, εφόσον οι συγγενείς του νεκρού καθώς και το σπίτι του θεωρούνταν μολυσμένα και ακάθαρτα και μετά τη ταφή έπρεπε να εξαγνιστούν. Αυτός ο παραλληλισμός έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον· η αρχαία ελληνική θρησκεία αντιμετώπιζε με τον ίδιο τρόπο δυο καταστάσεις, οι οποίες ήταν άκρως αντίθετες, καθώς η μὲν αφορούσε στην αρχή της ζωής και η δε στο τέλος της, βλ. Κεφ. 9.2.

⁸⁰ Kerenyi 1951, 31-33. Σαντοριναίος 1960, 62-63.

⁸¹ Dasen 2021, 61-82.

⁸² Dasen 2011, 296.

⁸³ Beaumont 2015, 67-68.

αυτό έναν *εξ υποθέσεως* πολίτη. Όταν η απόφαση ήταν να κρατήσουν το παιδί, τότε τελούνταν κάποιες εορτές προς τιμήν του, οι οποίες περιλάμβαναν θυσίες, για αυτό και ήταν δαπανηρές.⁸⁴ Ωστόσο, αυτές οι γιορτές δεν γίνονταν αμέσως, καθώς οι πρώτες ημέρες ζωής του παιδιού ήταν επικίνδυνες και η παιδική θνησιμότητα έφτανε το 25% - 35% αυτή την περίοδο⁸⁵. Μετά το πέρας των πρώτων ημερών από τη γέννησή του, εφόσον το παιδί κατάφερνε να επιβιώσει, λάμβανε χώρα η εορτή που ονομάζεται Αμφιδρόμια, μεταξύ της πέμπτης και της δέκατης ημέρας από τη γέννησή του, όταν σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η υγεία του δεν διέτρεχε πλέον κανέναν κίνδυνο⁸⁶ (**Κείμ. 28**: *Τὰ πλεῖστα δ' ἀναιρεῖται πρὸ τῆς ἑβδόμης· διὸ καὶ τὰ ὀνόματα τότε τίθενται, ὥς πιστεύοντες ἤδη μᾶλλον τῇ σωτηρίᾳ*).

5.4. Βρεφική ηλικία

Από τη γέννηση έως τα τρία του χρόνια, το παιδί ονομαζόταν *νήπιον*, δηλαδή βρέφος, και σήμαινε το άτομο που δεν είχε την ικανότητα να μιλήσει τη γλώσσα των ενηλίκων⁸⁷. Αυτό το χρονικό διάστημα αποτελεί τη βρεφική ηλικία, κατά την οποία το παιδί μάθαινε να περπατά και να μιλά, έβγαζε δόντια και απογαλακτιζόταν. Σύμφωνα με το Σωρανό τον Εφέσιο, οι γυναίκες έντυναν τα μωρά τυλίγοντάς τα σφιχτά, το λεγόμενο σπαργάνωμα ή φάσκιωμα, για τις πρώτες 40 ή και 60 ημέρες της ζωής τους⁸⁸ (**Κείμ. 29**). Η πρώτη ανάγκη των παιδιών ήταν ο θηλασμός τους, ο οποίος γινόταν με πηλίνα θήλαστρα σε διάφορα παρεμφερή σχήματα, με ή χωρίς διακόσμηση (**Εικ. 22**). Στην τέχνη αποφεύγονταν οι απεικονίσεις θηλασμού, καθώς η διαδικασία αυτή αποτελούσε μια πολύ προσωπική στιγμή της μητέρας με το παιδί και συνδεόταν με την ιδιωτική σφαίρα της ζωής των γυναικών⁸⁹. Επίσης, η έλλειψη τέτοιων παραστάσεων πιθανόν να οφείλεται και στις αντιλήψεις και προκαταλήψεις σχετικά με το γυναικείο γυμνό σώμα στην αρχαιότητα⁹⁰. Από την

⁸⁴ Golden 2015, 20. Beaumont 2015, 68.

⁸⁵ Golden 1993, 83. Ο Durand δίνει μεγαλύτερα ποσοστά, λέγοντας πως το 40 με 50% των παιδιών πέθαιναν πριν γίνουν ενός έτους. Durand 2003, 97.

⁸⁶ Το *Etymologicum Magnum* και ο Αριστοτέλης (*Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* VII 588a 8-10), δίνουν αντίθετες πληροφορίες σχετικά με την ημέρα αυτής της εορτής. Πιθανόν η ημέρα να βασιζόταν στην επιλογή της κάθε οικογένειας και να ήταν η πέμπτη, η έβδομη, ή η δέκατη ημέρα μετά την γέννηση του παιδιού. Για την γιορτή αυτή, βλ. Κεφ. 8.1.2.

⁸⁷ Müller 1990, 108.

⁸⁸ Σωρανός, *Περὶ γυναικείων* 2.21.

⁸⁹ Salzman-Mitchell 2012, 142, 145. Απεικονίσεις θηλασμού εντοπίζονται κυρίως στην Ιταλική και Ετρουσκική τέχνη, βλ. σχετ. Bonfante 1997, 174-196.

⁹⁰ Laskaris 2008, 462.

αγγειογραφία σώζεται μια υδρία με σκηνή θηλασμού, αντλούμενη από τη μυθολογία, όπου απεικονίζονται η Εριφύλη με τον γιο της Αλκμαίοντα⁹¹ (**Εικ. 23**). Ο θηλασμός των μωρών γινόταν μέχρι την ηλικία των 6 μηνών με βάση τις αναφορές του Σωρανού, και ύστερα, σε συνδυασμό με τροφή - όπως ψωμί και μέλι αραιωμένο με νερό (*ὕδρόμελον*) και τοποθετημένο σε ειδικό πήλινο αγγείο, τον λεγόμενο *βομβυλιό* (σημερινό μπιμπερό) μέχρι την ηλικία των 18 με 24 μηνών, δεδομένου ότι το μέλι είχε, όπως πιστευόταν, θρεπτικές και εξαγνιστικές ιδιότητες προστατεύοντας το μωρό από το κακό⁹² (**Κείμ. 30**). Τέτοια αγγεία έχουν βρεθεί σε παιδικές ταφές. Συγκεκριμένα, πρόκειται για αγγεία με μια λαβή και στόμιο, που συνήθως διακοσμούνται με παραστάσεις παιδιών (**Εικ. 24**). Σε πολλές περιπτώσεις ο θηλασμός γινόταν από κάποια άλλη γυναίκα, την τροφό (*ἡ πιθνή*), η οποία μπορούσε να είναι θεραπαινίδα του *οἴκου* ή κάποια ελεύθερη γυναίκα, την οποία προσλάμβανε η οικογένεια⁹³. Αυτό συνέβαινε για διάφορους λόγους. Για παράδειγμα, στις περιπτώσεις όπου η μητέρα πέθαινε στη γέννα, ή δεν είχε επαρκές γάλα για να θηλάσει το μωρό· ενίοτε και λόγω κοινωνικής θέσεως, όταν η οικογένεια θέλοντας να δείξει πως έχει αυτή την οικονομική δυνατότητα, επιφόρτιζε με το καθήκον του θηλασμού μια τρίτη γυναίκα, διευκολύνοντας έτσι και τη μητέρα⁹⁴. Ο απογαλακτισμός των παιδιών γινόταν σταδιακά, καθώς, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μετά τους 6 μήνες έδιναν στα παιδιά παράλληλα και άλλες τροφές.

Ιδιαίτερη μέριμνα επιδείκνυαν στην υγιεινή του παιδιού, από κοινού με την ανάπτυξη της ικανότητας να μάθει να περπατά και να μασάει αφότου απογαλακτιζόταν. Απεικονίσεις στην αγγειογραφία από αυτή την περίοδο δείχνουν καθημερινές σκηνές της παιδικής ζωής μέσα στον *οἶκο*, με παραστάσεις όπου τα μωρά μπουσουλάνε και μαθαίνουν να περπατούν, απασχολούνται από τη μητέρα ή την τροφό τους με παιχνίδια ή παραμύθια, και κάθονται σε παιδικά καθίσματα. Τέτοια ειδικά παιδικά καθίσματα έχουν βρεθεί σε αρχαιολογικούς χώρους, όπως στην Αγορά της Αθήνας (**Εικ. 25**)· εντοπίζονται επίσης και στην αγγειογραφία της εποχής (**Εικ. 26, 27**). Η απεικόνιση βρεφών ή νεαρών παιδιών γινόταν κυρίως για να δηλωθεί το περιβάλλον του *οἴκου* αλλά και η ιδιότητα της γυναίκας, η οποία ήταν συνήθως η μητέρα. Παραστάσεις με βρέφη εντοπίζονται στην αττική ερυθρόμορφη κεραμική κατά το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ αυξάνονται σημαντικά κατά το γ' τέταρτο του ίδιου αιώνα.

⁹¹ Sutton 2004, 345.

⁹² Σωρανός *Περὶ γυναικείων* 2.23. Dasen 2011, 2. Parkin 2013, 53.

⁹³ Flacelière, 1987, 11.

⁹⁴ Williams 1993, 92-106. Beaumont 2015, 52-61.

Ιδιαίτερα τρυφερό παράδειγμα αποτελεί μια αττική ερυθρόμορφη πελίκη του 440-420 π.Χ., όπου απεικονίζεται ένα βρέφος που μαθαίνει να περπατά μπουσουλώντας προς το μέρος μιας γυναίκας (Εικ. 28).

Τα αντικείμενα και «παιχνίδια» που χρησιμοποιούσαν κατά κύριο λόγο τα μικρά παιδιά στην καθημερινότητά τους ήταν πήλινες κουδουνίστρες, ρόδες και ειδώλια. Επίσης, περνούσαν χρόνο και με τη συντροφιά μικρών κατοικίδιων ζώων. Η κουδουνίστρα (πλαταγή⁹⁵), συγκεκριμένα, αποτελούσε το πρώτο παιχνίδι των παιδιών και συνήθως είχε τη μορφή ζώων (Εικ. 29, 26). Κατασκευασμένη είτε από μέταλλο είτε από πηλό, περιείχε σπόρους ή μικρές πέτρες, έτσι ώστε να παράγει έναν ήχο, ο οποίος ηρεμούσε τα μωρά, και θεωρούνταν πως έδιωχνε τα κακά πνεύματα⁹⁶ (Κείμ. 31, 32). Επιπλέον, σχετικά με την ψυχαγωγία των βρεφών, ο Πλάτωνας αναφέρει για τα παραμύθια και τις ιστορίες που έλεγαν στα μωρά οι μητέρες και οι τροφοί, πως θα έπρεπε να είναι συγκεκριμένης θεματολογίας, κατάλληλης για την ηλικία τους, έτσι ώστε να μεταφέρουν τα σωστά και ηθικά μηνύματα στο αναπτυσσόμενο μυαλό τους⁹⁷ (Κείμ. 33: *καὶ ὃν μὲν ἂν καλὸν μῦθον ποιήσωσιν, ἐγκριτέον, ὃν δ' ἂν μή, ἀποκριτέον. τοὺς δ' ἐγκριθέντας πείσομεν τὰς τροφούς τε καὶ μητέρας λέγειν τοῖς παισίν, καὶ πλάττειν τὰς ψυχὰς αὐτῶν τοῖς μύθοις πολὺ μᾶλλον ἢ τὰ σώματα ταῖς χερσίν: ὧν δὲ νῦν λέγουσι τοὺς πολλοὺς ἐκβλητέον*). Πολύ σημαντικός στην ανατροφή των παιδιών ήταν και ο τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες προσπαθούσαν να πειθαρχήσουν τα μικρά παιδιά τους ώστε να είναι υπάκουα και ήσυχα. Ορισμένες αρχαίες γραπτές πηγές αναφέρουν πως οι γυναίκες συχνά χρησιμοποιούσαν διάφορες μυθικές μορφές όπως τη Μορμώ, για να τα φοβίσουν⁹⁸. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της Μορμούς στο 15^ο ειδύλλιο του Θεόκριτου, όπου μια γυναίκα αγανακτισμένη λέει στο παιδί της πως δεν μπορεί να το πάρει μαζί της έξω διότι κυκλοφορεί η Μορμώ, η οποία τρώει μικρά παιδιά⁹⁹ (Κείμ. 34). Στο Ζηνόβιο, μέσω ενός ποιήματος της Σαφούς, γίνεται μια αναφορά στη Γελλώ, μια άλλη μορφή της Μορμούς, η οποία σύμφωνα με το μύθο ευθυνόταν για τους πρόωρους θανάτους

⁹⁵ Από το ρήμα *πλαταγῶ*= δημιουργώ ήχο κρούοντας.

⁹⁶ Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* 9.127. Ο Αριστοτέλης αναφέρει πως η επινόηση της κουδουνίστρας ανήκει στον Αρχύτα από τον Τάραντα, με σκοπό την αποφυγή ζημιών στο σπίτι από τα βρέφη, κρατώντας τα απασχολημένα και ήρεμα. Αριστοτέλης, *Πολιτικά* Θ 1340B, 25-35.

⁹⁷ Πλάτωνας, *Πολιτεία* 2.377c.

⁹⁸ Ευστρατίου 1987, 24-25.

⁹⁹ Θεόκριτος, *Συρακόσιαι ή Αδωνιάζουσαι* 40.

των βρεφών¹⁰⁰ (**Κείμ. 35**). Τέλος, στην κωμωδία *Βάτραχοι* του Αριστοφάνη, αναφέρεται η ίδια μορφή ως Έμπουσα¹⁰¹, η οποία επίσης έτρωγε τα μικρά παιδάκια¹⁰² (**Κείμ. 36**). παρομοίως και στην κωμωδία *Ειρήνη*, απαντάται η ίδια αναφορά, αυτή τη φορά όμως με το όνομα Λάμια¹⁰³ (**Κείμ. 37**). Με όποιο όνομα κι αν αναφερόταν στις πηγές και στην καθημερινότητα των ανθρώπων, πρόκειται για μια μυθική μορφή στην οποία αποδίδονταν τα κακά που συνέβαιναν στα μικρά παιδιά.

5.5. Η μετάβαση από τη βρεφική στην παιδική ηλικία

Μετά τα τρία έτη, γινόταν μια εορτή για τη μετάβαση του παιδιού από το στάδιο της βρεφικής ηλικίας (*νήπιον*) στο στάδιο της πρώιμης παιδικής ηλικίας (*παῖς*). Η εορτή αυτή ονομαζόταν εορτή των *Χοῶν*, ένα χαρμόσυνο γεγονός εορτασμού για την επιβίωση του παιδιού κατά τους πρώτους δύσκολους μήνες της ζωής του, στην οποία συμμετείχαν και τα παιδιά. Οι χόες αποτελούσαν ένα αγγείο πόσεως το οποίο χρησιμοποιείτο στην καθημερινότητα των ανθρώπων, ωστόσο, θεωρείται το αγγείο των παιδιών, καθώς απαντά πολύ συχνά ως κτέρισμα σε παιδικούς τάφους¹⁰⁴. Επίσης, τα αγγεία αυτά ήταν στενά συνδεδεμένα με τα μικρά παιδιά έως τριών ετών, καθότι οι απεικονίσεις των παιδιών στις χόες, αφορούσαν κυρίως αυτή την ηλικία¹⁰⁵. Στη γιορτή των *Χοῶν*, με τη συμμετοχή του στην τελετουργία, το παιδί αναγνωριζόταν και εκτός του *οἴκου* και του οικογενειακού περιβάλλοντος γενικότερα, και αποκτούσε πλέον κοινωνική ταυτότητα. Η δεύτερη μέρα της εορτής ήταν η ημέρα όπου τα αγόρια ηλικίας τριών χρόνων μπορούσαν να καταναλώσουν κρασί για πρώτη φορά και αυτό αποτελούσε βασικό τμήμα της μύησης των παιδιών, ως μια τελετουργία για τη μετάβασή τους στο επόμενο ηλικιακό στάδιο (*“rite de passage”*=διαβατήριο έθιμο). Σε αυτήν την γιορτή τα παιδιά συνήθως μιμούνταν τους ενήλικες, και αυτό φαίνεται σε μια χαρακτηριστική χουν, στην οποία δυο μικρά αγόρια απεικονίζονται σαν κωμαστές (**Εικ. 30**). Τέτοια αγγεία δίνονταν συχνά στα παιδιά ως

¹⁰⁰ Ζηνόβιος, *Ἐπιτομή ἐκ τῶν Ταρραίου καὶ Διδύμου παροιμιῶν συντεθεῖσα κατὰ στοιχεῖον Ἑκατοντάς Γ'* 3.3.

¹⁰¹ Για την Έμπουσα, βλ. σχ. Kearns 2010, 790.

¹⁰² Αριστοφάνης, *Βάτραχοι* 293.

¹⁰³ Αριστοφάνης, *Ειρήνη* 755-758.

¹⁰⁴ Ham 1999, 201-219.

¹⁰⁵ Sourvinou-Inwood 1988. Hamilton 1992, 209-219.

αναμνηστικά της εορτής, και στην περίπτωση που το παιδί πέθαινε πριν ή αφότου συμμετείχε σε αυτήν, τα πρόσφεραν στον τάφο του παιδιού ως πολύτιμο κτέρισμα¹⁰⁶.

5.6. Παιδική ηλικία

Μετά τη βρεφική ηλικία ακολουθούσε η πρώιμη παιδική ηλικία μέχρι τα επτά έτη. Στη διάρκεια αυτών των χρόνων, τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, μεγάλωναν και αναπτύσσονταν στον ιδιωτικό κόσμο των Αθηναϊκών οίκων, συγκεκριμένα στο γυναικωνίτη, με την παρουσία της μητέρας και άλλων γυναικών του συγγενικού περιβάλλοντος αλλά και με τη φροντίδα της τροφού, η οποία υπήρχε στο περιβάλλον εάν το επέτρεπαν οι οικονομικές δυνατότητες του *οίκου*. Στα πρώτα στάδια της παιδικής ηλικίας, το περιβάλλον των παιδιών ήταν ο *οίκος*, ένα θηλυκό περιβάλλον¹⁰⁷, όπου η μητέρα αναλάμβανε να τα προετοιμάσει για τους μελλοντικούς τους ρόλους στην κοινωνία, έχοντας την ευθύνη για την ανατροφή και την εκπαίδευσή τους. Στη μια εξωτερική πλευρά μιας αττικής ερυθρόμορφης κύλικας του 450 π.Χ. απεικονίζεται μια σκηνή ανατροφής παιδιών από γυναίκες, όπου μια καθιστή γυναίκα κρατά έναν ανοιχτό πάπυρο μπροστά σε ένα όρθιο αγόρι (**Εικ. 31**). Δεδομένου ότι στο εσωτερικό μετάλλιο του αγγείου απεικονίζεται μια Νίκη να προσφέρει στεφάνι σε ένα ιερό, η παράσταση της εξωτερικής πλευράς πιθανότατα αφορά την προετοιμασία του αγοριού για τη συμμετοχή του σε κάποιον διαγωνισμό. Μέσα στο γυναικωνίτη τα αγόρια και τα κορίτσια διδάσκονταν ποιος θα ήταν ο μετέπειτα ρόλος τους στην ιδιωτική και δημόσια ζωή αναλόγως του φύλου τους. Η εκπαίδευση, αρχικά αφορούσε σε βασικές δεξιότητες, όπως επίσης και στο σεβασμό προς τους κανόνες της κοινωνίας. Όταν τα παιδιά έφταναν στην ηλικία των δεκατριών ή δεκατεσσάρων ετών, βρισκονταν στην εφηβική ηλικία, η οποία για τα κορίτσια αποτελούσε την ηλικία γάμου και για τα αγόρια την αρχή της εκπαίδευσής τους.

¹⁰⁶ Robertson 1992, 374-375.

¹⁰⁷ Gherchanoc 2012.

5.6.1. Εκπαίδευση

Η κατάλυση της τυραννίας με την επακόλουθη ανατροπή της εξουσίας των Πεισιστρατιδών και η εμφάνιση του Κλεισθένη άλλαξαν σημαντικά την κοινωνική και πολιτική σκηνή της Κλασικής Αθήνας. Τα μέτρα που έλαβε ο Κλεισθένης έδιναν περισσότερα δικαιώματα στους πολίτες της Αθήνας, όσον αφορά στην λήψη αποφάσεων, με την συμμετοχή τους στην Εκκλησία του Δήμου και στη Βουλή. Οι Αθηναίοι πολίτες όφειλαν να διαθέτουν γνώσεις και ικανότητες, όπως η γραφή και η ανάγνωση¹⁰⁸. Επομένως, οι άνθρωποι, πλέον, φρόντιζαν για την εκπαίδευση των παιδιών τους, κυρίως των αγοριών. Η σωστή ανατροφή των παιδιών και ο απαιτούμενος σεβασμός τους απέναντι στους γονείς τους, στους θεσμούς και στους νόμους, αποτελούσαν απαραίτητο στοιχείο για μια καλή κοινωνία. Η συμμετοχή τους στα θρησκευτικά έθιμα, ιδιωτικά και δημόσια, αποσκοπούσε στην κοινωνικοποίηση και την ενσωμάτωσή τους στην ζωή της πόλης, παράλληλα όμως είχε και εκπαιδευτικό χαρακτήρα, καθώς μέσα από αυτά διδάσκονταν τις αξίες, τα ιδεώδη και τους κανόνες της κοινωνίας και προετοιμάζονταν για τους μελλοντικούς τους ρόλους μέσα σε αυτή. Ο παιδαγωγικός χαρακτήρας των θρησκευτικών τελετών δεν έπαψε να υπάρχει ακόμα και μετά τον 6^ο αι. π.Χ., εποχή κατά την οποία τεκμαίρεται ότι ξεκίνησε η εκπαίδευση των παιδιών στη γραφή και την ανάγνωση από τους παιδαγωγούς. Έτσι, η συμμετοχή τους στις τελετές σε συνδυασμό με την βασική τους εκπαίδευση αποτελούσαν θεμελιώδη στοιχεία της ανατροφής τους.

Στην αττική ερυθρόμορφη αγγειογραφία το παιδί ξεκινά να εμφανίζεται συχνότερα, κυρίως σε σκηνές που αφορούν στην εκπαίδευσή του. Πρόκειται για αγόρια σε σκηνές ιδιωτικής εκπαίδευσης με τους γραμματιστές και τους λυρωδούς, παρουσία παιδαγωγού.¹⁰⁹ Το ενδιαφέρον τέτοιων ερυθρόμορφων παραστάσεων έγκειται στο γεγονός ότι μαρτυρούν τη μορφή και το είδος εκπαίδευσης των θνητών παιδιών, κατά την οποία δινόταν ιδιαίτερη βαρύτητα στη γραμματική από κοινού με τη μουσική, την ποίηση και τον αθλητισμό, που αποτελούσαν τους πυλώνες της εκπαίδευσης των νέων.

¹⁰⁸ Για τη σύνδεση της δημοκρατίας με την αύξηση του ενδιαφέροντος στην μόρφωση των πολιτών κατά την Αρχαϊκή, και κυρίως κατά την Κλασική περίοδο, βλ. Harvey 1966, 585-635. Hedrick 1994, 157-174. Pébarthe 2006.

¹⁰⁹ Beck 1975, 14-28.

Σημειωτέον, ότι η εκπαίδευση των παιδιών στην αρχαιότητα δεν ήταν η ίδια για τα κορίτσια και τα αγόρια¹¹⁰, ωστόσο ήταν σημαντική και στις δύο περιπτώσεις. Η διαφοροποίηση αυτή ήταν απαραίτητη, αφού ο μελλοντικός ρόλος των παιδιών στην κοινωνία ήταν διαφορετικός. Μεγαλύτερη έμφαση δινόταν στα αγόρια λόγω του ρόλου τους στην πόλη ως υπερασπιστών της, αλλά και ως απόγονων και κληρονόμων του *οίκου* τους. Ενώ η εκπαίδευση των κοριτσιών περιστρεφόταν γύρω από τη φροντίδα, τις εργασίες και τις ευθύνες του *οίκου*, κάτι ασφαλώς εξίσου σπουδαίο για την ευημερία της πόλης. Ωστόσο, στα πρώτα στάδια της ζωής τους, δηλαδή για τη χρονική περίοδο που έμεναν στο γυναικωνίτη με τη μητέρα τους, τα αγόρια και τα κορίτσια είχαν βέβαια κοινή ανατροφή σε ό,τι αφορά την τιμή και τον σεβασμό που θα έπρεπε να επιδεικνύουν προς τους γονείς και τους θεούς αλλά και σχετικά με τα ήθη και έθιμα της πόλης. Στη συνέχεια, τα κορίτσια παρέμεναν στον *οίκο*, έως ότου έφταναν σε ηλικία γάμου, ενώ τα αγόρια συνέχιζαν την εκπαίδευσή τους σε εξωτερικές δραστηριότητες.¹¹¹ Αυτή η διαφοροποίηση στην εκπαίδευση, αλλά και στην ανατροφή και την ζωή των παιδιών γενικότερα, εντοπίζεται καθαρά σε μια αττική ερυθρόμορφη πελίκη του Ζωγράφου του Συρίσκου. Το αγγείο φέρει διαφορετικές σκηνές στις δύο όψεις του. Στη μια όψη απεικονίζεται ένας νεαρός ντυμένος με ιμάτιο να στέκεται μπροστά σε έναν άνδρα, ενώ στην άλλη όψη απεικονίζεται μια γυναίκα που κρατά ένα κάτοπτρο και ένα αλάβαστρο, να κοιτά πίσω της μια νεαρότερη μορφή, πιθανότατα μια παρθένο, η οποία δένει την ζώνη του ενδύματος της μετά το γαμήλιο λουτρό (Εικ. 32, 33).

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η εκπαίδευση των αγοριών χωριζόταν σε δυο ηλικιακά στάδια. Το πρώτο στάδιο ήταν από την ηλικία των επτά ετών μέχρι την εφηβεία και το δεύτερο από τα 18 μέχρι τα 21 έτη¹¹² (Κείμ. 38, 39: *δύο δ' εἰσὶν ἡλικίαι πρὸς ἃς ἀναγκαῖον διηρῆσθαι τὴν παιδείαν, πρὸς τὴν ἀπὸ τῶν ἐπτὰ μέχρι ἥβης καὶ πάλιν μετὰ πρὸς τὴν ἀφ' ἥβης μέχρι τῶν ἑνὸς καὶ εἴκοσιν ἐτῶν*). Αυτά τα δυο στάδια εκπαίδευσης εντοπίζονται και στην εικονογραφία με σκηνές σχολείου με αγόρια που αποδίδονται σε μικρή ηλικία, καθώς απεικονίζονται σε μικρή κλίμακα, χωρίς τριχοφυΐα στο πρόσωπο και φορώντας ιμάτιο (Εικ. 16), σε αντίθεση με άλλες σκηνές, όπου τα αγόρια αποδίδονται σε ίδια κλίμακα με τους ενήλικες και παρουσιάζουν ελάχιστη τριχοφυΐα (Εικ. 34).

¹¹⁰ Bardis 1964, 168.

¹¹¹ Morillo 2018, 135.

¹¹² Για την ηλικία κατά την οποία έπρεπε να ξεκινά η εκπαίδευση, βλ. Αριστοτέλης, *Πολιτικά* VII 17 1336b 35-37 και *Πολιτικά* VIII 17 1336b 37-40.

Όπως αναφέρει ο Πλάτωνας¹¹³ (**Κείμ. 40**), όταν τα αγόρια ήταν σε θέση να κατανοήσουν τον γραπτό λόγο, ξεκινούσε η εκπαίδευσή τους, υπό την φροντίδα του *παιδαγωγού*¹¹⁴. Ο τελευταίος πρόσφερε στο αγόρι και ένα αντρικό πρότυπο, καθώς ο πατέρας της οικογένειας δεν συμμετείχε σε μεγάλο βαθμό στην ανατροφή των παιδιών. Κατά τον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ. η εκπαίδευση αφορούσε στα αγόρια που προέρχονταν από εύπορες οικογένειες, καθότι γινόταν ιδιωτικά και *επί χρήμασι*¹¹⁵, από τους σοφιστές. Σε κάποιες περιπτώσεις αγοριών, τα οποία είχαν χάσει τον πατέρα τους στον πόλεμο, τα έξοδα της εκπαίδευσής τους καλύπτονταν από την πόλη ως ένδειξη αναγνώρισης της θυσίας. Από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., το δικαίωμα στην εκπαίδευση το απέκτησαν και άλλες τάξεις της κοινωνίας, εφόσον η πόλη ξεκίνησε να χορηγεί σχολεία, με σκοπό την προετοιμασία των αγοριών για τα μελλοντικά τους καθήκοντα.

Η εκπαίδευση γινόταν υπό την επίβλεψη του παιδαγωγού, ο οποίος παρακολουθούσε τη διδασκαλία και ύστερα βοηθούσε τα παιδιά στην επανάληψη και την εκμάθηση. Ο παιδαγωγός ήταν είτε ένας δούλος της οικογένειας, είτε ένας ελεύθερος πολίτης, ο οποίος έπρεπε να είναι άτομο εμπιστοσύνης αλλά και να αποτελεί ένα σωστό πρότυπο για τα αγόρια¹¹⁶ (**Κείμ. 41**). Οι βασικοί εκπαιδευτές ήταν τρεις, ο *γραμματιστής*, ο *λυρωδός* και ο *παιδοτρίβης*, με διακριτούς ρόλους¹¹⁷ (**Κείμ. 42**). Στην ανατροφή και εκπαίδευση των παιδιών σημαντικό ρόλο έπαιζε και η συμμόρφωσή τους όταν χρειαζόταν, η οποία συνήθως γινόταν με διάφορες τιμωρίες, από τους γονείς, την τροφό ή τον παιδαγωγό¹¹⁸ (**Κείμ. 43**). Οι γραπτές πηγές δίνουν κάποιες πληροφορίες σχετικά με αυτές τις πρακτικές, ωστόσο η εικονογραφία προσφέρει πολύ λίγα παραδείγματα. Στις γνωστές μέχρι τώρα απεικονίσεις, πρόκειται συνήθως για ένα γυμνό αγόρι το οποίο χτυπούν με ένα σανδάλι. Χαρακτηριστική μαρτυρία αποτελεί μια αττική ερυθρόμορφη υδρία του 500 π.Χ., όπου απεικονίζεται ένα γυμνό αγόρι το οποίο φέρει ήδη σημάδια από το σανδάλι στο σώμα του, να στέκεται μπροστά σε δυο άλλες μορφές, έναν ξαπλωμένο συμποσιαστή και μια γυμνή εταίρα (**Εικ. 35**) Στο

¹¹³ Πλάτωνας, *Πρωταγόρας* 325e.

¹¹⁴ Golden 1993, 68. Griffith 2001, 23-84.

¹¹⁵ Για την επιρροή της κοινωνικοοικονομικής θέσης του *οίκου* στην εκπαίδευση των παιδιών στην αρχαία Αθήνα, βλ. Pritchard 2003, 293-349.

¹¹⁶ Ο Ξενοφώντας αναφέρει πως ο παιδαγωγός συχνά ήταν ένας δούλος του *οίκου*. Ξενοφώντας, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 2.1.

¹¹⁷ Πλάτωνας, *Πρωταγόρας* 312b.

¹¹⁸ Hunter 1992, 271-291. Πλάτωνας, *Πρωταγόρας* 325d.

πλαίσιο αυτό το τιμωρημένο παιδί ήταν ένας νεαρός οινοχόος. Παρόμοια παράσταση φέρει επίσης και μια αττική ερυθρόμορφη πελίκη, του Ευφρονίου, όπου απεικονίζεται ένας καθιστός άνδρας να κρατά με το δεξί ανασηκωμένο χέρι του ένα σανδάλι, καθώς ετοιμάζεται να χτυπήσει το γυμνό αγόρι που στέκεται μπροστά του (**Εικ. 36**). Ωστόσο, οι απεικονίσεις αυτές, παρόλο που ταυτίζονται με τις αναφορές των αρχαίων γραπτών πηγών σχετικά με την τιμωρία των παιδιών, πιθανότατα να μην αναφέρονται πάντοτε σε ελεύθερα παιδιά, αλλά και σε σκλάβους μικρής ηλικίας¹¹⁹.

5.6.1.α. Γραμματική παιδεία

Η γραμματική εκπαίδευση γινόταν στο *διδασκαλείον* από τους *γραμματιστές*, οι οποίοι δίδασκαν στα παιδιά τη γραφή και την ανάγνωση, ξεκινώντας με απλά γράμματα, τα *στοιχεῖα*¹²⁰ (**Κείμ. 44**), και προχωρώντας στις συλλαβές. Επιπλέον, από το γραμματιστή διδάσκονταν κείμενα ρητόρων και συγγραφέων, ηρωική ποίηση, όπως τα Ομηρικά έπη, γεωγραφία, ιστορία, αριθμητική, και πιθανότατα κάποια στοιχεία από τη γεωμετρία και την αστρονομία. Τα αντικείμενα που χρησιμοποιούσαν ήταν οι ξύλινοι ή πήλινοι πίνακες (*γραμματεῖον*), ο πάπυρος, και οι γραφίδες ή κάλαμοι από διάφορα υλικά για τη χάραξη των γραμμών (**Εικ. 16**). Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, σε περιπτώσεις παιδιών που δυσκολεύονταν στη γραφή, η μέθοδος που ακολουθούσαν ήταν η χάραξη του περιγράμματος των γραμμών πάνω στον πίνακα κι έπειτα εκείνα έγραφαν *κατὰ τὴν ὑφήγησιν τῶν γραμμῶν*, ακολουθώντας δηλαδή το μοτίβο¹²¹ (**Κείμ. 45**). Η αγγειογραφία του 5^{ου} αι. π.Χ. προσφέρει σκηνές που απεικονίζουν τη βασική εκπαίδευση των νέων με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα εκείνο της κύλικας του Δούρι, με μια πολυπρόσωπη σκηνή (**Εικ. 16**). Στη μια εξωτερική πλευρά του αγγείου απεικονίζεται ένα αγόρι να απαγγέλλει στίχους μπροστά στο γραμματιστή ο οποίος γράφει στον πίνακα που κρατά, ενώ στην άλλη όψη απεικονίζεται ένας παιδαγωγός που κρατά έναν πάπυρο με στίχους.

¹¹⁹ Beaumont 2015, 119-120.

¹²⁰ Αισχύλος, *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* 468.

¹²¹ Πλάτωνα, *Πρωταγόρας* 326d.

5.6.1.β. Μουσική παιδεία

Η μουσική εκπαίδευση γινόταν στο *διδασκαλείον* από τους *κιθαριστές*. Οι γνώσεις στη μουσική και την ποίηση προσέφεραν στα παιδιά τη δυνατότητα συμμετοχής σε συμπόσια και άλλες παρόμοιες συγκεντρώσεις και αποτελούσαν σπουδαίο προτέρημα, και όσοι δεν τις είχαν θεωρούνταν *ακαλλιέργητοι*. Ο Πλάτωνας, επίσης, αναφέρει πως η μουσική αποτελούσε για την ψυχή ό,τι και η γυμναστική για το σώμα¹²² (**Κείμ. 46:** *ἔστιν δέ που ἡ μὲν ἐπὶ σώμασι γυμναστική, ἡ δ' ἐπὶ ψυχῇ μουσική*). Η μουσική εκπαίδευση ήταν πλούσια και πολυεπίπεδη καθώς τα αγόρια μάθαιναν να τραγουδούν, να απαγγέλουν επικά και λυρικά έργα, όπως επίσης και να παίζουν μουσικά όργανα, όπως η λύρα, η κιθάρα, η βάρβιτος, η φόρμιγγα κ.ά.¹²³. Μια ερυθρόμορφη υδρία του Φιντία, απεικονίζει την εκμάθηση τραγουδιού και οργάνων, σε μια σκηνή δυο αγοριών, τα οποία εξασκούνται το ένα στην απαγγελία ή το τραγούδι και το άλλο στη λύρα, παρουσία του δασκάλου τους (**Εικ. 37**). Τα αγόρια μπορούσαν και να συμμετέχουν σε μουσικούς αγώνες¹²⁴ (**Κείμ. 47**), στους οποίους βραβεύονταν συνήθως με ένα σάκο με αστραγάλους, που αποτελούσαν αντικείμενα διασκέδασης για τα παιδιά. Η εικονογραφία προσφέρει σκηνές παιδιών να συμμετέχουν σε τέτοιους αγώνες με χαρακτηριστικό παράδειγμα μια αττική ερυθρόμορφη κύλικα που αποδίδεται στον Ζωγράφο του Ακεστορίδη και χρονολογείται στα 460 π.Χ., όπου απεικονίζεται ένα καθιστό αγόρι να παίζει τη λύρα μπροστά σε έναν βωμό, κοιτάζοντας έναν φορμίσκο που κρέμεται μπροστά του, πιθανότατα γεμάτο με αστραγάλους (**Εικ. 38**).

5.6.1.γ. Αθλητική παιδεία

Η υγεία και δύναμη του σώματος αποτελούσε μια από τις σπουδαιότερες αρετές στην αρχαιότητα¹²⁵ (**Κείμ. 48:** *...περὶ τὸ σῶμα πρότερον ἢ τὴν διάνοιαν...*), και σε συνδυασμό με την πνευματική καλλιέργεια εξέφραζαν το ιδανικό της καλοκαγαθίας. Η άθληση του σώματος αποτελούσε και έναν πολύ καλό τρόπο προετοιμασίας των αγοριών για τον πόλεμο¹²⁶ (**Κείμ. 49:** *...περὶ ἀπάντων τῶν ἀγόνων τῶν γυμνικῶν, ὡς ὅσα μὲν αὐτῶν πρὸς πόλεμόν ἐστιν ἀγωνίσματα ἐπιτηδευτέον..., 50*). Η σωματική εκπαίδευση γινόταν στα

¹²² Πλάτωνας, *Πολιτεία* II 377a.

¹²³ Bundrick 2005, 13-46.

¹²⁴ Για τους μουσικούς αγώνες στην Κλασική Αθήνα, βλ. Bundrick 2005, 160-174 και Πλούταρχος, *Περικλῆς* 13.11.

¹²⁵ Αριστοτέλης *Πολιτικά* Θ 3 1338 b 5-6.

¹²⁶ Πλάτωνας, *Νόμοι* VIII 832e. Ξενοφώντας, *Απομνημονεύματα* 2.1.28-29.

Γυμνάσια. Οι *παιδοτρίβαι* ήταν υπεύθυνοι για την εκπαίδευση των παιδιών σε διάφορα αγωνίσματα, όπως η πάλη, το παγκράτιο και η πυγμαχία που γίνονταν στην *παλαίστρα*, η οποία ήταν δημόσια, υπήρχαν ωστόσο και κάποιες ιδιωτικές¹²⁷. Επιπλέον, οι *κυβιστήρες* αναλάμβαναν την εκπαίδευση των παιδιών στο χορό¹²⁸. Η σωματική τους εκπαίδευση καθιερώθηκε μετά το 632 π.Χ., όταν τους επιτράπη να συμμετάσχουν στους τέσσερις μεγάλους πανελλήνιους αγώνες, τα Ολύμπια, τα Νέμεα, τα Ίσθμια και τα Πύθια. Η συμμετοχή τους σε αυτούς τους αγώνες ήταν σημαντική, καθώς με τη νίκη τους αποκτούσαν και το «κλέος», τη φήμη για τους ίδιους και για τον *οἶκο* τους¹²⁹. Ο ιδανικός μελλοντικός πολίτης θα έπρεπε να έχει δυνατό σώμα, το οποίο θα συμβόλιζε ένα πειθαρχημένο άτομο ικανό να υπηρετήσει ως οπλίτης ή πεζός στρατιώτης σε περίπτωση πολέμου. Η σωματική εκπαίδευση αφορούσε κυρίως αγόρια μεγαλύτερης ηλικίας, όπως διαπιστώνεται και από την εικονογραφία σε σκηνές αθλητικών δραστηριοτήτων, όπου τα αγόρια αποδίδονται σε ίδια κλίμακα με τους παιδοτρίβεις (**Εικ. 39**). Ωστόσο, και τα μικρότερα αγόρια συμμετείχαν σε κάποιες μορφές σωματικών ασκήσεων, κατάλληλες για την ηλικία τους. Ο διαχωρισμός αυτός με βάση την ηλικία, γινόταν λόγω του ανταγωνισμού. Τα αγόρια συμμετείχαν σε αθλητικούς αγώνες, στους οποίους υπήρχαν οι κατηγορίες *παῖδες*, *αγένειοι* και *άνδρες*, για κάθε ηλικιακή ομάδα αντίστοιχα. Ωστόσο, υπήρχαν και αγώνες που αφορούσαν αποκλειστικά στους νέους, τα Έρμαια αγωνίσματα στην Αθήνα¹³⁰ (**Κείμ. 51**).

Στις αθλητικές δραστηριότητες των αγοριών περιλαμβάνεται και η ιππασία, η οποία ήταν σημαντική για την εκπαίδευση αγοριών που προέρχονταν από οικογένειες Αθηναίων πολιτών¹³¹ (**Κείμ. 52**). Η συμμετοχή αγοριών στην ιππασία εντοπίζεται στην εικονογραφία, συγκεκριμένα σε έναν αττικό ερυθρόμορφο καλυκωτό κρατήρα ο οποίος είναι διακοσμημένος με δυο ζώνες. Στην επάνω ζώνη απεικονίζεται σκηνή ιππασίας με αγόρια σε μεγάλη ηλικία και στην κάτω ζώνη μικρά παιδιά που εικονίζονται ως συμποσιαστές (**Εικ. 40**). Η διακόσμηση αυτού του αγγείου υποδηλώνει πως και οι δυο δραστηριότητες ήταν κατάλληλες για τους μελλοντικούς πολίτες της Αθήνας. Οι απεικονίσεις αθλητικών δραστηριοτήτων αφορούν συνήθως στην προετοιμασία και εξάσκηση για τη συμμετοχή σε

¹²⁷ Kyle 2007, 111-113.

¹²⁸ Μανακίδου 2015, 218-220.

¹²⁹ Neils και Oakley 2003, 153.

¹³⁰ Αισχίνης *Κατά Τιμάρχου* 10. Scanlon 2002. 91-92.

¹³¹ Πλάτωνας, *Νόμοι* 7.794c.

αγώνες, κάτι που υποδηλώνεται από τα εικονογραφικά στοιχεία στο χώρο, όπως η γυμνότητα των νέων, τα όργανα του κάθε αγωνίσματος (δίσκος, ακόντιο), όπως επίσης και τα αντικείμενα καθαρισμού και προετοιμασίας τους (στλεγγίδες, αρύβαλλοι, σπόγγοι).

Αξιοσημείωτο είναι το φαινόμενο της παιδευαστίας στην αρχαία Αθήνα που σχετίζεται με την αθλητική εκπαίδευση των νέων, καθώς στα Γυμνάσια και στις παλαίστρες συνήθως παρευρίσκονταν και ενήλικοι άνδρες οι οποίοι παρακολουθούσαν τις δραστηριότητες των αγοριών και τους έκαναν δώρα για να εκφράσουν το θαυμασμό τους και να τους πλησιάσουν με σκοπό την σύναψη ερωτικής σχέσης. Στην τελευταία αυτή περίπτωση ο νέος εκπαιδευόταν σεξουαλικά¹³². Το φαινόμενο εντοπίζεται και στην αγγειογραφία, με χαρακτηριστικό παράδειγμα μια ερυθρόμορφη κύλικα του Ζωγράφου του Ξυλουργού (The Carpenter Painter), όπου απεικονίζεται η επαφή ενός νεαρού και ενός ώριμου άνδρα (**Εικ. 41**).

5.6.2. Η εκπαίδευση των κοριτσιών

Παράλληλα, ενώ τα αγόρια κοινωνικοποιούνταν και εκπαιδεύονταν σε όλους τους τομείς, τα κορίτσια έμεναν στο γυναικωνίτη, όπου εκπαιδεύονταν για τις οικιακές ευθύνες και υποχρεώσεις που επωμίζονταν στο πλαίσιο του γάμου τους. Μεταξύ άλλων, εκπαιδεύονταν στη μαγειρική και την υφαντική. Υπήρχαν και ευγενέστερες ασχολίες για κάποια κορίτσια, όπως ο χορός και η μουσική, σύμφωνα με τη μαρτυρία έργων τέχνης της εποχής, όπως ο ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας του Ζωγράφου του Βερολίνου, του 440-430 π.Χ., όπου απεικονίζεται ένα κορίτσι σε μάθημα χορού (**Εικ. 42**). Σε μερικές μόνο περιπτώσεις τα κορίτσια μάθαιναν γραφή και ανάγνωση. Γενικά τα κορίτσια που εκπαιδεύονταν ανήκαν σε δυο κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία ήταν τα κορίτσια που προέρχονταν από πλούσιες οικογένειες με κύρος. Η εκπαίδευσή τους γινόταν ιδιωτικά είτε από κάποιον παιδαγωγό είτε από κάποιο αγόρι που αποτελούσε μεγαλύτερο ηλικιακά μέλος της οικογένειας. Χαρακτηριστική μαρτυρία αυτής της περίπτωσης αποτελεί μια αττική ερυθρόμορφη χους, η

¹³² Μανακίδου 2015, 218. Επιπλέον, στη σχέση μεταξύ νεαρών και ενήλικων ανδρών υπάρχουν ισχυρισμοί και για ένα κοινωνικό φαινόμενο, σύμφωνα με το οποίο οι νέοι περνούσαν χρόνο με τους μεγαλύτερους άνδρες, με σκοπό την εκπαίδευσή τους πριν την είσοδό τους στην κοινωνική και δημόσια ζωή. Το φαινόμενο αυτό έχει χαρακτηριστεί και ως μια «δεύτερη γέννα» από τους άνδρες (“men making men”). Waite και Gooch 2023, 99-100.

οποία απεικονίζει μια καθιστή νεαρή να κοιτά με προσοχή ένα αγόρι που της διαβάζει κάτι μέσα από έναν πάπυρο (Εικ. 43). Η σκηνή πιθανότατα τοποθετείται μέσα στον *οἶκο*. Η δεύτερη κατηγορία ήταν τα κορίτσια που προέρχονταν είτε από οικογένειες μη Αθηναίων πολιτών είτε από οικογένειες μετοίκων που χρειάζονταν την εκπαίδευση στη μουσική και στο χορό για να γίνουν καλά αμειβόμενες εταίρες, όπως λόγου χάρη, η Ασπασία, η οποία σύμφωνα με τον Πλούταρχο, λόγω της εκπαίδευσής της συμμετείχε και σε ρητορικές και φιλοσοφικές συζητήσεις¹³³ (Κείμ. 53: *τὴν δ' Ἀσπασίαν οἱ μὲν ὥς σοφὴν τινα καὶ πολιτικὴν ὑπὸ τοῦ Περικλέους σπουδασθῆναι λέγουσι*...). Οι σκηνές χορού στην εικονογραφία αφορούν κυρίως σε κορίτσια χαμηλῆς κοινωνικῆς τάξης και σε εταίρες, οι οποίες απεικονίζονται να χορεύουν μπροστά σε κάποιον αυλιστή σε συμπόσια. Ήταν είτε ντυμένες με μακρὺ ἢ κοντὸ χιτῶνα, είτε γυμνές, είχαν κοντὴ κόμη και συχνά χόρευαν κρατώντας ἕνα ζευγάρι *κρόταλα*, τα οποία ήταν ξύλινα κρουστά που τις βοηθούσαν να κρατήσουν το ρυθμὸ (Εικ. 44).

5.6.3. Ο ρόλος του παιδιού στον *οἶκο*

Δεδομένου ὅτι ἡ παιδικὴ ηλικία αποτελοῦσε περίοδο εκπαίδευσης και κοινωνικοποίησης που προετοίμαζε τα άτομα για τὴ ζωὴ τους ὡς ἐνήλικες, τα παιδιά τῆς ἀρχαίας Ἀθῆνας εἶχαν ενεργὸ ρόλο μέσα στον *οἶκο* και τις ἀνάγκες του. Οι ἐργασίες του *οἴκου* αποτελοῦσαν υποχρέωση των γυναικῶν και των παιδιῶν σε περιπτώσεις ὅπου δεν υπήρχε ἡ οικονομικὴ ευχέρεια για τὴν κατοχὴ δούλων¹³⁴ (Κείμ. 54: *τοῖς γὰρ ἀπόροις ἀνάγκη χρῆσθαι καὶ γυναιξὶ καὶ παισὶν ὥσπερ ἀκολούθοις διὰ τὴν ἀδουλίαν*). Παρόλο που δεν υπάρχουν σαφὴ στοιχεῖα σχετικά με τὴν ηλικία στην οποία ξεκινούσαν να συμμετέχουν στις ἐργασίες του νοικοκυριού, πιθανότατα αὐτὸ να γινόταν μόλις τα παιδιά ἔφταναν σε ηλικία ικανά να κάνουν τὸ οτιδήποτε και στη συνέχεια ἀναλόγως τὴν ηλικία οι υποχρεώσεις αὐξάνονταν ἢ ἀλλάζαν¹³⁵. Ἡ συμμετοχὴ τους σε αὐτὲς τις ἐργασίες αφοροῦσε διάφορους τομείς ἀναλόγως τὴν ηλικία, τὸ φύλο και τὴν ιδιότητά τους, δηλαδή αν ἦταν ἐλεύθερα παιδιά ἢ δούλοι¹³⁶. Ο

¹³³ Πλούταρχος *Περικλῆς*, 24.5.

¹³⁴ Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* 6.1323a.

¹³⁵ Γραπτὲς πηγές τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀναφέρουν πὼς τα παιδιά ξεκινούσαν να βοηθοῦν στις ἐργασίες ὅταν γίνονταν ἐπτά ἐτῶν. Βλ. σχ. Saller 2007, 87-112.

¹³⁶ Για τὸ ζήτημα του διαχωρισμοῦ ἐλευθέρων ἢ δούλων παιδιῶν στην εικονογραφία, βλ. σχ. Oakley 2000, 227-247. Grossman 2007, 318-321.

Ξενοφώντας έκανε έναν διαχωρισμό με βάση το φύλο, αναφέροντας πως ιδανικά θα έπρεπε οι εσωτερικές εργασίες του *οἴκου* να ήταν ασχολίες των κοριτσιών, ενώ οι εξωτερικές, των αγοριών¹³⁷ (**Κείμ. 55**: *ἐπεὶ δ' ἀμφοτέρωτα ταῦτα καὶ ἔργων καὶ ἐπιμελείας δεῖται τὰ τε ἔνδον καὶ τὰ ἔξω, καὶ τὴν φύσιν, φάναι, εὐθὺς παρεσκεύασεν ὁ θεός, ὥς ἐμοὶ δοκεῖ, τὴν μὲν τῆς γυναικὸς ἐπὶ τὰ ἔνδον ἔργα καὶ ἐπιμελήματα, τὴν δὲ τοῦ ἀνδρὸς ἐπὶ τὰ ἔξω*). Οι εργασίες αυτές αφορούσαν πολλές πτυχές της ζωής μιας οικογένειας, όπως η φροντίδα των ζώων, ο καθαρισμός της οικίας και η συμμετοχή στις αγροτικές εργασίες, καθώς η εκμετάλλευση της γης αποτελούσε τον πυρήνα της αρχαίας οικονομίας. Σε περιπτώσεις όπου ο πατέρας είχε ένα χειρωνακτικό επάγγελμα, όπως λόγου χάρι εκείνο του κεραμοποιού, ένα αγόρι όφειλε να είναι κοντά του για να βοηθά, να παρατηρεῖ και να μαθαίνει την εργασία, με σκοπό στο μέλλον να ασχοληθεῖ και αυτό με την κεραμοποιία. Όταν τα αγόρια έφταναν στην ηλικία των επτά ετών, ασχολούνταν κυρίως με ανδρικές δραστηριότητες, όπως η γεωργία και η κτηνοτροφία. Οι ασχολίες των κοριτσιών περιορίζονταν εντός της οικίας, και αφορούσαν διάφορες πτυχές του νοικοκυριού, όπως η καθαριότητα, η προετοιμασία του φαγητού, η συλλογή νερού από κρήνες (**Εικ. 45**), η υφαντική, η βοήθεια στη φροντίδα των μικρότερων παιδιών, η μεταφορά αντικειμένων σε ιδιαίτερες περιστάσεις (**Εικ. 46**) αλλά και η βοήθεια στην ένδυση και τον καλλωπισμό των γυναικών (**Εικ. 47**). Μέσα στις αρμοδιότητες των παιδιών στην καθημερινότητά τους εντός του *οἴκου*, ήταν και η φροντίδα των μικρότερων σε ηλικία μελών της οικογένειας. Από πολύ νωρίς τα παιδιά μάθαιναν πόσο σημαντική είναι η διασφάλιση της συνέχειας και της ευημερίας τόσο του *οἴκου* όσο και της πόλης, κάτι το οποίο βοηθούσε και στην άμεση κοινωνικοποίησή τους, καθότι έτσι έρχονταν σε συχνή επαφή με τους ενήλικες του *οἴκου* αλλά και με τη δημόσια ζωή της πόλης, έπειτα από το τρίτο έτος της ηλικίας τα αγόρια και το πέμπτο έτος τα κορίτσια. Τότε ξεκινούσε και η επίσημη συμμετοχή των παιδιών στην θρησκευτική ζωή της κοινωνίας, η οποία συχνά διέφερε για τα αγόρια και τα κορίτσια.

¹³⁷ Ξενοφώντας, *Οικονομικός* 7.22.

5.6.4. Παιχνίδι και ψυχαγωγία

Οι πληροφορίες σχετικά με τα παιχνίδια και τις δραστηριότητες των παιδιών στην αρχαία Αθήνα αντλούνται όχι μόνο από την τέχνη αλλά και από τις γραμματειακές πηγές και τις αρχαιολογικές μαρτυρίες¹³⁸. Στον ελεύθερο τους χρόνο τα παιδιά ασχολούνταν με διάφορα παιχνίδια, τα οποία συνήθως, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, εφηύραν τα ίδια περνώντας χρόνο μαζί¹³⁹ (**Κείμ. 56**). Το παιχνίδι αποτελούσε μέσο κοινωνικοποίησης για τα παιδιά και σημαντικό κομμάτι της εκπαίδευσης και της ανατροφής τους, αλλά και της προετοιμασίας τους για το μέλλον - παραδείγματος χάριν της επαγγελματικής ενασχόλησής τους¹⁴⁰ (**Κείμ. 57**). Η αγγειογραφία παρουσιάζει συχνά αγόρια και κορίτσια μαζί σε σκηνές παιχνιδιού στην καθημερινή τους ζωή, αφού τουλάχιστον για τα πρώτα χρόνια τα παιχνίδια δεν διέφεραν με βάση το φύλο των παιδιών. Το συχνότερο παιχνίδι που εντοπίζεται στην αγγειογραφία είναι οι αστράγαλοι¹⁴¹, κατασκευασμένοι συνήθως από οστά ζώων (φυσικοί) ή από μέταλλα, πέτρα και γυαλί (τεχνητοί). Τους αστράγαλους αποθήκευαν και μετέφεραν μέσα σε φορμίσκους (**Εικ. 48, 49**). Η χρήση τους γινόταν με δύο τρόπους. Πρώτον ως ζάρια, αφού όριζαν μια αξία στην κάθε πλευρά και όποιο παιδί τύχαινε τον μεγαλύτερο αριθμό, συγκέντρωνε τους αστραγάλους των υπολοίπων. Δεύτερον, βάζοντας τον αστράγαλο σε έναν κύκλο και προσπαθώντας να τον πετύχουν με έναν άλλο. Άλλα παιχνίδια ήταν ο στρόμβος ή σβούρα, τα ειδώλια – αθύρματα (πλαγγόνες) που είχαν την ίδια χρήση με τις σημερινές κούκλες¹⁴² (**Εικ. 50**), το *πέταυρον*, όπου τα παιδιά έπρεπε ανά δύο να ισορροπήσουν πάνω σε μια σανίδα (**Εικ. 51**), η κούνια (**Εικ. 52**), ο *εφεδρισμός*¹⁴³ (**Κείμ. 58**), όπου τοποθετώντας μια πέτρα (*δίωρος*) στο έδαφος προσπαθούσαν να την πετύχουν με πέτρες ή τόπια και ο ηττημένος έπρεπε να φέρει στους ώμους του το νικητή μέχρι το σημείο της πέτρας, ενώ ο νικητής του έκλεινε τα μάτια (**Εικ. 53, 54**), και το *τσέρκι* ή κρικηλασία, όπου τα παιδιά έπρεπε να κρατήσουν σε κίνηση έναν τροχό για όσο δυνατόν περισσότερο χρόνο χτυπώντας

¹³⁸ Τα δεδομένα των αρχαιολογικών μαρτυριών ίσως να μη δίνουν πάντα σαφείς πληροφορίες, καθώς η ταύτιση μικροαντικειμένων ως «παιχνίδια» πιθανόν να γίνεται με βάση τις σύγχρονες αντιλήψεις γύρω από το παιδί και το παιχνίδι. Σχετικά με τη δυσκολία ταυτοποίησης αντικειμένων ως παιχνιδιών, βλ. Baxter 2005, 46-50.

¹³⁹ Πλάτωνας, *Νόμοι* 7.794a.

¹⁴⁰ Πλάτωνας, *Νόμοι* 1.643b-d. Μανακίδου 2015, 60-64.

¹⁴¹ Neils και Oakley 2003, 276-277. Γαλάνη 2023, 55-65.

¹⁴² Collingridge 1999, 485-487. Argyriadi 1991. Γαλάνη 2023, 50-55.

¹⁴³ Scheffer 1996, 169-188. Neils και Oakley 2003, 275-276. Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* 9.119.

τον με ένα ραβδί (**Εικ. 55**). Ωστόσο, το τσέρκι πέρα από παιχνίδι για τα μικρά παιδιά, αποτελούσε και ασχολία των ενηλίκων στις παλαίστρες, με σκοπό την ενδυνάμωσή τους.

Εκτός των παιχνιδιών που αναφέρθηκαν, τα παιδιά διασκέδαζαν και με τη συντροφιά ζώων, τα οποία συνήθως ήταν σκυλιά, γάτες, κουνέλια και διάφορα πτηνά. Η σχέση των παιδιών με τα ζώα είναι φανερή και στην εικονογραφία, καθώς τα παιδιά απεικονίζονται συχνά με κάποιο ζώακι δίπλα τους, κυρίως σε ταφικές στήλες, όπου υπογραμμίζεται με αυτόν τον τρόπο το νεαρό της ηλικίας τους και τονίζεται ο τραγικός πρόωρος θάνατός τους (**Εικ. 56**), αλλά και σε αγγεία, όπου δίνεται έμφαση στην ψυχαγωγία των παιδιών (**Εικ. 57**).

6. Η οικογένεια και η απεικόνισή της στην τέχνη

Η απεικόνιση των παιδιών μαζί με τους γονείς τους, παρατηρείται ήδη από τη Μέση Γεωμετρική Εποχή, χωρίς όμως να δηλώνεται κάποια ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα στις εικονιζόμενες μορφές. Πολυπρόσωπες σκηνές που απεικονίζουν οικογενειακές δραστηριότητες, με γονείς και παιδιά, όπως εορταστικές εκδηλώσεις και σκηνές πρόθεσης και εκφοράς νεκρών, εντοπίζονται στην αγγειογραφία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα περίφημα αγγεία του Διπύλου, από τον Κεραμεικό της Αθήνας¹⁴⁴. Πρόκειται για έναν αμφορέα με παράσταση πρόθεσης του νεκρού και για έναν κρατήρα με παράσταση εκφοράς του νεκρού, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως σήματα σε τάφους (**Εικ. 58, 59**). Και στις δυο περιπτώσεις απεικονίζονται και παιδιά ανάμεσα στους ενήλικες, τα οποία αποδίδονται με τον ίδιο τρόπο, αλλά σε μικρότερη κλίμακα, να μιμούνται τις κινήσεις των ενηλίκων, εντείνοντας έτσι το θρήνο και τα συναισθήματα που προκαλεί η παράσταση.

Η αύξηση των οικογενειακών σκηνών στην εικονογραφία της Κλασικής περιόδου, συνδέεται με τις πολιτικές αλλαγές που συνέβησαν στην Αθήνα του 450 π.Χ., συγκεκριμένα με το νόμο του Περικλή περί της ταυτότητας του πολίτη, σύμφωνα με τον οποίο, για να θεωρηθεί ένα άτομο Αθηναίος πολίτης θα έπρεπε να προέρχεται από νόμιμα παντρεμένους Αθηναίους πολίτες¹⁴⁵. Επομένως, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην απόκτηση νόμιμων απογόνων αρσενικού γένους. Αυτό το ενδιαφέρον εμφανίστηκε και στην τέχνη, καθώς σημειώθηκε

¹⁴⁴ Cook 1994, 20-27, πίν. 4 και 5. Boardman 2004, 20-22. Πλάντζος 2016, 50-51, 56-57.

¹⁴⁵ Block 2017.

αύξηση των οικογενειακών παραστάσεων στην εικονογραφία. Αυτό οδήγησε σε παραστάσεις όπου απεικονίζεται και ο πατέρας της οικογένειας, με σκοπό τη δήλωση του δεσμού που ένωνε μητέρα, πατέρα και παιδί¹⁴⁶. Η αττική εικονογραφία προσφέρει πολλά παραδείγματα απεικόνισης της Αθηναϊκής οικογένειας, τόσο σε αγγεία όσο και σε ταφικές στήλες. Ανάμεσα σε αυτά τα δυο υπάρχει διαφοροποίηση, λόγω της διαφορετικής τους χρήσης. Η αγγειογραφία συνήθως αναπαριστά σκηνές της καθημερινής ζωής μιας οικογένειας, για παράδειγμα, σχετικά με την ανατροφή των παιδιών, ενώ στις ταφικές στήλες, οι σκηνές αφορούν κυρίως τον θάνατο και τον δύσκολο αποχαιρετισμό των ζωντανών από το αγαπημένο τους πρόσωπο.

6.1. Σύνθεση των οικογενειακών παραστάσεων

Οι παραστάσεις αποτελούνταν άλλοτε από τις τρεις βασικές μορφές μιας οικογένειας, πατέρα, μητέρα και παιδί, και άλλοτε από δύο μόνο μορφές, συνήθως τη μητέρα με το παιδί. Συχνά, ωστόσο, απεικονίζονταν και θεραπαινίδες και δούλοι. Η θεματολογία των οικογενειακών σκηνών αφορά κυρίως τα μέλη μιας οικογένειας να αποχαιρετούν κάποιον νεκρό ή να προσέρχονται σε ναούς για προσευχές και προσφορές. Στα αναθηματικά ανάγλυφα όπου είναι συχνή η παρουσία παιδιών, εμφανίζονται όλα τα μέλη της οικογένειας, ο άνδρας, η γυναίκα, μια θεραπαινίδα ή ένας δούλος που κρατά τα αντικείμενα για τη θυσία και τέλος τα παιδιά ντυμένα, είτε ανάμεσα στους ενήλικες είτε στην αρχή της πομπής. Οι παραστάσεις αυτές αποτελούν τη δημόσια εμφάνιση ενός *οίκου*¹⁴⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο από τα Μέγαρα, που εικονίζεται η επίσκεψη μιας οικογένειας σε έναν θεό ή ήρωα (**Εικ. 60**). Μια πολύ συχνή απεικόνιση των παιδιών με τους γονείς του είναι η σκηνή αποχώρησης των πολεμιστών στην αγγειογραφία. Στις περισσότερες περιπτώσεις, τη μια όψη του αγγείου καταλάμβανε η απεικόνιση του πολεμιστή με πλήρη οπλισμό, ενώ στην άλλη όψη απεικονιζόταν η σύζυγός του με το παιδί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένας αττικός ερυθρόμορφος αμφορέας του 470-460 π.Χ., με τον πολεμιστή στη μια πλευρά, και στην άλλη πλευρά τη σύζυγό του που κρατά στην αγκαλιά της ένα βρέφος (**Εικ. 6**). Σημειωτέον πως το βρέφος

¹⁴⁶ Beaumont 2015, 72.

¹⁴⁷ Μανακίδου 2015, 23-24.

είναι στραμμένο προς τον πατέρα του τείνοντας και τα χέρια του προς εκείνον. Στην κατηγορία των σκηνών με πολεμιστές που αποχαιρετούν την οικογένειά τους αξίζει να αναφερθεί και μια αττική λήκυθος λευκού βάθους, όπου η γυναίκα κρατά το φασκιωμένο βρέφος μπροστά από τον πολεμιστή που αναχωρεί, όχι όμως για τον πόλεμο, αλλά για τον άλλο κόσμο, καθότι πρόκειται για τον τελευταίο αποχαιρετισμό προς το νεκρό σύζυγο και πατέρα (**Εικ. 61**). Το γεγονός πως η γυναίκα κοιτά το βρέφος και όχι το νεκρό σύζυγο, υποδηλώνει σε συμβολικό επίπεδο ότι το παιδί αποτελεί το μέλλον και τη συνέχιση του *οίκου* και της οικογένειας. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η ταφική στήλη του Ξανθίππου, του 430-420 π.Χ., όπου απεικονίζεται ο νεκρός καθήμενος, και μπροστά του στέκονται δυο γυναικείες μορφές σε μικρότερη κλίμακα, πιθανότατα οι κόρες του, η μια εκ των οποίων κρατά ένα πτηνό, το οποίο αποτελούσε ένα μοτίβο που ένωνε τον κόσμο των νεκρών με τον κόσμο των ζωντανών, στην οποία [ενν. στήλη] υποδηλώνεται η στενή σχέση του πατέρα με τις κόρες του, καθώς απεικονίζεται να αγκαλιάζει την μικρότερη από αυτές (**Εικ. 62**). Επίσης, χαρακτηριστικό παράδειγμα παράστασης που συμβολίζει την οικογένεια και το οικογενειακό ιδεώδες της εποχής, αποτελεί μια αττική ερυθρόμορφη κάλπιν, που αποδίδεται στο Ζωγράφο της Κλειούς και χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Στην παράσταση εικονίζεται σε ένα οικιακό περιβάλλον μια σκηνή επεξεργασίας μαλλιού με μια κομψά ενδεδυμένη γυναικεία μορφή που κρατά άτρακτο στα χέρια της, ένα μικρό αγόρι πίσω της που κρατά στεφάνη και να παρακολουθεί μια κομψά ενδεδυμένη όρθια γυναικεία μορφή μπροστά του που κρατά μικρό αργαλειό, ενώ στο δεξιό άκρο της παράστασης παρακολουθεί τα τεκταινόμενα ένας όρθιος ιματιφόρος άνδρας με βακτηρία (**Εικ. 63**).

6.2. Σχέση του παιδιού με τους γονείς

Η σχέση του παιδιού με την οικογένειά του και κυρίως με τους γονείς του, φαίνεται προπαντός μέσα από την αγγειογραφία, η οποία παρουσιάζει ποικίλες παραστάσεις με σκηνές από την καθημερινή ζωή μιας οικογένειας, σχετικές με την ανατροφή, τη φροντίδα, την εκπαίδευση και τη ψυχαγωγία των παιδιών από τη μητέρα κατά κύριο λόγο, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις και από τον πατέρα. Η περίπτωση του δείπνου αποτελούσε κάποιες φορές αφορμή έτσι ώστε να έρθουν πιο κοντά οι ενήλικες με τα παιδιά. Παρόλο που τα παιδιά συχνότερα έτρωγαν στο χώρο του γυναικωνίτη με τις γυναίκες και τα μικρότερα αδέλφια

τους, υπήρχαν σπάνιες περιπτώσεις που έτρωγαν στον ίδιο χώρο με τους άνδρες. Οι ενήλικοι άνδρες συνήθως έτρωγαν σε άλλον ξεχωριστό χώρο είτε μόνοι τους, είτε με άλλους καλεσμένους. Σε αυτόν μπορούσαν να παρευρίσκονται και τα παιδιά, αλλά όχι στο ίδιο τραπέζι. Μια χαρακτηριστική αναφορά σχετικά με αυτόν τον διαχωρισμό εντοπίζεται στο Σωκράτη, ο οποίος ευχόταν για μια πόλη στην οποία τα δείπνα να είναι κοινά για παιδιά και ενήλικες¹⁴⁸.

6.2.α. Σχέση παιδιού και μητέρας

Στον Ξενοφώντα αναφέρεται πως η φροντίδα των παιδιών γινόταν ενστικτωδώς περισσότερο από τις γυναίκες από ό,τι από τους άντρες και αυτός ήταν ο βασικός ρόλος των γυναικών στην κλασική Αθήνα¹⁴⁹ (**Κείμ. 59**: *εἰδὼς δὲ ὅτι τῇ γυναικὶ καὶ ἐνέφυσε καὶ προσέταξε τὴν τῶν νεογνῶν τέκνων τροφήν, καὶ τοῦ στέργειν τὰ νεογνὰ βρέφη πλέον αὐτῇ ἐδάσατο ἢ τῷ ἀνδρὶ*). Η ζωή των γυναικών και η ζωή των παιδιών ήταν αλληλένδετες. Η στενή αυτή σχέση φαίνεται και από την εικονογραφία της εποχής, αν και οι σκηνές γυναικών με τα παιδιά τους δεν είναι τόσο συχνές, παρά τη σπουδαιότητα του ρόλου τους ως μητέρες. Από τις παραστάσεις γυναικών με παιδιά που σώζονται σήμερα, αντλούνται χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με τη σχέση μητέρας-παιδιού. Στην Αθήνα της Κλασικής εποχής, οι περισσότερες απεικονίσεις γυναικών με παιδιά, στις οποίες διαγράφεται η στενή τους σχέση, προέρχονται από την ταφική εικονογραφία¹⁵⁰. Στις ταφικές στήλες γυναικών, για παράδειγμα, η παρουσία παιδιών συχνά γίνεται για να δοθεί έμφαση στην ιδιότητα της θανούσας, ως μητέρας, ή στις επιπτώσεις του θανάτου της, δηλαδή ότι τα παιδιά που μένουν πίσω είναι πλέον ορφανά, και όχι τόσο στα ίδια τα παιδιά. Ιδιαίτερη μαρτυρία αυτής της περίπτωσης αποτελεί η αττική ταφική στήλη της Φιλονόης του 370 π.Χ., όπου απεικονίζεται η νεκρή γυναίκα καθισμένη σε δίφρο και μπροστά της στέκεται μια γυναίκα κρατώντας ένα βρέφος, το οποίο κοιτά τη νεκρή μητέρα του και τείνει το ένα του χέρι προς αυτή (**Εικ. 64**). Το αξιοσημείωτο σε αυτήν την ταφική στήλη είναι το γεγονός πως η μητέρα δεν κοιτάζει το μωρό της. Υποδηλώνεται έτσι πως η μητέρα βρίσκεται πλέον στον κόσμο των νεκρών και δεν μπορεί να έχει επαφή

¹⁴⁸ Golden 1993, 33, 37-38, 118.

¹⁴⁹ Ξενοφώντας, *Οικονομικός* 7.24.

¹⁵⁰ Lewis 2002, 39, 82.

μαζί του. Η παράσταση δεν επικεντρώνεται επομένως μόνο στο θάνατο της γυναίκας, αλλά και στον τραγικό αποχωρισμό του βρέφους από τη μητέρα του¹⁵¹. Επιπλέον, η κοινή τους απεικόνιση εντοπίζεται και σε ταφικά αγγεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μια αττική ερυθρόμορφη λήκυθος, όπου απεικονίζεται μια γυναίκα να κρατά ένα βρέφος στην αγκαλιά της (**Εικ. 65**), αλλά και δυο αττικές λευκές λήκυθοι, στις οποίες παρατηρείται μια ενδιαφέρουσα διαφορά. Στην πρώτη λήκυθο (**Εικ. 66**), η νεκρή μητέρα απεικονίζεται να τείνει τα χέρια της προς το παιδί της, όπως και εκείνο, σε μια τελευταία προσπάθεια να έρθει σε επαφή μαζί του. Με αυτόν τον τρόπο υποδηλώνεται η θλίψη του θανάτου της. Αντιθέτως, στη δεύτερη λήκυθο (**Εικ. 67**), ενώ το παιδί πλησιάζει τη μητέρα του, εκείνη δεν κάνει το ίδιο και φαίνεται να έχει ένα απόκοσμο βλέμμα, αφού βρίσκεται ήδη στον κόσμο των νεκρών. Δίνεται έτσι έμφαση στο γεγονός πως το παιδί είναι πια μόνο του στη ζωή¹⁵². Η στενή και αλληλένδετη σχέση μητέρας-παιδιού απεικονίζεται έντονα και σε άλλα μη ταφικά αγγεία, με παραστάσεις που αφορούν στην ανατροφή των παιδιών (**Εικ. 27, 28, 31**), όπως αναφέρθηκαν παραπάνω, αλλά και σε άλλες σκηνές, όπως στην απεικόνιση των παιδιών σε γαμικούς λέβητες με παραστάσεις νεονύμφων (**Εικ. 68**). Ο σκοπός της παρουσίας παιδιών σε τέτοιες σκηνές είναι για να τονιστεί η σπουδαιότητα των οικογενειακών δεσμών και του νοικοκυριού¹⁵³.

6.2.β. Σχέση παιδιού και πατέρα

Όπως έχει αναφερθεί, ο ρόλος του άνδρα στον *οἶκο* της Κλασικής Αθήνας αφορούσε κυρίως στην λήψη αποφάσεων και τον έλεγχο των μελών της οικογένειας. Όσον αφορά στην ανατροφή των παιδιών, ο πατέρας δεν είχε μεγάλη συμμετοχή, διότι αυτή περιλαμβανόταν στις αρμοδιότητες των γυναικών. Παρά τη γενική πεποίθηση πως η σχέση πατέρα-παιδιού δεν ήταν στενή¹⁵⁴, η κεραμική και η ταφική εικονογραφία της εποχής παρουσιάζουν κάποιες σκηνές με τα δυο αυτά πρόσωπα αλλά και πολυπρόσωπες οικογενειακές σκηνές, στις οποίες απεικονίζεται και ο πατέρας, είτε συμμετέχοντας σε κάποια δραστηριότητα, είτε απλώς

¹⁵¹ Margariti 2016, 87.

¹⁵² Waite και Gooch 2023, 94-95.

¹⁵³ Sutton 2004, 338.

¹⁵⁴ Για περαιτέρω πληροφορίες, βλ. Strauss 1993, 89-97.

παρακολουθώντας τα δρώμενα, κάτι που ήταν και το πιο σύνηθες σκηνικό¹⁵⁵. Η παρουσία του πατέρα διαγράφεται σε μια αττική ερυθρόμορφη χου του Ζωγράφου της Ερέτριας του 425-420 π.Χ. από το Κορωπί της Αττικής. Η παράσταση δείχνει έναν άνδρα που κρατά στα δυο του χέρια ένα παιδί και ετοιμάζεται να το καθίσει σε μια αιώρα (**Εικ. 52**). Αξίζει να αναφέρουμε επίσης μια υδρία του 440-430 π.Χ. που ανήκει στην Ομάδα του Πολυγνώτου, όπου απεικονίζεται μια γυναίκα καθιστή σε κλισμό να παραδίδει το γυμνό βρέφος σε μια γυναίκα, πιθανότατα την τροφό, παρουσία μιας ανδρικής μορφής που στέκεται πίσω της, ο οποίος πιθανότατα είναι ο σύζυγός της (**Εικ. 17**). Η συγκεκριμένη παράσταση αποτελεί την εικόνα της ιδανικής οικογένειας, δυο νέοι γονείς, ένα δραστήριο μικρό αγόρι και μια τροφός που βοηθούσε στην ανατροφή του. Αξιοσημείωτη είναι και μια άλλη περίπτωση απεικόνισης του πατέρα με την υπόλοιπη οικογένεια, η οποία είναι η σκηνή της αποχώρησης των πολεμιστών. Στις σκηνές αυτές, η παρουσία της οικογένειας του πολεμιστή υπογραμμίζει τον κίνδυνο να καταστραφεί ο οικογενειακός πυρήνας με τον πιθανό θάνατο του πατέρα στον πόλεμο. Στην κατηγορία αυτών των παραστάσεων, ανήκει ο Παναθηναϊκός αμοφορέας του Ζωγράφου του Βορέα, με την απεικόνιση μιας γυναίκας με ένα μωρό στην αγκαλιά της στη μια πλευρά του αγγείου (**Εικ. 6**). Τα στοιχεία που αντλούνται από την αγγειογραφία της εποχής σχηματίζουν την εικόνα του απόμακρου πατέρα, ο οποίος δεν έχει σωματική επαφή με το παιδί, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις το παιδί απεικονίζεται στην αγκαλιά της μητέρας, ή κάποιας άλλης γυναικείας μορφής, και όχι του πατέρα, να μπουσουλάει ή να παίζει στο έδαφος¹⁵⁶. Ωστόσο, υπάρχουν και περιπτώσεις όπου στις παραστάσεις η σχέση πατέρα-παιδιού είναι φανερή, όπως παραδείγματος χάριν η ταφική στήλη του Φιλοκλή και του Δικαίου (**Εικ. 69**), η οποία μάλιστα φέρει επιγραφές με ονόματα, ταυτίζοντας τόσο τις μορφές όσο και τη μεταξύ τους σχέση. Η σκηνή παρουσιάζει έναν ενήλικο άνδρα να κρατά ένα πτηνό και ένα μικρό αγόρι που στέκεται μπροστά του. Ωστόσο, στην εικονογραφία είναι πιθανό σε κάποιες περιπτώσεις η σκηνή ενός άνδρα με ένα αγόρι να μην αφορά τη σχέση πατέρα και γιού, αλλά τη σχέση ενός παιδαγωγού με το μαθητευόμενο του.

Πληροφορίες για τη φροντίδα των παιδιών από τον πατέρα τους αντλούνται και από τις γραπτές πηγές της εποχής. Στην κωμωδία *Νεφέλες* του Αριστοφάνη ένας αγρότης πατέρας αφού έστειλε τον γιο του, Φειδιππίδη, στο Σωκράτη για να μελετήσει τη ρητορική,

¹⁵⁵ Massar 1995, 34, 37.

¹⁵⁶ Beaumont 2015, 58.

απογοητευμένος λέει εν τέλει στο γιο του: *καὶ πῶς δικαίως; ὅστις ὦ 'ναίσχυντέ σ' ἐξέθρεψα, αἰσθανόμενός σου πάντα τραυλίζοντος, ὃ τι νοοίης. εἰ μὲν γε βρῦν εἴποις, ἐγὼ γνοῦς ἂν πιεῖν ἐπέσχον· μαμμῶν δ' ἂν αἰτήσαντος ἤκόν σοι φέρων ἂν ἄρτον· κακκῶν δ' ἂν οὐκ ἔφθης φράσας, κἀγὼ λαβὼν θύραζε ἐξέφερον ἂν καὶ προὔσχόμην σε· σὺ δ' ἐμὲ νῦν ἀπάγχων* (Κείμ. 60)¹⁵⁷. Η συγκεκριμένη αναφορά είναι αξιοσημείωτη, γιατί δείχνει μια νέα εικόνα, σχετική με την ανατροφή των παιδιών στην αρχαία Αθήνα, στην οποία ενεργό ρόλο έχει και ο πατέρας που αναλαμβάνει πολλές από τις βασικές καθημερινές ανάγκες του παιδιού.

7. Παιδί και θρησκεία

Η θρησκεία είναι ένα από τα βασικά στοιχεία που διέπουν τις ζωές των ανθρώπων, συμβάλλοντας στη δημιουργία του πολιτισμού και της ιστορίας. Η αρχαία ελληνική κοινωνία ήταν οργανωμένη γύρω από τη θρησκεία της, η οποία μέσα από το Δωδεκάθεο¹⁵⁸ συμβόλιζε κάθε πτυχή της ζωής¹⁵⁹. Βάσει των αρχών της θρησκείας τους οι αρχαίοι Έλληνες αντιλαμβάνονταν τη ζωή και τον κόσμο. Μια βασική πεποίθηση ήταν πως οι θεοί αποφάσιζαν για τη μοίρα των ανθρώπων, και πως η ζωή τους ήταν προδιαγεγραμμένη από εκείνους. Ένα εξίσου σημαντικό στοιχείο της αρχαίας θρησκείας ήταν και η συνέχιση της ζωής μετά θάνατον. Αυτή η αντίληψη αντανακλάται έντονα στις ταφικές πρακτικές και στη λατρεία των νεκρών, με τα πολυάριθμα ταφικά κτερίσματα και την προσφορά τροφής επάνω στον τάφο, τα οποία θα χρειαζόταν ο νεκρός για να συνεχίσει τη ζωή του στον Κάτω Κόσμο. Η θρησκεία κατείχε πολύ σημαντική θέση στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων και αυτό φαίνεται από τις συνήθειες και τους νόμους τους. Όλοι οι άνθρωποι τελούσαν θυσίες στην καθημερινότητά τους, σε περιπτώσεις πολέμου και εκστρατειών οι άρχοντες εμπιστεύονταν τα λόγια και τις προβλέψεις των μαντείων, πολύ εύκολα κάποιος μπορούσε να εκδιωχθεί για ασέβεια - φιλόσοφοι καταδικάζονταν για πράγματα που έλεγαν, τα οποία φαινομενικά έρχονταν σε αντίθεση με την αρχαία θρησκεία. Όλα αυτά δείχνουν ένα ισχυρό υπόβαθρο πίστης, σύμφωνα με το οποίο λειτουργούσε η πόλη¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Αριστοφάνης, *Νεφέλες* 1380-1385.

¹⁵⁸ Για το Δωδεκάθεο, βλ. Βλάχος 1999.

¹⁵⁹ Γενικά για την αρχαιοελληνική θρησκεία, βλ. Burkert 1987. Martin και Metzger 1992. Για την ιστορία της αρχαιοελληνικής θρησκείας, βλ. Nilsson 2004. Για τους ελληνικούς μύθους, βλ. Graves 1988.

¹⁶⁰ Ταχόπουλος 2002, 72-75.

Οι θρησκευτικές τελετές -δημόσιες και ιδιωτικές- και η συμμετοχή σε αυτές αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής ζωής στην αρχαιότητα. Στο πλαίσιο αυτό όλοι οι άνθρωποι είχαν την υποχρέωση να τιμούν και να σέβονται τους θεούς, να προσέρχονται στους ιερούς ναούς με δώρα και προσφορές και να μεταβιβάζουν αυτές τις παραδόσεις στις νέες γενιές. Η επαφή των παιδιών με τη θρησκεία γινόταν από πολύ νωρίς. Παρόλο που τα παιδιά θεωρούνταν κατώτερα από τους ενήλικες, η διαφοροποίηση αυτή σε συνδυασμό με την αγνότητα και την αθωότητά τους, οδήγησε στην αντίληψη πως τα παιδιά αποτελούσαν το συνδετικό κρίκο μεταξύ ανθρώπων και θεών. Έτσι, η συμμετοχή τους στα θρησκευτικά έθιμα, ιδιωτικά και δημόσια, ήταν σημαντική και αποσκοπούσε στην κοινωνικοποίηση και την ενσωμάτωσή τους στη ζωή της πόλης, παράλληλα όμως είχε και εκπαιδευτικό χαρακτήρα, καθώς μέσα από τις τελετές και τα δρώμενα τα παιδιά διδάσκονταν τις αξίες, τα ιδεώδη και τους κανόνες της κοινωνίας, αλλά και τους μελλοντικούς τους ρόλους μέσα σε αυτή. Η σπουδαιότητα του ρόλου τους μαρτυρείται και από τη συχνή απεικόνιση τους στα αττικά αναθηματικά ανάγλυφα (Εικ. 60, 70-72), τα οποία φέρουν σκηνές με πολλές παιδικές μορφές¹⁶¹. Η θέση του παιδιού στην αρχαία ελληνική κοινωνία φαίνεται όχι μόνο από τις τελετές και τα έθιμα στα οποία τα παιδιά συμμετείχαν με ενεργό ρόλο, αλλά και από τις γιορτές που αφορούσαν αποκλειστικά σε εκείνα, οι οποίες ποικίλλουν ανάλογα με τη μετάβασή τους από το ένα ηλικιακό στάδιο στο άλλο.

7.1. Θρησκευτικά έθιμα για το παιδί

Στην αρχαία ελληνική θρησκεία και μυθολογία διαπιστώνονται διάφορες τελετές και έθιμα που σχετίζονται με την ανατροφή των παιδιών και την προστασία τους σε όλες τις φάσεις της παιδικής ηλικίας, από το έμβρυο έως την ενηλικίωση, με σκοπό την διασφάλιση της επιβίωσής τους¹⁶². Αυτό οφείλεται στα υψηλά ποσοστά της παιδικής θνησιμότητας κατά την αρχαιότητα. Το ενδιαφέρον και οι ανησυχίες γύρω από την τεκνοποιία, την εγκυμοσύνη, τη γέννηση και τη στειρότητα, τη ζωή και την υγεία των παιδιών, υποδηλώνονται στα αναθηματικά ανάγλυφα που προσέφεραν οι γυναίκες στον Ασκληπιό και σε άλλες θεότητες που σχετίζονται με τις εγκύους και τα παιδιά, όπως η Ειλείθυια, η Άρτεμη Λοχία, η Εκάτη,

¹⁶¹ Lawton 2007, 42.

¹⁶² Sabetai 2008, 289.

οι Μοίρες, οι Ερινύες, οι Νύμφες, οι βοιωτικές Φαρμακίδες, η Ήρα, οι Γενετυλλίδες και οι Γενναΐδες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων προσφορών αποτελεί το αναθηματικό ανάγλυφο που προσέφερε η Ξενοκράτεια στον κουροτρόφο Κηφισό για το γιο της Ξενιάδη, στο σημερινό νέο Φάληρο (Εικ. 72)¹⁶³. Ο ποταμός Κηφισός ονομαζόταν *ώκυτόκος*¹⁶⁴ (Κείμ. 61) καθώς πιστευόταν πως τα νερά των πηγών και των ποταμών είχαν δυνάμεις ευγονίας και βοηθούσαν στη διαδικασία του τοκετού. Έχουν βρεθεί πήλινα ομοιώματα βρεφών ως ταφικά κτερίσματα ή ως αναθήματα σε ναούς, όπως επίσης και ομοιώματα μήτρας από πηλό ή μέταλλα¹⁶⁵.

7.1.1. Η Κουροτρόφος θεά

Οι θεότητες της αρχαίας ελληνικής θρησκείας που σχετίζονται με τα παιδιά ονομάζονται *κουροτρόφοι*. Η κουροτρόφος θεά είναι πολυπρόσωπη, καθώς εντοπίζεται σε διάφορες θεϊκές μορφές, όπως η Ειλείθια, η θεά της γέννας,¹⁶⁶ η Γη, η Δήμητρα, η Ήρα, η Άρτεμις, η οποία είχε σημαντικό ρόλο στη ζωή των γυναικών και των παιδιών, ακόμα και σε ήρωες ή δαίμονες όπως οι Νύμφες, οι Ποτάμιοι θεοί και η Ιφιγένεια¹⁶⁷. Τα πιο συχνά αναθήματα σε ναούς κουροτρόφων θεών είναι τα ειδώλια γυναικών που κρατούν ή θηλάζουν παιδιά (Εικ. 73), τα οποία υποδεικνύουν πως οι άνθρωποι κατέφευγαν στους θεούς με αναθήματα και προσευχές ως αντάλλαγμα για την προστασία των παιδιών τους και την εξασφάλιση της επιβίωσής τους¹⁶⁸. Στο ναό της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα, για παράδειγμα, βρέθηκαν πολλά τέτοια αναθήματα ωστόσο, εκτός από ναούς, πολλά ειδώλια γυναικών με παιδιά έχουν βρεθεί και σε γυναικείες και παιδικές ταφές ως κτερίσματα. Εκτός από τα ειδώλια υπήρχαν και μαρμάρινα αναθήματα παιδιών σε μεγάλο μέγεθος, τα οποία συνήθως βρίσκονταν επάνω σε κορυφή κίονα (Εικ. 74). Αυτή η συνήθεια ανάθεσης απεικονίζεται χαρακτηριστικά σε μια αττική ερυθρόμορφη χου του 430 π.Χ., με την θεά Αθηνά μπροστά σε έναν κίονα, πάνω στον οποίο υπάρχει το γλυπτό ενός γυμνού αγοριού, δείχνοντας έτσι την θεά να δέχεται την

¹⁶³ Βουτυράς 2011, 49-58. Williams 2015, 67-81. Blok 2018, 1-48.

¹⁶⁴ Σοφοκλής, *Οιδίπους επί Κολωνῶ* 685-9.

¹⁶⁵ Για τα αναθήματα μητέρων που βρέθηκαν στην Ακρόπολη, βλ. σχετ. Avramidou 2015.

¹⁶⁶ Για την Ειλείθια, βλ. σχ. Pingiatoglou 1981. Baur 2018.

¹⁶⁷ Hadzisteliou 1978, 1-3. Papahatzis 1978, 1-23. Garland 1990, 66-68.

¹⁶⁸ Beaumont 2015, 4. Η πράξη αυτή στα λατινικά χαρακτηρίζεται ως: *Do ut des* = σου δίνω, για να μου δώσεις.

προσφορά των θνητών (**Εικ. 75**). Αξιόλογο αναθηματικό ανάγλυφο προς την Άρτεμη Κουροτρόφο είναι εκείνο που βρέθηκε στη Λαμία, με το οποίο η νεαρή γυναίκα εκφράζει τις ευχαριστίες της για τον καλό τοκετό και για την προστασία του παιδιού από τη θεά, η οποία εδώ εμφανίζεται με την ιδιότητα της Κουροτρόφου. Στην παράσταση απεικονίζονται μία πρεσβύτερη γυναικεία μορφή, που κρατάει πυξίδα, μία θεραπαινίδα που στηρίζει στο κεφάλι της δίσκο με προσφορές (ρόδι, μήλο, γλυκά από μέλι και σταφύλι), η μητέρα με το βρέφος της, ένας νεαρός δούλος, ο οποίος οδηγεί έναν ταύρο για θυσία στο βωμό και, τέλος, η θεά Άρτεμις στραμμένη προς τα αριστερά κρατώντας με το δεξί χέρι δάδα. Τέλος, στο επάνω μέρος της παράστασης σε χαμηλό ανάγλυφο απεικονίζονται υποδήματα και ενδύματα, που φορούσε η γυναίκα κατά τον τοκετό είτε τα προμηθεύθηκε με σκοπό να τα προσφέρει στη θεά (**Εικ. 76**). Επιπλέον, στους θεούς που σχετίζονται με τα παιδιά συγκαταλέγεται και ο Ερμής, ο οποίος εκτός από ψυχοπομπός, ήταν και ο προστάτης των νέων και των ηλικιακών μεταβατικών σταδίων και συνδεόταν άμεσα με τα παιδιά, κυρίως με τα αγόρια. Σε αυτόν αφιέρωναν τα παιχνίδια τους τα αγόρια όταν έφταναν στην εφηβεία, ως μια τελετουργία για την παιδική ηλικία που άφηναν πίσω τους¹⁶⁹. Μια αττική ερυθρόμορφη λήκυθος του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. φέρει σκηνή αυτής της τελετής, όπου απεικονίζεται ένας νέος να στέκεται μπροστά στον θεό Ερμή, με μια σβούρα και έναν φορμίσκο με αστραγάλους κρεμασμένο στο βάθος της παράστασης (**Εικ. 77**).

Ωστόσο, εκτός από τις μορφές που αφορούσαν στην προστασία των παιδιών, υπήρχαν και διάφοροι μύθοι για μορφές που ήθελαν το κακό τους. Συγκεκριμένα, υπάρχουν αναφορές για τη Μορμώ, τη Γελλώ, την Έμπουσα και τη Λάμια, οι οποίες αναφέρονται σε διαφορετικές ιστορίες με διαφορετικούς λόγους που κατέληξαν να σκοτώνουν παιδιά, ωστόσο ταυτίζονται διότι έχουν τον ίδιο σκοπό. Οι μητέρες θέλοντας να προφυλάξουν τα παιδιά τους από κακή ενέργεια ή ασθένειες, έφτιαχναν ή προμηθεύονταν από άλλους διάφορα αποτροπαϊκά και μαγικά αντικείμενα, τα οποία φορούσαν στα παιδιά τους και κατασκευάζονταν από διάφορα υλικά όπως ξύλο, πηλό ή μέταλλα. Αυτά εντοπίζονται με διάφορες ονομασίες, όπως προβασκάνια, προφυλακτικά, από την λέξη *φυλάσσειν*, περιάμματα και περιάπτα, από την λέξη *περιάπτειν*, που σημαίνει δένω κάτι πάνω σε κάποιον ή κάτι άλλο¹⁷⁰. Τέτοια φυλαχτά

¹⁶⁹ Greek Anthology, VI. 309.

¹⁷⁰ Για τα φυλαχτά στην αρχαιότητα, βλ. σχ. Deubner 1910, 433-439. Kotansky 1991, 107-137. Dasen 2003, 275-289. Dasen 2015, 177-204.

παρουσιάζονται στην αττική αγγειογραφία¹⁷¹. Σε μια ερυθρόμορφη χου, για παράδειγμα απεικονίζεται ένα μικρό, γυμνό αγόρι να φορά γύρω από τον ώμο του ένα κορδόνι με φυλαχτά σε σχήμα ημισελήνου, που δήλωνε πως το παιδί ήταν υπό την προστασία της Αρτέμιδος, και άλλα σχήματα όπως κύκλοι και άνθη λωτού, τα οποία αποτελούν τη συνηθέστερη μορφή των φυλαχτών (Εικ. 57). Επίσης, τέτοια φυλαχτά έχουν βρεθεί και σε παιδικές ταφές, που συντρέφειαν και προστάτευαν το παιδί στον άλλο κόσμο.

7.1.2. Τα Αμφιδρόμια, η Δεκάτη και τα Απατούρια

Όταν γεννιόταν ένα παιδί, χρειαζόταν την ευλογία των θεών. Για αυτόν το λόγο, οι συγγενείς τους τα συνόδευσαν σε διάφορα ιερά, όπως εκείνο της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα, όπου αποκαλύφθηκε και το αναθηματικό ανάγλυφο με την θεά Άρτεμη στο ναό της να δέχεται προσφορές από πιστούς (Εικ.76). Οι θρησκευτικές τελετές που αφορούσαν στη γέννηση του παιδιού, ήταν εορτασμοί της οικογένειας για τον ερχομό του, αλλά και τρόπους για να ζητήσουν από τους θεούς να το προστατέψουν. Ωστόσο, αποτελούσαν και διαβατήριες τελετουργίες για το πέρασμα των παιδιών από τη μια ηλικία στην άλλη, ενώ η συμμετοχή των παιδιών σε αυτές σηματοδοτούσε την ένταξή τους στην κοινωνία και το δημόσιο γίγνεσθαι¹⁷². Οι τελετές αυτές ονομάζονταν Αμφιδρόμια, Δεκάτη και Απατούρια.

Στα Αμφιδρόμια, τα οποία λάμβαναν χώρα μεταξύ της πέμπτης και δέκατης ημέρας από τη γέννηση του παιδιού, η τροφός ή ο πατέρας, κρατώντας το παιδί, περπατούσαν γύρω από την οικογενειακή εστία μπροστά σε οικογένεια και φίλους, οι οποίοι πρόσφεραν δώρα, όπως αγγεία και φυλαχτά¹⁷³. Με αυτή την τελετή το παιδί γινόταν αποδεκτό από την οικογένεια και αποτελούσε πλέον μέλος του *οίκου*. Ήταν τότε που η οικογένεια ανακοίνωνε και το φύλο του παιδιού, τοποθετώντας ένα στεφάνι πάνω στην πόρτα του *οίκου*, είτε από κλαδιά ελιάς σε περίπτωση αγοριού, είτε από μάλλινες κλωστές σε περίπτωση κοριτσιού, τα οποία είχαν συμβολικό χαρακτήρα. Το στεφάνι ελιάς συμβόλιζε μια επιθυμητή μελλοντική νίκη του αγοριού στους Ολυμπιακούς αγώνες αλλά και τον ρόλο του σε διάφορες τελετουργίες, ενώ

¹⁷¹ Για περισσότερα παραδείγματα αγγείων με απεικόνιση παιδιών που φορούν φυλαχτά, βλ. σχ. Hamilton 1992, Εικ.3, 4, 7, 9, 14.

¹⁷² Langdon 2008, 86.

¹⁷³ Nilsson 2004, 94. Zaidman και Pantel 2012, 68-69.

το μαλλί συμβόλιζε το μελλοντικό ρόλο του κοριτσιού στον *οἶκο* και συγκεκριμένα την απασχόληση στον αργαλειό¹⁷⁴.

Η γιορτή που λεγόταν Δεκάτη διαδραματιζόταν τη δέκατη ημέρα μετά τη γέννηση του παιδιού. Στο πλαίσιο αυτό οι γονείς έδιναν όνομα στο παιδί¹⁷⁵. Επρόκειτο για μια δημόσια γιορτή, ένα συμπόσιο με χορό και προσφορές στους θεούς. Στη γιορτή μπορούσαν να λάβουν μέρος και μη συγγενικά άτομα. Επιπλέον, σε αυτή την εορτή, γινόταν και μια τελετουργική θυσία ζώου σε κάποιο δημόσιο ιερό της πόλης από τον πατέρα του παιδιού. Η Δεκάτη οργανωνόταν κυρίως από τις πιο εύπορες οικογένειες, αλλά και από φτωχότερες οικογένειες που είχαν την πρόθεση να διαθέσουν κάποιους πόρους για αυτό τον σκοπό¹⁷⁶ (**Κείμ. 62**). Η ονομασία των παιδιών συχνά σχετιζόταν είτε με κάποια χαρακτηριστικά τους, όπως για παράδειγμα το όνομα Πύρρος λόγω του χρώματος των μαλλιών τους, είτε με κάποιες αρετές - ιδιότητες που οι γονείς εύχονταν να αποκτήσουν τα παιδιά τους, όπως τα ονόματα Αγαθοκλής, Ηγησίστρατος και Καλλίμαχος για τα αγόρια, και αφηρημένες έννοιες για τα κορίτσια, όπως Ανδρομάχη, Ευδοξία, Ευφροσύνη και Ευτυχία¹⁷⁷.

Στη συνέχεια ακολουθούσε η παρουσίαση του παιδιού στη φατρία από τον πατέρα της οικογένειας, κατά την τελετή των φρατριών που ονομάζεται Απατούρια και γινόταν προς τιμήν του θεού Διονύσου. Συγκεκριμένα, την τρίτη ημέρα της εορτής που ονομαζόταν *Κουρεάτις*, γινόταν η επίσημη εγγραφή του παιδιού στους καταλόγους της φατρίας και τρεις θυσίες αφιερωμένες στο Δία Φράτριο και στην Αθηνά Φρατρία¹⁷⁸ (**Κείμ. 63**). Η πρώτη προσφορά, το *μείον*, γινόταν μετά τη γέννηση και περιλάμβανε θυσία από τον πατέρα, συνήθως ένα πρόβατο. Η δεύτερη προσφορά ήταν το *κουρείον*, μια θυσία ζώου και το τελετουργικό κόψιμο και η προσφορά της κόμης του έφηβου παιδιού στη θεά Άρτεμη, που συμβόλιζε τη μετάβαση στην εφηβεία και τη συμμετοχή του στη φατρία. Τέλος, η τρίτη προσφορά, η *γαμηλία*, ήταν μια θυσία που γινόταν από το ίδιο το αγόρι στη φατρία για τη γνωστοποίηση του γάμου του¹⁷⁹.

¹⁷⁴ Golden 2015, 20. Neils και Rogers 2023, 173.

¹⁷⁵ Για την ονοματοδοσία και τα ονόματα των παιδιών, βλ. σχετ. Golden 1986, 245-269.

¹⁷⁶ Blanck 2007, 25. Μανακίδου 2015, 30. Αριστοφάνης, *Όρνιθες* 494.

¹⁷⁷ Golden 2015, 21.

¹⁷⁸ Πλάτωνας, *Τίμαιος* 21b. Parke 1977, 90. Zaidman και Pantel 2012, 69.

¹⁷⁹ Cole 1984, 233-237. Beaumont 2015, 68-69.

7.1.3. Τα Θεσμοφόρια και οι Θιτενίδες

Τα Θεσμοφόρια και οι Θιτενίδες, ήταν δυο εορτές που σχετίζονταν με τη βρεφική ηλικία. Σε αυτές συμμετείχαν τα βρέφη με τις μητέρες τους. Τα Θεσμοφόρια ήταν μια γυναικεία εορτή σχετική με τη γονιμότητα των ανθρώπων και της γης, η οποία γινόταν προς τιμήν της θεάς Δήμητρας Καλλιγένειας και της κόρης της Περσεφόνης¹⁸⁰. Η γιορτή αυτή είχε διάρκεια τριών ημερών και συμμετείχαν μόνο παντρεμένες γυναίκες με τις κόρες και τα βρέφη τους, καθώς αυτά συμβόλιζαν τη γονιμότητα, ενώ απαγορευόταν η συμμετοχή ανδρών, αγοριών και δούλων. Οι γυναίκες με τα κορίτσια και τα βρέφη συγκεντρώνονταν στην Πινύκα, ενώ οι άνδρες με τα αγόρια παρέμεναν στις οικίες¹⁸¹. Οι Θιτενίδες γιορτάζονταν στη Σπάρτη προς τιμήν της θεάς Άρτεμης Κορυθάλιας ή Άρτεμης Κουροτρόφου, η οποία προστάτευε τις γυναίκες και τα νεογέννητα κατά τον τοκετό. Αποτελούσε μια εορτή για την προστασία των βρεφών, τα οποία μετέφεραν οι τροφοί στο ναό της θεάς¹⁸².

7.1.4. Τα Ανθεστήρια και η γιορτή των Χοών

Τα Ανθεστήρια ήταν μια ετήσια εορτή αφιερωμένη στο Λιμναίο Διόνυσο και το Χθόνιο Ερμή, κατά την οποία οι Αθηναίοι γιόρταζαν τον ερχομό της άνοιξης. Αποτελούσε την πρώτη δημόσια εορτή στην οποία συμμετείχαν τα παιδιά και είχε διάρκεια τρεις ημέρες. Συγκεκριμένα, η δεύτερη ημέρα της εορτής, που ονομαζόταν εορτή των Χοών ή Χοές, ήταν αφιερωμένη στα παιδιά και αποτελούσε τον εορτασμό της μετάβασης των παιδιών από τη βρεφική ηλικία στην παιδική όταν γίνονταν τριών ετών¹⁸³. Σε αυτή την εορτή, τα αγόρια στεφανωμένα επιτρεπόταν να πιούν για πρώτη φορά κρασί μαζί με τους ενήλικες από χόες μικρού μεγέθους, ένα χαρακτηριστικό αγγείο που σχετίζεται με τα παιδιά, αφού οι παραστάσεις των χοών σχετίζονται τις περισσότερες φορές με τα παιδιά και εντοπίζονται πολύ συχνά ως κτερίσματα σε παιδικές ταφές¹⁸⁴. Λόγω του δημόσιου χαρακτήρα αυτής της εορτής, εκτός από τα παιδιά και τους συγγενείς μπορούσαν να συμμετάσχουν και άλλα άτομα

¹⁸⁰ Demand 1994, 114-120.

¹⁸¹ Golden 1993, 77. White 2013, 3-12.

¹⁸² Müller 1990, 62-63.

¹⁸³ Hamilton 1992. Golden 2003, 13-31.

¹⁸⁴ Garland 1985, 82. Beaumont 2015, 69-84.

όπως οι παιδαγωγοί, οι τροφοί, αλλά και οι δούλοι¹⁸⁵. Η ημέρα αυτή αποτελούσε μια τελετή μύησης, μέσω της οποίας τα αγόρια εισάγονταν στον κύκλο των ανδρών, ενώ τα κορίτσια λάμβαναν δώρα. Στα αγγεία που χρησιμοποιούσαν παιδιά και ενήλικες κατά την ημέρα των Χοών, σώζονται παραστάσεις σχετικές με τα Ανθεστήρια αλλά κυρίως με τη ζωή των παιδιών. Οι χόες ήταν ερυθρόμορφα αγγεία και απεικόνιζαν ως επί το πλείστον δραστηριότητες των παιδιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η χους του Ζωγράφου της Ερέτριας με τη σκηνή της γιορτής της Αιώρας (**Εικ. 52**), και μια ακόμα χους που απεικονίζει ένα μικρό αγόρι σκυφτό να κρατά μια λύρα με ένα σκυλί και ένα πτηνό (**Εικ. 78**). Από τις γραμματειακές πηγές σώζονται κάποιες γενικές και σύντομες αναφορές σχετικά με τα Ανθεστήρια, όπως για παράδειγμα στον *Ηρωικό* του Φιλοστράτου, όπου αναφέρεται πως κατά το μήνα των Ανθεστηρίων, οι Αθηναίοι στεφάνωναν τα παιδιά που είχαν φτάσει στα τρία έτη, συνδέοντας έτσι τα παιδιά με την εορτή¹⁸⁶ (**Κείμ. 64**: *ἦν Ἀθηναῖοι ἐπαινοῦσι καὶ ὅτε Ἀθήνησιν οἱ παῖδες ἐν μηνὶ ἀνθεστηριῶν στεφανοῦνται τῶν ἀνθέων τρίτῳ ἀπὸ γενεᾶς ἔτει*, **Κείμ. 65**: *κισσῶ τε στεφανωθεῖς Διόνυσον θεραπεύει. ἴτε βάκχαι, ἴτε βάκχαι, Βρόμιον παῖδα θεὸν θεοῦ*).

7.1.5. Η Τελετή της Αιώρας

Η τελετή της Αιώρας, ήταν μια ετήσια τελετή εξαγνισμού προς τιμήν της Ηριγόνης, κόρης του Ικάριου, η οποία γινόταν με σκοπό τη προστασία των παιδιών από το θάνατο και αποτελούσε τμήμα των Ανθεστηρίων¹⁸⁷. Συμμετείχε όλη η οικογένεια, με κύριες μορφές τις γυναίκες και τα κορίτσια. Η ερυθρόμορφη χους του Ζωγράφου της Ερέτριας που αναφέρθηκε παραπάνω, απεικονίζει ένα παιδί καθισμένο σε μια αιώρα την οποία κουνά ο πατέρας του (**Εικ. 52**). Το κούνημα των παιδιών ήταν το βασικό δρώμενο της τελετής, ωστόσο συνήθιζαν επίσης να καίνε διάφορα αρωματικά βότανα και να τραγουδάνε ένα άσμα που ονομαζόταν *αλήτις* και σήμαινε περιπλανώμενη, αναφερόμενο στον μύθο της Ηριγόνης¹⁸⁸.

¹⁸⁵ Sabetai 2008, 290. Neils and Rogers 2023, 173-174.

¹⁸⁶ Φιλόστρατος, *Ηρωικός* 187. Ευριπίδης, *Βάκχαι* 80-84.

¹⁸⁷ Dietrich 1961, 36-50. Sabetai 2021, 61-77.

¹⁸⁸ Golden 1993, 43. Λάζος 2002, 130. Dillon 2002, 69-71. Beaumont 2015, 82-84.

7.1.6. Τα Αρρηφόρια

Τα Αρρηφόρια ήταν μια μεγάλη ετήσια ιδιωτική γιορτή προς τιμήν της Αθηνάς, στην οποία συμμετείχαν δυο ή τέσσερα κορίτσια ηλικίας μεταξύ επτά και έντεκα ετών, οι *αρρηφόροι*. Στη γιορτή αυτή τα κορίτσια έμεναν για ένα διάστημα στην Ακρόπολη και στις αρμοδιότητές τους περιλαμβάνονταν η ύφανση του πέπλου της Αθηνάς, το δώρο των Αθηναίων προς το λατρευτικό ξόανο της θεάς από ξύλο ελιάς, τον οποίο παρέδιδε ένα αγόρι στην ιέρεια της θεάς, καθώς επίσης και η μεταφορά ιερών αντικειμένων στο ιερό της Αφροδίτης¹⁸⁹ (**Κείμ. 66**). Επιπλέον, είχαν και την υποχρέωση να φροντίζουν το ιερό ελαιόδεντρο της Αθηνάς. Χαρακτηριστική απεικόνιση της τελετής είναι αυτή της Ανατολικής ιωνικής ζωφόρου του Παρθενώνα της Ακρόπολης Αθηνών, με τη σκηνή παράδοσης του πέπλου, τον τελικό προορισμό της πομπής των Παναθηναίων (**Εικ. 79**). Στην παράσταση εικονίζεται η ιέρεια του ναού η οποία υποδέχεται δυο κόρες ντυμένες με ιμάτιο και χιτώνα που μεταφέρουν δίφρους στο κεφάλι τους, οι ονομαζόμενες *αρρηφόροι*. Τέλος, στη σκηνή απεικονίζονται μια ανδρική μορφή, πιθανότατα ο άρχων βασιλεύς, κι ένα μικρό αγόρι που τυλίγουν ή ξετυλίγουν τον πέπλο. Η γιορτή αυτή δεν ήταν δημόσια. Αντιθέτως, επρόκειτο για μυστικές ιεροτελεστίες σχετικά με τη γονιμότητα των ανθρώπων και της φύσης και με τις διαβατήριες τελετές για τα μικρά κορίτσια προς την ώριμη παιδική ηλικία. Σύμφωνα με τον Πausανία, στο τέλος της γιορτής τα κορίτσια έφτιαχναν τα *άρρητα*, δηλαδή κάποια κρυφά πράγματα¹⁹⁰ (**Κείμ. 67**).

7.1.7. Τα Άρκτεια/Βραυρώνια

Τα Άρκτεια ή Βραυρώνια ήταν μια εορτή προς τιμήν της θεάς Άρτεμης και λάμβανε χώρα κάθε τέσσερα χρόνια στη Βραυρώνα της ανατολικής Αττικής. Η Άρτεμη συνδεόταν με τη μετάβαση των κοριτσιών από το ένα ηλικιακό στάδιο στο άλλο, επομένως σε αυτή την εορτή συμμετείχαν μόνο κορίτσια, τα οποία μέσα από τις τελετουργικές πρακτικές προετοιμάζονταν για τον γάμο τους¹⁹¹. Όταν τα κορίτσια γίνονταν δέκα ετών οι οικογένειές τους τα έστελναν για πέντε χρόνια στο ναό της Άρτεμης στη Βραυρώνα για να προσφέρουν

¹⁸⁹ Boutsikas και Hannah 2012, 233-245. Μανακίδου 2015, 207. Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* 641-645.

¹⁹⁰ Πausανίας, *Ελλάδος Περιήγησις* I 27.3.

¹⁹¹ Sourvinou-Inwood 1988. Demand 1994, 107-114.

διάφορες υπηρεσίες. Τα μυστήρια αυτά ονομάζονταν αλλιώς και Άρκτεια. Στο πλαίσιο της γιορτής τα κορίτσια παρίσταναν τις αρκούδες (*άρκτοι*), ως προαπαιτούμενο για τον μελλοντικό τους γάμο, καθώς η αρκούδα ήταν ένα ιερό ζώο της Άρτεμης και συμβόλιζε την μητρότητα. Έτσι δια της εν λόγω μιμήσεως, τα κορίτσια έρχονταν πιο κοντά στο μητρικό ρόλο¹⁹². Συγκεκριμένα, ο Αριστοφάνης αναφέρει πως τα κορίτσια χόρευαν μιμούμενες τις κινήσεις της αρκούδας ντυμένες με *κροκωτά*, δηλαδή με ενδύματα που είχαν το χρώμα του φυτού κρόκου¹⁹³ (**Κείμ. 65**). Στο τέλος του χορού τα κορίτσια πετούσαν τον κροκωτό χιτώνα, μια συμβολική πράξη για το πέρασμά τους στην εφηβεία. Πέρα από τους τελετουργικούς χορούς, τα κορίτσια τελούσαν και κάποιες αθλητικές επιδείξεις, όπως για παράδειγμα το *ίερὸν κυνηγέσιον*, έναν αγώνα δρόμου κατά τον οποίο κρατούσαν αναμμένες δάδες. Επιπλέον, γινόταν και δημόσια πομπή από την Αθήνα προς τη Βραυρώνα, στην οποία συμμετείχαν γυναίκες και κορίτσια που είχαν υπηρετήσει ως *άρκτοι* στο ναό της Άρτεμης, ενώ στους άντρες επιτρεπόταν μόνο να παρακολουθήσουν τη διαδικασία¹⁹⁴. Πληροφορίες για τα Άρκτεια αντλούνται και από την αγγειογραφία και συγκεκριμένα τους κρατηρίσκους, όπου εντοπίζονται σκηνές γυναικών και κοριτσιών σε λατρευτικές τελετές προς τιμήν της Άρτεμης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένας αττικός μελανόμορφος κρατηρίσκος του 500 π.Χ. που βρέθηκε στη Βραυρώνα, με παράσταση χορού γυμνών κοριτσιών γύρω από βωμό (**Εικ. 80**).

7.2. Ο ρόλος των παιδιών στα κοινά θρησκευτικά έθιμα

Η ιδιωτική οικογενειακή ζωή συνδεόταν με τη δημόσια ζωή μέσω της θρησκείας, καθώς μια πόλη ετίθετο υπό την προστασία κάποιας θεότητας, για την οποία όλοι οι πολίτες όφειλαν να τελούν διάφορες τελετές. Μέσω των κοινών λατρευτικών τελετών, όπως οι θυσίες, οι δημόσιες πομπές, οι τελετές κάθαρσης και τα κοινά δείπνα, ενώνονταν όλοι οι πολίτες, ανεξαρτήτως ηλικίας. Τα παιδιά συμμετείχαν σε αυτές τις τελετές από πολύ νωρίς με σκοπό να εξοικειωθούν με τα θρησκευτικά δρώμενα. Κατά τη διάρκειά τους τα παιδιά διδάσκονταν τις θρησκευτικές παραδόσεις, τις κοινωνικές και πολιτιστικές αξίες, το σεβασμό προς τη

¹⁹² Perlman 1989, 126. Faraone 2003, 43-68. Για το μυθικό πλαίσιο της εορτής, βλ. Λεξικό Σούδα, *Άρκτος ἢ Βραυρωνίσις* 200.

¹⁹³ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* 643.

¹⁹⁴ Rühfel 1984, 100, 106. Müller 1990, 102. Golden 1993, 48, 78.

φύση και τις αντιλήψεις γύρω από τη ζωή και την κοινωνία. Επιπλέον, μάθαιναν και τον τρόπο τέλεσης αυτών των εορτών, καθότι επρόκειτο για δικά τους μελλοντικά καθήκοντα. Η συμμετοχή των παιδιών στα κοινά ήταν πολύ σημαντική, διότι έτσι κοινωνικοποιούνταν και ένιωθαν πως ήταν μέλη του συνόλου, κάτι το οποίο ήταν πολύ σημαντικό για τη μετέπειτα δημόσια ζωή τους. Τα παιδιά ανεξαρτήτως φύλου, συμμετείχαν σε μαθήματα χορού και μουσικής, έτσι ώστε να μπορέσουν να συμμετάσχουν σε μια γιορτή ή θυσία¹⁹⁵. Μια συχνή ιδιωτική ή δημόσια τελετή ήταν οι θυσίες ζώων αλλά και οι αναίμακτες προσφορές, στις οποίες συμμετείχαν και τα αγόρια και τα κορίτσια. Ωστόσο, υπήρχε μια μικρή διαφοροποίηση. Τα αγόρια συμμετείχαν κατά κύριο λόγο στις θυσίες ζώων, καθώς έπρεπε να προετοιμαστούν για τη ζωή τους στην κοινωνία των ενήλικων ανδρών και να εξοικειωθούν με την ιδέα του πολέμου, στον οποίο, το αίμα ήταν κάτι που θα αντιμετώπιζαν αναπόφευκτα, ενδεχομένως και τον θάνατο. Στη μελανόμορφη αγγειογραφία των τελών του 6^{ου} αι. π.Χ., ήταν συχνή η απεικόνιση παιδιών σε σκηνές που αφορούσαν προσφορές και θυσίες ζώων, και κυρίως αγοριών που αποδίδονταν στεφανωμένα, είτε γυμνά είτε μερικώς ενδεδυμένα. Οι σκηνές αυτές προβάλλουν τη συμμετοχή των αγοριών στις θυσίες ζώων προς τιμήν κάποιου θεού, μπροστά ή κοντά σε κάποιο βωμό, και συγκεκριμένα, τη διαδικασία που ονομάζεται *ιεροσκοπία*, κατά την οποία εξετάζονταν τα εσωτερικά όργανα των ζώων που επρόκειτο να προσφερθούν στο βωμό¹⁹⁶. Στις θυσίες ζώων, τα παιδιά είχαν διάφορους λειτουργικούς και βοηθητικούς ρόλους. Ανάμεσά τους ήταν να οδηγήσουν το ζώο στο βωμό, να μεταφέρουν τον εξοπλισμό για τη θυσία, όπως το *κανούν*, ένα καλάθι, ή τη *χέρνιβα*, ένα δοχείο με νερό για το πλύσιμο των χεριών πριν τη θυσία. Τα αγόρια βοηθούσαν στη συνέχεια και στο διαμελισμό του ζώου ή στο ψήσιμο των σπλάχνων του στη φωτιά του βωμού¹⁹⁷. Αξιόλογη μαρτυρία αποτελεί ένας αττικός μελανόμορφος αμφορέας, στον οποίο απεικονίζεται γυμνό αγόρι να κρατά ένα μεγάλο συκώτι, μπροστά σε πολεμιστή ο οποίος το ελέγχει (*ηπατοσκοπία*) (**Εικ. 81**). Άξιο αναφοράς είναι και ένα θραύσμα αγγείου από τον Ωρωπό, όπου απεικονίζεται ένα γυμνό στεφανωμένο αγόρι να φέρνει το *κανούν* στο βωμό

¹⁹⁵ Rühfel 1984, 44-45 και 49-50.

¹⁹⁶ Για την λίστα των μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων που απεικονίζουν την *ιεροσκοπία*, βλ. van Straten 2015, 156-157, 238-243.

¹⁹⁷ Beaumont 2015, 156-157. Για περισσότερες απεικονίσεις παιδιών σε σκηνές θυσίας, βλ. van Straten 2015.

(Εικ. 82). Τα κορίτσια συμμετείχαν κυρίως στις αναίμακτες θυσίες που διεξάγονταν στις οικίες από τις γυναίκες, μαθαίνοντας έτσι την προετοιμασία και την τέλεσή τους¹⁹⁸.

Στις περισσότερες εορτές, κυρίως στην Αθήνα, τα παιδιά έπαιζαν σημαντικό ρόλο, αφού υπήρχε η αντίληψη πως συμβόλιζαν την αθωότητα, είχαν την εύνοια των θεών και ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με τη φύση, τη γονιμότητα και την καρποφορία της γης. Παραδείγματος χάριν, σε κάποιες πομπές τα παιδιά προανήγγειλαν την άφιξη μιας εποχής και τελούσαν καθήκοντα των ιερέων, καθώς θεωρούνταν εκπρόσωποι των θεών¹⁹⁹. Η αττική αγγειογραφία παρουσιάζει αρκετά παραδείγματα σκηνών από διάφορες τελετές στις οποίες συμμετείχαν τα παιδιά, όπως για παράδειγμα μια παιδική ερυθρόμορφη οινόχοη, στην οποία απεικονίζεται μια σκηνή των Ανθεστηρίων, με ένα αγόρι να παίζει τη βάρβιτο (Εικ. 78). Ωστόσο, υπήρχε μια σημαντική προϋπόθεση. Τα παιδιά έπρεπε να είναι *αμφιθαλή*, δηλαδή να είναι εν ζωή και οι δυο γονείς τους, καθώς υπήρχε η αντίληψη πως όταν ένα παιδί ερχόταν σε επαφή με το θάνατο, γινόταν μιαιρό, με αποτέλεσμα να έχει τη δυσμένεια των θεών. Η σημασία αυτής της ιδιότητας εντοπίζεται και στα *επαύλια*, μια τελετή στην οποία συμμετείχε ένα μικρό αγόρι, το οποίο έπρεπε επίσης να είναι αμφιθαλές. Τα *επαύλια* γίνονταν μια ημέρα μετά το γάμο, όπου μεταξύ άλλων και τα παιδιά, έφερναν τα δώρα στο ζευγάρι²⁰⁰. Η συμμετοχή του παιδιού στα επαύλια αποδίδεται και στην αγγειογραφία, συγκεκριμένα σε μια αττική ερυθρόμορφη υδρία του 440 π.Χ., όπου απεικονίζεται ένα μικρό γυμνό αγόρι ανάμεσα σε μια παρθένο και ένα ζευγάρι, με διάφορα αντικείμενα στο χώρο που παραπέμπουν σε αυτήν την τελετή (Εικ. 63). Επιπλέον, σημαντικό ρόλο έπαιζε και η καταγωγή των παιδιών, τα οποία έπρεπε να προέρχονται από ευυπόληπτες οικογένειες, αλλά και η ηλικία των παιδιών, για τη συμμετοχή τους σε μια εορτή και για την τέλεση θρησκευτικών καθηκόντων. Λόγω της αντίληψης περί παιδικής αθωότητας, η ηλικία τους έπρεπε να κυμαίνεται από τα πέντε έτη έως την αρχή της εφηβείας. Από τις γραπτές πηγές αντλούνται σχετικές πληροφορίες, όπως για παράδειγμα στα κείμενα του Πausανία, όπου αναφέρεται πως τα κορίτσια μπορούσαν να συμμετάσχουν έως την ηλικία των δώδεκα ή δεκατριών, ενώ τα αγόρια μέχρις ότου εμφανιζόταν τριχοφυΐα στο πρόσωπό τους²⁰¹.

¹⁹⁸ Rühfel 1984, 87-89. Müller 1990, 95 και 119.

¹⁹⁹ Müller 1990, 110.

²⁰⁰ Oakley και Sinos 1993, 38.

²⁰¹ Rühfel 1984, 96.

7.2.1. Τα Οσχοφόρια

Μια χαρακτηριστική δημόσια εορτή, στην οποία είχαν ενεργό ρόλο τα παιδιά, ήταν τα Οσχοφόρια, από την λέξη *όσχες* ή *ώσχες*, δηλαδή τα κλαδιά της αμπέλου με τους βότρεις. Επρόκειτο για μια εορτή που γινόταν προς τιμήν του θεού Διονύσου προκειμένου να τον ευχαριστήσουν για την ευλογία της αμπέλου που τους χάρισε. Οργανώνονταν αγώνες δρόμου και δημόσια πομπή με τους λεγόμενους *οσχοφόρους αμφιθαλείς παίδες*, οι οποίοι ήταν ενδεδυμένοι με μακρύ ιερατικό χιτώνα για να μοιάζουν με γυναίκες και κρατώντας τις λεγόμενες *όσχες* στα χέρια, έψαλλαν τα *οσχοφορικά* και πήγαιναν από το ναό του Διονύσου στην Αθήνα προς το ναό της Αθηνάς Σκιράδος στο Φάληρο²⁰². Στην πομπή αυτή λάμβαναν μέρος και τα κορίτσια, οι λεγόμενες *δειπνοφόρες*, οι οποίες μετέφεραν τα δείπνα, συμμετείχαν στις θυσίες, αφηγούνταν μύθους και συμβόλιζαν τις μητέρες των παιδιών που θυσιάστηκαν στην Κρήτη για τον Μινώταυρο²⁰³ (**Κείμ. 68, 69**).

7.2.2. Τα Πυανέψια

Μια ακόμα δημόσια εορτή με τη συμμετοχή των παιδιών, κυρίως μικρών αγοριών, ήταν τα λεγόμενα Πυανέψια, προς τιμήν του θεού Απόλλωνα, για να τον ευχαριστήσουν για τη συγκομιδή των φρούτων και να του ζητήσουν να τους προστατεύσει από την αγωνία και την πείνα. Ένα αγόρι, που έπρεπε να είναι *παῖς αμφιθαλής*²⁰⁴, μετέφερε στους ώμους του την Ειρεσιώνη, δηλαδή ένα κλαδί ελιάς ή δάφνης το οποίο τύλιγαν με μάλλινες κλωστές και διακοσμούσαν με μικρογραφίες αγγείων, προς το ναό του Απόλλωνα. Επιπλέον, γινόταν μια πομπή στην οποία τα αγόρια κρατώντας την Ειρεσιώνη, τραγουδούσαν το άσμα της από σπίτι σε σπίτι και ζητούσαν προσφορές από τους οικοδεσπότες²⁰⁵. Προς τιμήν του Απόλλωνα γινόταν και μια άλλη εορτή για την υποδοχή του χειμώνα, κατά την οποία τα αγόρια πήγαιναν στα σπίτια των ανθρώπων για να τραγουδήσουν το τραγούδι *Κωρωνισίαι*, λαμβάνοντας διάφορα δώρα²⁰⁶.

²⁰² Σαντοριναίος 1960, 55.

²⁰³ Πλούταρχος, *Θησέας* 23.3. Golden 1993, 48.

²⁰⁴ Για τον όρο *παῖς αμφιθαλής*, βλ. Oepke 1934, 42-56. Robert 1940, 509-519.

²⁰⁵ Müller 1990, 85-86, 160. Για το άσμα της Ειρεσιώνης, βλ. Golden 1993, 44.

²⁰⁶ Müller 1990, 83, 186.

7.2.3. Τα Παναθήναια

Μια από τις μεγαλύτερες εορτές της Αθήνας ήταν τα Παναθήναια προς τιμήν της θεάς Αθηνάς. Σε αυτή την εορτή γινόταν μεγάλη δημόσια πομπή στην οποία συμμετείχαν όλοι οι κάτοικοι της πόλης, συμπεριλαμβανομένων των μετοίκων και δούλων, όπως επίσης και των κοριτσιών που προέρχονταν από οικογένειες ευγενών. Τα κορίτσια αυτά είχαν τον ρόλο των *κανηφόρων*, δηλαδή, μετέφεραν καλάθια με τελετουργικά αντικείμενα και καρπούς²⁰⁷ (**Κείμ. 66, 69**). Στην Αττική, τα κορίτσια είχαν και άλλα θρησκευτικά καθήκοντα όπως να γίνουν *άλετρίδες*²⁰⁸ (**Κείμ. 66**), προς τιμήν της Αθηνάς. Οι *άλετρίδες* άλεθαν σιτηρά για να φτιάξουν ένα γλύκισμα που ονομαζόταν *πόπανα*. Υπήρχαν επίσης οι *λουτρίδες*, οι οποίες έπλεναν το άγαλμα της Αθηνάς στο ναό της Ακρόπολης²⁰⁹. Ενώ τα κορίτσια που ύφαιναν τον ιερό πέπλο της Αθηνάς ονομάζονταν *έργαστήναι*²¹⁰, οι οποίες απεικονίζονται μάλιστα στη ζωφόρο του Παρθενώνα της Ακρόπολης (**Εικ. 83**), όπου παρουσιάζεται η προετοιμασία της πομπής και η παράδοση του πέπλου με τέσσερα κορίτσια²¹¹.

7.2.4. Συμπόσια

Σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν τα παιδιά και στα συμπόσια, όπου αναλάμβαναν διάφορους ρόλους, αναλόγως με το φύλο και τις ικανότητές τους. Όσα παιδιά, κυρίως αγόρια, είχαν μουσικές γνώσεις, μπορούσαν να παίζουν κάποιο μουσικό όργανο ή να τραγουδούν κατά τη διάρκεια των συζητήσεων των συμποσιαστών²¹² (**Εικ. 84, 85, Κείμ. 70: οὐδέ νιν φόρμιγγες ὑπωρόφιοι κοινανίαν μαλθακὰν παίδων ὀάροισι δέκονται**), και κάποια κορίτσια, χαμηλής κοινωνικής τάξης, συμμετείχαν στο συμπόσιο χορεύοντας με τη συνοδεία μουσικής αυλού (**Εικ. 44**). Επιπλέον, τα παιδιά, προπαντός τα αγόρια, είχαν και λειτουργικούς ρόλους, όπως το να μεταφέρουν τα

²⁰⁷ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* 644. Αριστοφάνης, *Ἑκκλησιάζουσαι* 732. Μανακίδου 2015, 202-204.

²⁰⁸ Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* 642.

²⁰⁹ Neils και Oakley 2003, 149-151.

²¹⁰ Μπάνου και Μπουρνιάς 2014, 290.

²¹¹ Jones-Roccos 1995, 654-659.

²¹² Πίνδαρος, *Πυθιόνικος I Τέρωνι Αἰτναίῳ ᾄσματι* 1.96-97.

αγγεία και τα υπόλοιπα σκεύη με το κρασί και το φαγητό και να τα προσφέρουν²¹³ (**Εικ. 86, 87**).

7.3. Ο ρόλος των παιδιών στα ταφικά έθιμα - Η απεικόνιση παιδιών και βρεφών σε ταφικές στήλες ενηλίκων

Η συμμετοχή των παιδιών στα κοινά μιας πόλης αφορούσε στα θρησκευτικά έθιμα, αλλά και στα ταφικά. Τα παιδιά ήταν σημαντικά, όχι μόνο για τη συνέχιση του *οίκου*, της κληρονομιάς και των ιδιωτικών και δημόσιων παραδόσεων, αλλά και για τη φροντίδα των νεκρών γονέων τους. Συμμετείχαν στις διάφορες τελετές που γίνονταν προς τιμήν των νεκρών, και αν το επέτρεπε η ηλικία τους, ήταν καθήκον τους να αναλάβουν τις διαδικασίες της ταφής. Οι τελετές προς τιμήν των νεκρών ήταν τα *νομιζόμενα*, τα οποία γίνονταν την τρίτη, την ένατη και τη δέκατη τρίτη ημέρα μετά τον ενταφιασμό²¹⁴, τα *ενιαύσια*, τα *Γενέσια* και τα *Νεμέσια*, όπως επίσης και τα *εναγίσματα* και οι *χοαί*, τα οποία ήταν σπονδές που άφηναν στον τάφο για το νεκρό, δηλαδή προσφορές τροφίμων, φρούτων και ποτών, όπως γάλα, νερό, κρασί και λάδι²¹⁵.

Η παρουσία παιδιών στην εικονογραφία ταφικών μνημείων υποδεικνύει τη συμμετοχή τους στα ταφικά έθιμα και τη σχέση τους με το νεκρό, με την έμφαση να δίνεται στους οικογενειακούς δεσμούς²¹⁶. Η απεικόνιση βρεφών λειτουργούσε ως σύμβολο του *οίκου* και του ρόλου της γυναίκας ως συζύγου και μητέρας. Τα ταφικά μνημεία αφορούσαν συνήθως σε έναν ή και στους δυο γονείς, αλλά και σε κάποιο άλλο μέλος της οικογένειας. Συγκεκριμένα, σε ταφικές στήλες γυναικών, η απεικόνιση ενός βρέφους πιθανότατα δηλώνει πως η μητέρα πέθανε στον τοκετό και η απόσταση που μπορεί να έχει η μητέρα από το παιδί δηλώνει πως δε μπορεί να έρθει σε επαφή μαζί του καθώς πλέον βρίσκονται σε δυο διαφορετικούς κόσμους²¹⁷. Θα άξιζε να αναφέρουμε μια αττική λευκή λήκυθο, που σώζεται αποσπασματικά, στην οποία απεικονίζεται μια γυναικεία μορφή να κάθεται στον τάφο της, και απέναντί της στέκεται μια δεύτερη γυναικεία μορφή, κρατώντας ένα βρέφος, το οποίο τείνει τα χέρια του προς τη νεκρή μητέρα του (**Εικ. 67**). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως

²¹³ Beaumont 2015, 122-123.

²¹⁴ Garland 1985, 104-105.

²¹⁵ Garland 1985, 110-115. Zaidman και Pantel 2012, 76.

²¹⁶ Μανακίδου 2015, 50.

²¹⁷ Waite και Gooch 2023, 94-95.

το βρέφος αδυνατεί να προσελκύσει την προσοχή της μητέρας του, καθότι αυτή βρίσκεται ήδη στον κόσμο των νεκρών. Η παρουσία του βρέφους σε αυτήν τη σκηνή, υπογραμμίζει την απόσταση μεταξύ των νεκρών και των ζωντανών και επιτείνει τον πόνο του αποχωρισμού, μεταφέροντας αυτό το συναίσθημα και στο θεατή. Από αυτή την άποψη σημαντική είναι και η ταφική στήλη του Αυτοσόφου, στην οποία απεικονίζεται ο νεκρός Αυτόσοφος με τη συντροφιά ενός βρέφους που κάθεται στο έδαφος μπροστά του και τείνει το χέρι του προς τον πατέρα του (**Εικ. 88**). Δεδομένου ότι οι παραστάσεις ανδρών με βρέφη και παιδιά χωρίς την παρουσία άλλων μορφών δεν είναι συχνές, καθώς η φροντίδα τους αποτελούσε ευθύνη των γυναικών, στο συγκεκριμένο παράδειγμα έχουμε μια σπάνια απεικόνιση της ιδιωτικής οικογενειακής ζωής των Αθηναίων. Μια ιδιαίτερη αναπαράσταση της οικογένειας αποτελεί η ταφική στήλη του Λιττία, της Χοιρίνης και της Λυσιστράτης (**Εικ. 89**), όπου απεικονίζονται τρεις γενιές της οικογένειας, με το παιδί, τη μητέρα και τον παππού, για τον οποίον η επιγραφή αναφέρει πως πέθανε στην ηλικία των 100 ετών²¹⁸. Από τον 4^ο αι. π.Χ. αυξάνονται οι μορφές που απεικονίζονται στις ταφικές στήλες. Τα παιδιά, συνήθως, είναι δυο, ένα αγόρι και ένα κορίτσι, στην ίδια ή σε διαφορετική ηλικία, με σκοπό τη δήλωση της ιδανικής πυρηνικής οικογένειας, που αποτελείται από τον πατέρα, τη μητέρα και τα παιδιά.

Η παρουσία παιδιών στην εικονογραφία που αφορά στα ταφικά έθιμα εντοπίζεται, όχι μόνο στα επιτύμβια μνημεία, αλλά και στα ταφικά αγγεία του 6^{ου} και του 5^{ου} αι. π.Χ. Στα αρχαϊκά μελανόμορφα αγγεία, τα παιδιά παρουσιάζονται ως θρηνωδοί στην *πρόθεση* του νεκρού. Στα λευκά αγγεία των Κλασικών χρόνων, τις ταφικές ληκύθους, τα παιδιά παρουσιάζονται ως επισκέπτες σε τάφους συγγενών, αλλά και ως νεκρά, όταν πρόκειται για τον δικό τους τάφο. Από την Αρχαϊκή αγγειογραφία, χαρακτηριστικό παράδειγμα της παρουσίας παιδιών στα ταφικά έθιμα αποτελεί ένας αττικός μελανόμορφος φορμίσκος, όπου απεικονίζονται στη σκηνή της *πρόθεσης*, ένα βρέφος στην αγκαλιά μιας γυναίκας και πέντε παιδιά (**Εικ. 90**). Η αγγειογραφία των Κλασικών χρόνων προσφέρει επίσης δυο αττικές λευκές ληκύθους με συμμετοχή παιδιών σε ταφικά έθιμα. Η παράσταση δείχνει τα παιδιά να μεταφέρουν ή να τοποθετούν στον τάφο τις ταφικές προσφορές (**Εικ. 91**), αλλά και ως επισκέπτες στον τάφο ενός ενήλικα (**Εικ. 92**).

²¹⁸ Beaumont 2015, 197.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

8. Ο παιδικός θάνατος

Οι πρώτες επτά ημέρες μετά τη γέννηση ενός παιδιού ήταν η πιο επικίνδυνη χρονική περίοδος της ζωής του, διότι σε αυτό το διάστημα ο θάνατος των νεογέννητων ήταν πολύ συχνός²¹⁹ (**Κείμ. 28**). Πράγματι, ο πρόωρος θάνατος των παιδιών αποτελούσε αναγνωρισμένο γεγονός και σύνηθες φαινόμενο στην αρχαιότητα. Αυτό ίσως εξηγεί γιατί τα αττικά αναθήματα που απεικονίζουν παιδιά ήταν αφιερωμένα σε θεούς με θεραπευτικές ιδιότητες, όπως ο Ασκληπιός²²⁰, η Υγεία ή η κουροτρόφος Άρτεμη²²¹. Ήδη από τον 8^ο αι. π.Χ. αλλά σε μεγαλύτερο βαθμό κατά τον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ., η νεογνική και παιδική θνησιμότητα ήταν υψηλές. Αυτό δικαιολογείται αν λάβει κανείς υπ' όψιν τις διάφορες ασθένειες, τις ελλείψεις στη διατροφή των παιδιών αλλά και των εγκυμονουσών, τις ανθυγιεινές συνθήκες του τοκετού και της ζωής γενικότερα εκείνη την περίοδο, όπως επίσης και τις περιορισμένες γνώσεις σχετικά με τη φυσιολογία των παιδιών. Στην κατανόησή μας συμβάλλουν και οι αρχαιολογικές μαρτυρίες, όπως οι ανασκαφές στο νεκροταφείο του Φαλήρου, όπου βρέθηκαν πολυάριθμοι πίθοι με λείψανα νεογνών²²², αλλά και στα νεκροταφεία της Πλατείας Κοτζιά και του Κεραμεικού με τα εκατοντάδες νεογέννητα και μικρά παιδιά ενταφιασμένα μέσα σε κεραμικά αγγεία²²³. Οι κίνδυνοι της εγκυμοσύνης, του τοκετού και των πιθανών ασθενειών φαίνεται ότι δε συνδέονταν με την οικονομική κατάσταση μιας οικογένειας. Αυτή την άποψη ενισχύει ένας πλούσιος γεωμετρικός τάφος που βρέθηκε στην Αρχαία Αγορά, ο ονομαζόμενος Τάφος της Πλούσιας Αθηναίας. Η ανάλυση των αποτεφρωμένων λειψάνων έδειξε ότι πρόκειται για μια γυναίκα στην ηλικία των 30-35 ετών και ένα έμβρυο σε κύηση 34-36 εβδομάδων²²⁴. Επίσης, πλούτο πληροφοριών προσφέρουν τα στοιχεία από ένα πηγάδι στην αρχαία Αγορά της Αθήνας, στον Αγοραίο Κολωνό, κοντά στο Ναό του Ηφαίστου, όπου βρέθηκαν λείψανα 457 νεογνών μαζί με οστά από 150 σκυλιά και κουτάβια, που χρονολογούνται στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. (**Εικ. 93**). Χάρη στις σύγχρονες οστεολογικές αναλύσεις αποδείχθηκε πως τα περισσότερα από αυτά τα παιδιά είχαν πεθάνει από παθολογικά αίτια, όπως λοιμώξεις και μολύνσεις κατά τη διάρκεια

²¹⁹ Αριστοτέλης *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* 7.588a 8.

²²⁰ Για τις θεραπευτικές ιδιότητες του Ασκληπιού, βλ. σχ. Zaidman και Pantel 2012, 122-126.

²²¹ Για την απεικόνιση των παιδιών στα αττικά αναθήματα, βλ. Lawton 2007, 41-60.

²²² Prevedorou και Bikstra 2019, 60-67.

²²³ Lagia 2007, 293-306.

²²⁴ Liston και Papadopoulos 2004, 7-38.

του τοκετού²²⁵. Επίσης, οι αναλύσεις στα δόντια και στα κόκαλα των παιδιών κατέδειξαν την ύπαρξη άγχους και την έλλειψη σωστής διατροφής. Αξιοσημείωτο είναι, πως σχεδόν όλα τα παιδιά είχαν πεθάνει πριν τις οκτώ ημέρες ζωής, σημείο που αποτελούσε το χρονόσημο για την αναγνώριση του παιδιού από την οικογένειά του κατά τη διάρκεια της τέλεσης των Αμφιδρομίων.

8.1. Η περίπτωση της απόθεσης των βρεφών

Ένα συχνό φαινόμενο στην αρχαιότητα ήταν η απόθεση ή έκθεση (*ἐκθεσις*) βρεφών, δηλαδή η εγκατάλειψή τους αμέσως μετά τη γέννα, εκτός του *οἴκου*, είτε από τη μαία, είτε από τους γονείς. Βασικός λόγος, αρχικά, ήταν εάν το παιδί δεν έχαιρε άκρας υγείας, επομένως δεν το θεωρούσαν ικανό να ζήσει²²⁶ (**Κείμ. 27**), ιδίως αν ληφθούν υπόψιν οι δυσκολίες της εποχής που αφορούσαν στην ανατροφή ενός παιδιού. Επιπλέον, άλλοι λόγοι ήταν α) η πρόωρη γέννηση, καθώς αυτή θα επέφερε προβλήματα υγείας στο παιδί στο μέλλον, β) εάν η εγκυμοσύνη ήταν αποτέλεσμα παράνομης σχέσης ή παράνομης σύλληψης²²⁷, γ) η οικονομική κατάσταση του *οἴκου*²²⁸, ή δ) το φύλο του παιδιού, αφού προτιμούσαν συνήθως τα αγόρια. Η δυσμενής οικονομική κατάσταση μιας οικογένειας αποτελούσε βασική αιτία απόθεσης ενός παιδιού²²⁹ (**Κείμ. 71**: *ἐμοὶ τί παιδοτροφίας καὶ κακῶν; πόθεν δ' ἐγὼ τοσαῦτ' ἀναλώσω; τί φροντίδων ἐμοί;*, **Κείμ. 72**: *Τῶν λιμωπτόντων τοὺς πόδας παχύνεσθαί φησι τὸδ' ἄλλο σῶμα λεπτύνεσθαι. καὶ εἷς νόμος ἦν Ἐφεσίων, μὴ ἐξεῖναι πατρὶ παῖδας ἀποθέσθαι, ἕως ἂν διὰ λιμὸν παχυνθῇ τοὺς πόδας*). Ωστόσο, αυτός ο παράγοντας πιθανότατα να μην έπαιζε πάντοτε μεγάλο ρόλο στην επιλογή του πατέρα, καθώς τα έξοδα που θα είχε μια οικογένεια για τα πρώτα χρόνια του παιδιού θα ήταν μικρά, συγκριτικά με το όσα θα προσέφερε μελλοντικά ένα παιδί στον *οἶκο* με την εργασία του. Από την άλλη πλευρά, σε μια οικογένεια που διέθετε μεγάλο πλούτο η απόθεση ενός παιδιού μπορούσε να γίνει ακριβώς λόγω της μεγάλης περιουσίας, καθότι η μεταφορά της στα παιδιά μπορούσε να επιφέρει ρήξη και

²²⁵ Για τις ασθένειες και τα αίτια θανάτου των παιδιών αυτής της θέσης, βλ. σχ. Liston κ.ά. 2018.

²²⁶ Στον *Θεαίτητο* του Πλάτωνα, υπάρχει αναφορά πως όταν γεννιόταν ένα παιδί, έπρεπε να το ελέγξουν διεξοδικά για να διαπιστώσουν εάν άξιζε να το κρατήσουν και να το αναθρέψουν. Πλάτωνας, *Θεαίτητος* 160e.

²²⁷ Dubois 2018, 206.

²²⁸ Patterson 1985, 116-117. Shepherd 2013, 3. Liston κ. ά. 2018, 121-122.

²²⁹ Πλούταρχος, *Ήσιόδος* απ. 69, όπου αναφέρεται ένας νόμος σύμφωνα με τον οποίο, η βρεφοκτονία ήταν επιτρεπτή σε περίπτωση ακραίας πείνας. Μένανδρος *Επιτρέποντες* 254-255.

προβλήματα στην οικογένεια²³⁰ (**Κείμ. 73**). Τέλος, στην απόφαση των γονέων για το αν θα κρατήσουν ένα παιδί, έπαιζε ρόλο και το φύλο του. Παρόλο που δεν αποτελεί κανόνα, συνήθως προτιμούσαν τα αγόρια, καθώς τα κορίτσια θα επέφεραν έξοδα στον *οἶκο*, λόγω του μελλοντικού τους γάμου²³¹.

Η απόθεση βρεφών δεν σχετίζεται με τη βρεφοκτονία, γιατί τα βρέφη δεν ήταν ακόμη αναγνωρισμένα μέλη της οικογένειας και του *οἴκου*²³². Κατά την αρχαιότητα οι άνθρωποι δεν αναφέρονταν σε αυτή τη πράξη με λέξεις όπως το *παιδοκτονεῖν*, αλλά χρησιμοποιούσαν πιο ουδέτερες λέξεις όπως το *ἀποθέτειν* ή το *ἐκβάλλειν*, πιθανότατα διότι δεν θεωρούσαν πως το αγέννητο παιδί αποτελούσε τμήμα του κοινωνικού συνόλου, άρα δεν επρόκειτο για φόνο²³³. Η πρακτική αυτή ήταν συχνή στην αρχαία Αθήνα και γινόταν με δυο τρόπους. Πρώτον, εγκατέλειπαν το μωρό στο δρόμο· αν θα πέθαινε από τις καιρικές συνθήκες, την πείνα κλπ., ή αν θα ζούσε και πιθανότατα θα το έπαιρνε κάποιος που θα το έβρισκε έξω, ήταν τυχαίο. Δεύτερον, άφηναν το μωρό να πεθάνει μέσα σε κάποιο πηγάδι, κοντά στην τοποθεσία της γέννας ή σε κάποιο άγονο απόκρημνο μέρος²³⁴ (**Κείμ. 74**: *εἰ δ' ἀγεννὲς καὶ ἄμορφον, ἀπέπεμπον εἰς τὰς λεγομένας Ἀποθέτας, παρὰ Ταῦγετον βαραθρῶδη τόπον*). Αυτή η πράξη συνήθως γινόταν την ημέρα της γέννησης, αλλά και κατά την διάρκεια των πρώτων ημερών, από τον πατέρα, πριν όμως την τελετή των Αμφιδρομιών, στην οποία γιόρταζαν την αποδοχή του παιδιού από τον *οἶκο*²³⁵. Ο φόνος ήταν παράνομος, ωστόσο, επιτρεπόταν να το εγκαταλείψουν στο δρόμο ή στην εξοχή, μέσα σε ένα καλάθι ή αγγείο (*χυτρίζειν*) για την προστασία του, με την ελπίδα ότι θα το βρει κάποιο άτεκνο ζευγάρι και θα το πάρει να το αναθρέψει ως δικό του²³⁶. Συχνά, όμως, το έκθετο παιδί έπεφτε στα χέρια δουλεμπόρων οι οποίοι θα το πωλούσαν. Δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες σχετικά με αυτή την πρακτική, εκτός ελαχίστων περιπτώσεων, κυρίως από γραπτές πηγές της εποχής, όπως η αναφορά που γίνεται στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη²³⁷ (**Κείμ. 75**: *κἀγώ, παρθένος γὰρ ἔτ' ἦν, κοῦκ ἐξῆν πώ μοι τεκεῖν, ἐξέθηκα, παῖς δ' ἑτέρα τις λαβοῦσ' ἀνείλετο, ὑμεῖς δ' ἐξεθρέψατε γενναίως κάπαιδεύσατε*), αλλά και στις *Θεσμοφοριάζουσες* του Αριστοφάνη, όπου αναφέρεται η

²³⁰ Πολύβιος *Ιστορίαι* 36.17.7-8.

²³¹ Patterson 1985, 119-121.

²³² Patterson 1985, 105.

²³³ Patterson 1985, 104-105. Garland 1990, 13. Liston κ. ά. 2018, 119.

²³⁴ Lindenlauf 2001, 91. Πλούταρχος, *Λυκούργος* 16.

²³⁵ Garland 1985, 81. Shepherd 2013, 2.

²³⁶ Houby-Nielsen 1995, 146-147.

²³⁷ Αριστοφάνης, *Νεφέλες* 530-532.

περίπτωση να δίνεται το βρέφος σε άτεκνες γυναίκες προκειμένου να αποφύγουν την απόθεση²³⁸ (**Κείμ. 76**).

Από τις αρχαιολογικές μαρτυρίες, στοιχεία που παραπέμπουν στην απόθεση βρεφών αντλούνται από ένα πηγάδι στην αρχαία Αγορά της Αθήνας, που χρονολογείται στον 2^ο αι. π.Χ., στο οποίο εντοπίστηκαν λείψανα 457 νεογνών, βρεφών και εμβρύων²³⁹. Αυτή η μαζική συγκέντρωση νεκρών βρεφών, πιθανότατα παραπέμπει στο ότι η θέση αυτή προοριζόταν αποκλειστικά για αυτόν το σκοπό, καθώς οι άνθρωποι πίστευαν πως δεν άξιζε αυτά να ταφούν κανονικά. Σχετικά με τη νομιμότητα ή μη, της απόθεσης βρεφών, δεν υπάρχουν πληροφορίες, ωστόσο, φαίνεται πως η κοινωνία ανεχόταν και παρέβλεπε αυτήν την πρακτική.

8.2. Παιδικές ασθένειες και αιτίες θανάτου

Η υψηλή παιδική θνησιμότητα στην αρχαιότητα αφορά στους κινδύνους της γέννας και των πρώτων ημερών ζωής των βρεφών, σε συνδυασμό με τις παιδικές ασθένειες της εποχής, οι οποίες σχετιζόνταν με τις συνθήκες διαβίωσης. Παρά το εύφορο κλίμα της Αθήνας, οι άνθρωποι ήταν εκτεθειμένοι σε ιούς, βακτήρια και παράσιτα καθόλη τη διάρκεια της ζωής τους, με αποτέλεσμα την ύπαρξη διάφορων ασθενειών αλλά και την εμφάνιση επιδημιών, όπως ο περίφημος Λοιμός της Αθήνας²⁴⁰ (**Κείμ. 77**), ο οποίος εκδηλώθηκε το 430 π.Χ. κατά το δεύτερο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου και προκάλεσε μαζικό θάνατο στην Αθήνα.

Τα νεκροταφεία που έχουν ανασκαφεί σε όλη την Αθήνα προσφέρουν σημαντικές αρχαιολογικές μαρτυρίες, καθώς μέσω των οστεολογικών αναλύσεων αντλούνται χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με τη ζωή, τις ασθένειες και τις αιτίες θανάτου των παιδιών κατά την Κλασική περίοδο. Ωστόσο, τα υψηλά ποσοστά του παιδικού θανάτου δεν εντοπίζονται μόνο στην Κλασική περίοδο, αφού οι ανασκαφές ενός Αρχαϊκού νεκροταφείου στο Φάληρο, έδειξαν πως το 30% των ταφών αφορούσαν εγχυτρισμούς βρεφών²⁴¹. Πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τις ασθένειες των παιδιών αντλούνται από το πηγάδι στην Αγορά της Αθήνας, μέσα στο οποίο βρέθηκαν 457 νεογνά και βρέφη. Οι οστεολογικές αναλύσεις

²³⁸ Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσες* 502-511, 564-565.

²³⁹ Papadopoulos 2000, 110-111. Liston κ.ά. 2018, 1-186.

²⁴⁰ Θουκυδίδης, *Ιστορίαι* 2, 47-54.

²⁴¹ Prevedorou και Bikstra 2019, 60-67.

αυτών των βρεφών έδειξαν πως τα περισσότερα πέθαναν από φυσικά αίτια. Πολλά από αυτά είχαν αναπτύξει βακτηριακές λοιμώξεις ή φλεγμονές, λόγω των ανθυγιεινών συνθηκών που επικρατούσαν κατά τη διάρκεια της γέννας, όπως λόγω χάρη από το εργαλείο που χρησιμοποιούσαν για να κόψουν τον ομφάλιο λώρο, το οποίο συνήθως ήταν ένα γυάλινο αντικείμενο ή ένα πήλινο όστρακο²⁴² (**Κείμ. 78: ...ὀμφαλοῦ φλεγμοναί**). Οι κακές συνθήκες κατά τον τοκετό, σε συνδυασμό με την πρόωρη γέννηση αποτελούσαν τις κύριες αιτίες του θανάτου βρεφών στην αρχαιότητα²⁴³.

Βασικό παράγοντα του παιδικού θανάτου αποτελούσε και το άγχος, το οποίο βίωναν τα παιδιά όσο ζούσαν. Αυτό προκαλείτο είτε λόγω των ασθενειών που έπρεπε να αντιμετωπίσουν λόγω της κακής διατροφής τους, η οποία οφειλόταν στους περιορισμένους οικονομικούς πόρους αναλόγως την εποχή αλλά και την πρόσβαση που μπορούσε να έχει κάθε οικογένεια σε θρεπτικά τρόφιμα. Αυτό προκύπτει από το γεγονός πως τα περισσότερα δόντια και οστά που βρέθηκαν, δείχνουν πως τα παιδιά αυτά δεν αναπτύχθηκαν σωστά. Πολλά δόντια έφεραν αυλακώσεις, οι οποίες προέρχονται από το στρες και αρκετά οστά ήταν πολύ μικρότερα σε μέγεθος, σε σχέση με την ηλικία του παιδιού. Η κακή διατροφή των παιδιών και οι ελλείψεις σε σημαντικά θρεπτικά συστατικά για την ανάπτυξή τους, προκαλούσαν προβλήματα στα οστά, έλλειψη βιταμίνης C και αδύναμο ανοσοποιητικό σύστημα²⁴⁴. Επιπλέον, από την εξέταση των οστών εντοπίζεται και η αναιμία, η οποία μπορούσε να εμφανιστεί για διάφορους λόγους, όπως ήταν η έλλειψη σιδήρου ή κάποια γενετική προδιάθεση.²⁴⁵ Ωστόσο, κάποιες συχνές παιδικές ασθένειες, όπως η ιλαρά, η ανεμοβλογιά και οι μαγουλάδες, δεν είναι πάντα εύκολο να εντοπιστούν στα σκελετικά κατάλοιπα.

Συχνή αιτία των ασθενειών της εποχής, ήταν και η στενή επαφή των ανθρώπων με τα ζώα. Διάφορες νόσοι μπορούσαν να μεταδοθούν από τα ζώα στους ανθρώπους ή να προκληθούν από αυτά. Μια από τις πιο συχνές ήταν η βρουκέλλωση, η οποία οφειλόταν στην κατανάλωση κρέατος και γάλακτος από τα αιγοειδή και βοοειδή²⁴⁶, όπως επίσης και η

²⁴² Ιπποκράτης, *Ιπποκρατικοί Αφορισμοί* 3.24-26. Dasen 2011, 298.

²⁴³ Fox 2012, 411. Liston 2018, 44-46.

²⁴⁴ Beaumont 2015, 61. Liston κ. ά. 2018, 46.

²⁴⁵ Liston 2021, 190-192.

²⁴⁶ Liston κ. ά. 2018, 32.

ελονοσία, ασθένειες που προκαλούσαν μεταξύ άλλων και υψηλό πυρετό που διαρκούσε πολλές ημέρες.

8.3. Πώς αντιμετώπιζαν οι αρχαίοι Αθηναίοι το θάνατο των παιδιών τους;

Η μελέτη του παιδικού θανάτου στην αρχαιότητα έχει οδηγήσει σε διαφορετικές απόψεις σχετικά με τη στάση και τα συναισθήματα των ανθρώπων μετά την απώλεια των παιδιών τους. Το ζήτημα εστιάζει κυρίως στην υψηλή παιδική θνησιμότητα της εποχής, και το πώς αυτή επηρεάζει τη στάση και τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Στην περίπτωση των βρεφών και των παιδιών που είχαν πεθάνει πολύ νωρίς, θεωρείται από πολλούς πως ο θάνατός τους δεν αποτελούσε σημαντική απώλεια για την κοινωνία, καθώς αυτά δεν είχαν προλάβει να προσφέρουν κάτι στο σύνολο, και επομένως δεν χρειαζόταν να τελέσουν ειδικές τελετές για την ταφή τους, αλλά και διότι οι άνθρωποι δε δεσμεύονταν συναισθηματικά με τα παιδιά λόγω των συχνών παιδικών θανάτων²⁴⁷. Για αυτούς τους λόγους, τα βρέφη και τα παιδιά κατατάσσονταν στην κατηγορία των *άωρων* νεκρών, δηλαδή εκείνων στους οποίους δεν αποδίδονταν τα κοινά ταφικά τελετουργικά, διότι είχαν πεθάνει πρόωρα και ως εκ τούτου δεν είχαν προλάβει να εκπληρώσουν το ρόλο τους στη ζωή - το ρόλο του πολίτη και στρατιώτη για τα αγόρια και το ρόλο της συζύγου και μητέρας για τα κορίτσια²⁴⁸.

Ωστόσο, οι τύποι παιδικών ταφών που έχουν ανασκαφεί όχι μόνο στην Αθήνα, αλλά και σε άλλες περιοχές, από κοινού με τα επιτύμβια ανάγλυφα και επιγράμματα, δείχνουν πως παρά τη μικρότερη φροντίδα που μπορεί να έδειχναν σε μια παιδική ταφή, ο θρήνος και ο πόνος που βίωναν μπορεί να ήταν μεγάλος²⁴⁹. Επιπλέον, η τοποθεσία των παιδικών νεκροταφείων στην Αθήνα σε σημαντικά και κομβικά σημεία, όπως οι πύλες της πόλης, υποδηλώνει μια προσπάθεια να παραμείνουν τα παιδιά τμήμα της καθημερινότητάς τους²⁵⁰. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιτύμβια στήλη της Ξενόκλειας, στην οποία αναφέρεται πως η μητέρα πέθανε λόγω του πόνου και του θρήνου της για το θάνατο του οκτάχρονου γιου της²⁵¹. Χρήσιμες πληροφορίες αντλούνται και από τις γραπτές πηγές αναφορικά με τον

²⁴⁷ Hertz 1907, 84. Ariès 1960, 39.

²⁴⁸ Garland 1985, 77. Papadopoulos και Smithson 2017, 657.

²⁴⁹ Chaniotis 2012, 107-112. Bobou 2015.

²⁵⁰ Houby-Nielsen 2000, 151.

²⁵¹ Golden 1988, 153.

παιδικό θάνατο. Συναντούμε για παράδειγμα αναφορές του Ηροδότου και του Θουκυδίδη, οι οποίοι ισχυρίζονται πως είναι το χειρότερο που μπορεί να συμβεί σε μια πολιτεία. Αξιοσημείωτη είναι και η αναφορά του Αριστοτέλη πως οι γυναίκες αγαπούν τα παιδιά τους και μετά το θάνατό τους²⁵². Επιπλέον, τα φυλαχτά που έφτιαχναν οι γονείς για τα παιδιά, με σκοπό την προστασία τους από τις ασθένειες και τον θάνατο, δείχνουν πως το ενδιαφέρον για την επιβίωση των παιδιών και την προφύλαξή τους από το θάνατο ήταν έντονο, και ο θάνατος ενός παιδιού είχε αντίκτυπο σε μια οικογένεια.

9. Ταφικά έθιμα για τα παιδιά

9.1. Τρόποι ταφής

Τα ταφικά έθιμα μιας κοινωνίας βασίζονται στις θρησκευτικές αντιλήψεις που τη διέπουν και υπόκεινται σε διαφοροποιήσεις με την πάροδο του χρόνου και τις κοινωνικοπολιτικές αλλαγές²⁵³. Οι ταφές όλων των ηλικιακών κατηγοριών αντικατοπτρίζουν την επίγεια ζωή, τις αντιλήψεις και τις αξίες μιας κοινωνίας. Ο τάφος είναι ένας χώρος συμβολισμών, όπως οι δυο όψεις της ανθρώπινης ύπαρξης, η ζωή κι ο θάνατος, αποτελώντας παράλληλα σημαντική αρχαιολογική μαρτυρία που προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες. Από τον 8^ο αι. έως τον 3ο αι. π.Χ. διαπιστώνονται αλλαγές στα ταφικά έθιμα στην Αθήνα. Οι ταφικές πρακτικές σχετικά με τα παιδιά διέφεραν από εκείνες των ενηλίκων, καθώς τα παιδιά, όπως είδαμε, αποτελούσαν μια ξεχωριστή κατηγορία στην κοινωνία. Ο τρόπος ταφής ποικίλλει βάσει διαφόρων παραγόντων, όπως το αν μια θέση είχε αυτήν τη χρήση από προηγούμενες περιόδους, τη διαθεσιμότητα του χώρου σε μια πόλη, κ.ά. Τα νεκροταφεία στην αρχαιότητα συνήθως βρίσκονταν εκτός των συνόρων της πόλης (*extra muros*), ωστόσο παιδικές ταφές εντοπίζονται και συχνά εντός των συνόρων της (*intra muros*)²⁵⁴, συγκεκριμένα στην περιφέρεια της πόλης κατά μήκος των οχυρωματικών τειχών, όπως μαρτυρούν και τα ευρήματα στο Νέο Φάληρο και στο Θησείο²⁵⁵. Σε πολλές περιπτώσεις ταφές βρέθηκαν και κάτω από τις οικίες.

²⁵² Golden 1993, 86, 89, 92.

²⁵³ Για τα ταφικά έθιμα στην Κλασική Αθήνα, βλ. Garland 1985. Morris 1997. Parker-Pearson 1999.

²⁵⁴ Young 1951, 133. Garland 1985, 42-43. Kurtz και Boardman 1971, 70, 92. Hölscher 2005, 180.

²⁵⁵ Λυγκούρη-Τόλια 2004. Πετρίτση 2014.

Κατά την Κλασική εποχή στην Αθήνα, οι παιδικοί τάφοι εντοπίζονται α) είτε στα κοινά νεκροταφεία εκτός της πόλης – κάτι που υποδηλώνει την ένταξή τους στην ευρύτερη κοινωνία²⁵⁶ -, και εντός της πόλης που υποδεικνύει το γεγονός πως οι άνθρωποι δε μπορούσαν να τα αποχωριστούν εύκολα· β) ανάμεσα σε ταφές ενηλίκων²⁵⁷, γ) μέσα σε ταφές ενηλίκων, συνήθως σε γυναικείες ταφές²⁵⁸, δ) σε ταφικές συστάδες αποκλειστικά παιδικών και βρεφικών ταφών που έφταναν μέχρι τις πύλες της πόλης και οδηγούσαν σε σημαντικά ιερά²⁵⁹ και ε) σε ταφικούς περιβόλους.

Ο τρόπος ταφής των παιδιών αποτελούσε προσωπική επιλογή της οικογένειας και συνήθως επιλεγόταν βάσει της ηλικίας του παιδιού, η οποία χωριζόταν σε τρεις κατηγορίες: τα βρέφη (έως ενός έτους), τα μικρά παιδιά (1 έως 3-4 έτη) και τα μεγαλύτερα παιδιά (3-4 έως 8-10 έτη). Οι δυο πιο συνηθισμένοι τρόποι ταφής ήταν ο εγχυτρισμός για τα βρέφη και ο απλός ενταφιασμός για τα παιδιά, ενώ η καύση ήταν σπάνια. Αξιοσημείωτο είναι πως οι παιδικοί τάφοι ήταν μεμονωμένοι, σε συστάδες που προορίζονταν αποκλειστικά για παιδιά, κάτι που παρατηρείται και στους τάφους των οπλιτών, οι οποίοι βρίσκονταν σε ξεχωριστές θέσεις, όπως οι τύμβοι και τα πολυάνδρια²⁶⁰. Δεδομένης της σπουδαιότητας των οπλιτών για μια κοινωνία και τα ιδανικά της, η ομοιότητα αυτή πιθανόν να υποδηλώνει το ίδιο και για τη θέση των παιδιών, τα οποία αποτελούσαν το μέλλον της κοινωνίας. Επιπλέον, σε κάποιες περιπτώσεις μαζί με τα οστά του παιδιού έχουν βρεθεί και οστά ζώου, πιθανότατα κάποιου ζώου που συντρόφευε το παιδί στη ζωή του²⁶¹.

9.1.α. Ενταφιασμός

Ο απλός ενταφιασμός στα οργανωμένα νεκροταφεία εκτός της πόλεως (*extra muros*)²⁶² ήταν η συνηθέστερη πρακτική ταφής ήδη από τα πρώιμα ιστορικά χρόνια, που ίσχυε για ενήλικες και παιδιά. Οι πιο συχνόι τύποι τάφων για τα παιδιά ήταν οι απλοί λακκοειδείς, οι λίθινοι

²⁵⁶ Houby-Nielsen 1995.

²⁵⁷ Κυριάκου-Ζαφειροπούλου 2004. Ηλιόπουλος 2010, 205-206. Πλάτωνος 2010. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 2010, 251-254.

²⁵⁸ Αλεξανδρή 1983, 23. Κυριαζοπούλου 1990. Ηλιόπουλος 2010, 208-214.

²⁵⁹ Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1978, 23-24. Λυγκούρη-Τόλια 2009. Ηλιόπουλος 2010, 208-214.

²⁶⁰ Loreaux 1986, 117-124. Shapiro 1991, 646.

²⁶¹ Garland 1985, 84.

²⁶² Patterson 2006, 48-56. Mazarakis 2008, 365-397.

κιβωτιόσχημοι, και οι πήλινοι λουτήρες ή λάρνακες, που αποτελούσαν μια παραλλαγή των λίθινων σαρκοφάγων για τους ενήλικες²⁶³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα παιδικής ταφής σε πήλινη λάρνακα αποτελεί ο τάφος 41 από το φρέαρ Πετμεζά, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν οστά μικρού παιδιού μαζί με κτερίσματα²⁶⁴ (**Εικ. 94**). Οι ταφές παιδιών πάνω, ανάμεσα ή δίπλα σε ταφές ενηλίκων²⁶⁵, υποδηλώνουν τη στενή σχέση μεταξύ των μελών μιας οικογένειας αλλά και την ένταξη των παιδιών στην ευρύτερη κοινωνία, παρόλο που δεν κατόρθωσαν να γίνουν ενεργά μέλη του κοινωνικού συνόλου. Επιπλέον, η ταφή παιδιών σε ατομικές ταφές κοντά σε ταφές ενηλίκων δείχνει την αυτονομία και την ξεχωριστή θέση των παιδιών μέσα στην κοινότητα²⁶⁶. Σε αυτή την περίπτωση η παιδική ταφή είναι συχνότερα πιο κοντά στην ταφή της μητέρας, παρά του πατέρα²⁶⁷. Συχνό φαινόμενο είναι και η διπλή ταφή γυναικών με βρέφη, τα οποία ήταν άμεσα συνδεδεμένα με τις γυναίκες, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον Τάφο 17 από την Οδό Προπυλαίων στην Αθήνα, ο οποίος είχε την ταφή μια γυναίκας και ενός βρέφους²⁶⁸, όπως επίσης και τον γεωμετρικό τάφο της «Πλούσιας Αθηναίας Κυρίας» που βρέθηκε στη βόρεια πλευρά του Αρείου Πάγου (Τάφος Η 16:6, **Εικ. 95**)²⁶⁹. Μέσα σε τεφροδόχο αμφορέα βρέθηκαν τα οστά μιας γυναίκας και ενός εμβρύου (**Εικ. 96**), κάτι που υποδηλώνει πως η γυναίκα απεβίωσε όσο ήταν έγκυος. Κάποιες διπλές ταφές δείχνουν και την επαναχρησιμοποίηση τάφων, τοποθετώντας για παράδειγμα, ένα νεκρό παιδί στον τάφο της μητέρας του, η οποία είχε πεθάνει νωρίτερα²⁷⁰. Αυτό θα μπορούσε να συμβαίνει είτε για λόγους οικονομίας του χώρου, καθώς ο παιδικός θάνατος ήταν σύνηθες φαινόμενο, είτε για συναισθηματικούς λόγους, έτσι ώστε να είναι μαζί και μετά θάνατον, όπως παρατηρείται και στις περιπτώσεις οικογενειακών τάφων ή ταφικών περιβόλων με πολλαπλές ταφές ενηλίκων και παιδιών²⁷¹. Ωστόσο, υπάρχουν και περιπτώσεις πρόχειρων παιδικών και κυρίως βρεφικών τάφων που έχουν βρεθεί εκτός των επίσημων

²⁶³ Kurtz και Boardman 1971, 92.

²⁶⁴ Σταμπολίδης και Παρλαμά 2000, 121.

²⁶⁵ Dubois 2018, 216. Lagia 2007, 302. Dimakis 2020, 103.

²⁶⁶ Dimakis 2020, 104.

²⁶⁷ Houby-Nielsen 2000, 162.

²⁶⁸ Λυγκούρη – Τόλια 1990, 32-33.

²⁶⁹ Η ονομασία του τάφου της «Πλούσιας Αθηναίας Κυρίας» προέρχεται από τον πλούτο και την ποιότητα των ταφικών κτερισμάτων. Liston και Papadopoulos 2004, 7-38. Papadopoulos και Smithson 2017, 124-176, 534-536.

²⁷⁰ Kurtz και Boardman 1971, 55.

²⁷¹ Lagia 2007, 300-302. Dubois 2018, 216-217.

νεκροπόλεων²⁷², καθώς τα βρέφη ως μη ολοκληρωμένα κοινωνικά όντα δε λάμβαναν πάντοτε τις καθιερωμένες νεκρικές τιμές²⁷³.

Εκτός από το χώρο του νεκροταφείου, το οποίο βρισκόταν έξω από τα τείχη της πόλης, παιδικοί και βρεφικοί τάφοι έχουν βρεθεί και στο εσωτερικό της πόλης κοντά σε σπίτια (*intra muros*)²⁷⁴ ή ακόμα και μέσα σε αυτά (*intra domus*)²⁷⁵, που υποδηλώνουν πιθανότατα το συναισθηματικό δέσιμο που είχαν οι γονείς με το χαμένο τους παιδί, καθότι η πράξη αυτή υποδεικνύει πως δεν μπορούσαν να το αποχωριστούν, παρόλο που υπήρχε μικρός κίνδυνος μόλυνσης²⁷⁶. Επίσης, αυτό δήλωνε και την επιθυμία τους για την απόκτηση νέων μελών στην οικογένεια, αλλά και τη διατήρηση της μνήμης των νεκρών παιδιών. Ωστόσο, η πρακτική αυτή θα μπορούσε να σημαίνει και το γεγονός πως τα παιδιά που πέθαιναν σε τόσο μικρή ηλικία δε θεωρούνταν άξια επίσημης ταφής, η οποία θα επέφερε έξοδα στην οικογένεια²⁷⁷. “*Intra muros*” παιδικές ταφές εντοπίζονται σε πολλά σημεία της Αθήνας. Σε ένα τμήμα του νεκροταφείου, το οποίο βρισκόταν στην αρχαία οδό που οδηγούσε στο Φάληρο, βρέθηκαν μεταξύ άλλων, τέσσερις παιδικές ταφές και ένας μικρός αμφορέας με εγχυτρισμό, που χρονολογούνται στο γ’ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.²⁷⁸. Παιδικές ταφές σε πήλινες λάρνακες και εγχυτρισμοί βρεφών της Κλασικής περιόδου, έχουν επίσης βρεθεί και επί της οδού που οδηγεί στον Ίππιο Κολωνό²⁷⁹.

Οι παιδικές ταφές που έχουν ανακαλυφθεί κάτω από οικίες (“*intra domus*”), αποτελούν αξιοσημείωτη περίπτωση και ο λόγος της επιλογής αυτού του τρόπου ταφής έχει λάβει διάφορες ερμηνείες: προτάθηκε ειδικότερα α) πως τα βρέφη δεν αποτελούσαν πλήρη μέλη της κοινωνίας²⁸⁰, και κατ’ επέκταση β) πως η απώλειά τους επηρέαζε μόνο την οικογένεια και όχι το κοινωνικό σύνολο²⁸¹, γ) πως με αυτόν τον τρόπο θα προσελκύσουν τη γονιμότητα

²⁷² Οι πρόχειρες αυτές ταφές εκτός των νεκροπόλεων χαρακτηρίζονται από τον I. Morris ως «μη κανονικές» (“unformal burials”). Morris 1987.

²⁷³ Dasen 2011, 305. Fox 2012, 409. Bourbou 2013, 333. Dimakis 2019, 291.

²⁷⁴ Dasen 2011, 306. Bourbou 2013, 337. Mazarakis 2008 για τις “*intra domus*” ταφές στην Εποχή του Σιδήρου. Για την ορολογία “*intra muros burials*”, βλ. Morris 1987, 62-63. Mazarakis 2008, 365-366.

²⁷⁵ Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1978, 15. Dasen 2011, 8. Parker-Pearson 1999, 103. Dimakis 2020, 106.

²⁷⁶ Kurtz και Boardman 1971, 188. Parker 1983, 41. Golden 1988, 156.

²⁷⁷ Dimakis 2020, 111.

²⁷⁸ Παρλαμάς και Σταμπολίδης 2000, 119-121.

²⁷⁹ Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1979, 23-25.

²⁸⁰ Wells 1990, 139.

²⁸¹ Lebegyev 2009, 28.

στον *οἶκο* με σκοπό την απόκτηση παιδιών²⁸² ή ακόμη δ) πως τα πολύ μικρά παιδιά θάβονταν εσκεμμένα σε συγκεκριμένους χώρους του *οἴκου* που αφορούσαν άμεσα στην ανατροφή τους²⁸³. Με τις *intra domus* ταφές τα παιδιά εξακολουθούσαν κατά κάποιον τρόπο να μένουν με την οικογένειά τους. Μια χαρακτηριστική “*intra domus*” παιδική ταφή έχει βρεθεί κάτω από αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οικίας στη συμβολή της οδού Χατζηχρήστου με την Πλατεία Τσώκη της Αθήνας. Συγκεκριμένα, πρόκειται για μια πρωτογενή καύση νηπίου μέσα σε πήλινη λάρνακα, σχηματισμένη από όρθιες κεράμους²⁸⁴. Το χάλκινο νόμισμα από την Ελευσίνα (229-230 π.Χ.), ο χάλκινος ήλος και τα μελαμβαφή όστρακα που βρέθηκαν στον συγκεκριμένο παιδικό τάφο υποδεικνύουν πως είχε πραγματοποιηθεί κάποιο ταφικό τελετουργικό.

9.1.β. Εγχυτρισμός

Κατά την Κλασική περίοδο, αλλά και από τα πρώιμα ιστορικά χρόνια, η πιο συχνή ταφική πρακτική για τα βρέφη ήταν η ταφή τους μέσα σε αγγεία, όπως αμφορείς, υδρίες, πίθους και χύτρες, τα οποία στη συνέχεια τοποθετούνταν σε λάκκους διανοιγμένους στο φυσικό βράχο ή έδαφος²⁸⁵. Η πρακτική αυτή ονομάζεται *έγχυτρισμός* (από το ρήμα *έγχυτρίζω* < εν + χύτρα). Το αγγείο ήταν ακόσμητο, ωστόσο κάποιες φορές έφερε στοιχειώδη διακόσμηση. Η τοποθέτηση του βρέφους μέσα στο αγγείο γινόταν είτε από το στόμιο είτε μέσω μιας μεγάλης οπής στο κέντρο του η οποία σφραγιζόταν έπειτα με το όστρακο που είχε αφαιρεθεί ή με έναν λίθο²⁸⁶. Ο εγχυτρισμός χρησιμοποιήθηκε έντονα στην αρχαιότητα σε πολλές περιοχές, λόγω του συμβολικού του χαρακτήρα. Λόγω του σχήματος, του μεγέθους αλλά και του υλικού²⁸⁷, η επιλογή τέτοιων αγγείων έχει συσχετιστεί με τη μήτρα και τη συμβολική

²⁸² Morris 1987, 63-65. Golden 1993, 85.

²⁸³ Hodder 1990, 29.

²⁸⁴ Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1978, 15.

²⁸⁵ Kurtz και Boardman 1971, 92. Vlachou 2012, 582-583. Lagia 2007, 299.

²⁸⁶ Papadopoulos και Smithson 2002, 185. Μιχαλάκη - Κόλλια 2014, 109.

²⁸⁷ Ο πηλός ως προϊόν της γης, η οποία λατρευόταν ως χθόνια θεότητα με μητρικές ιδιότητες, αποτελούσε μέσο προστασίας για το μωρό και εξασφάλισης της επιστροφής του στη μητέρα γη. Dasen 2011, 5.

προστασία των βρεφών από την μητέρα ακόμα και μετά θάνατον²⁸⁸. Η θέση του παιδιού μέσα στο αγγείο ήταν με το κεφάλι προς το στόμιο του αγγείου και σε εμβρυϊκή στάση²⁸⁹.

Τα κτερίσματα στις ταφές εγχυτρισμών συνήθως ήταν μικρά αγγεία, ειδώλια και αστράγαλοι, μερικές φορές και κοσμήματα, τα οποία τοποθετούνταν είτε μέσα στο αγγείο με τη σορό, είτε μέσα στον λάκκο κοντά στο αγγείο²⁹⁰. Τέλος, για να οριοθετήσουν τον τάφο τοποθετούσαν λίθους γύρω από το αγγείο. Στην Αθήνα έχουν έρθει στο φως πολυάριθμες παιδικές ταφές σε εγχυτρισμούς, μεμονωμένοι αλλά και σε μεγάλα νεκροταφεία. Αξιόλογη μαρτυρία αποτελεί ένας από τους εγχυτρισμούς που βρέθηκαν στο νεκροταφείο του Κεραμεικού, ο οποίος έγινε σε μεγάλο αμφορέα, μέσα στον οποίο βρέθηκαν και μικρά αγγεία (Εικ. 97). Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις, γίνονταν ταφές παιδιών και μέσα σε πήλινους λουτήρες ή λάρνακες²⁹¹ (Εικ. 94).

Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του νεκροταφείου βρεφών της Αστυπάλαιας, με βεβαιωμένη χρήση από τα γεωμετρικά χρόνια μέχρι και την ελληνιστική περίοδο²⁹². Βρίσκεται στην περιοχή Κυλίνδρα και αποτελεί αποκλειστικά βρεφικό νεκροταφείο με περίπου 3.000 εγχυτρισμούς σε διάφορα είδη αγγείων (Εικ. 98). Έχει θεωρηθεί επίσης πως ήταν ο τόπος όπου εναπόθεταν ή εγκατέλειπαν τα ανεπιθύμητα παιδιά.

9.1.γ. Καύση

Η ταφική πρακτική της καύσης ήταν σε χρήση ήδη από την Πρώιμη εποχή του Σιδήρου μέχρι και τα ελληνιστικά χρόνια. Υπήρχαν δυο είδη καύσης, η πρωτογενής, κατά την οποία το σώμα του νεκρού καιγόταν μέσα στον τάφο του, και η δευτερογενής, όπου η καύση γινόταν σε διαφορετικό σημείο εκτός του τάφου και στη συνέχεια τα αποτεφρωμένα λείψανα τοποθετούνταν μέσα σε ένα τεφροδόχο αγγείο, όπως λέβητες, υδρίες και αμφορείς. Η καύση των παιδιών στην αρχαία Αθήνα κατά την Κλασική περίοδο ήταν σε ισχύ, αλλά σπάνια²⁹³.

²⁸⁸ Blaizot κ. ά. 2003, 52-53. Μιχαλάκη - Κόλλια 2014, 107. Dimakis 2020, 108.

²⁸⁹ Vlachou 2012, 382.

²⁹⁰ Vlachou 2012, 383.

²⁹¹ Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1987, 17-26.

²⁹² Φανταουτσάκη 2023, 93-109.

²⁹³ Boardman-Kurtz 1971, 92-93. Μυλωνάς 1975, 283-286. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1977, 6. Morris 1987, 142, 147.

Οι γραπτές πηγές δείχνουν πως ήταν έθιμο της εποχής, να μην χρησιμοποιείται αυτή η ταφική πρακτική σε άτομα μικρής ηλικίας, και πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρεται στον Πλίνιο, σε όσους δεν είχαν βγάλει ακόμη δόντια²⁹⁴ (**Κείμ. 79:** *Hominem prius quam genito dente cremari mos gentium non est*). Επιπλέον, η καύση αποτελούσε μια πιο δαπανηρή πρακτική από τον απλό ενταφιασμό, καθώς για τη διαδικασία ήταν απαραίτητη μεγάλη ποσότητα ξύλων. Οι περιπτώσεις καύσεων βρεφών και παιδιών συνδέεται πιθανότατα με εύπορες οικογένειες²⁹⁵. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται περισσότερο αν αναλογιστεί κανείς ότι δεν την επέλεγαν συχνά για τα παιδιά, ακόμα και σε περιόδους που η καύση ήταν η επικρατέστερη ταφική πρακτική²⁹⁶.

9.2. Ταφικές τελετές για τα παιδιά

Οι καθιερωμένες ταφικές τελετές που ίσχυαν στην αρχαία Αθήνα ήταν αρχικά η *πρόθεσις* του νεκρού, κατά την οποία προετοιμαζόταν το σώμα του νεκρού στην οικία και οι γυναίκες θρηνούσαν μοιρολογώντας τον νεκρό. Ακολουθούσε η *εκφορά*, η οποία ήταν μια πομπή, για τη μεταφορά του νεκρού από την οικία στο σημείο ταφής. Μια κοινή αντίληψη ήταν πως ο νεκρός και οι συγγενείς του ήταν μολυσμένοι και ακάθαρτοι, και για αυτόν το λόγο όσοι παρευρίσκονταν στο σπίτι του νεκρού, έπρεπε να περάσουν από κάποια στάδια τελετών (*rites de passage*), για να εξαγνιστούν. Έξω από το σπίτι τοποθετούσαν ένα δοχείο με νερό έτσι ώστε φεύγοντας να μπορούν να πλυθούν²⁹⁷. Στη συνέχεια, γίνονταν και άλλες τελετές, όπως το *περίδειπνον*, το οποίο ήταν είτε η προσφορά τροφών στον τάφο, είτε μια ευκαιρία συγκέντρωσης των συγγενών στην οικία προς μνημόνευση του νεκρού²⁹⁸. Οι νεκρώσιμες τελετές ήταν υποχρέωση των ζωντανών και η μη τέλεσή τους αποτελούσε *ἔβριν* απέναντι στο νεκρό²⁹⁹. Οι ταφικές τελετουργίες αποκαλούνταν τα *νομιζόμενα*, *νόμιμα* ή *είωθότα* και ήταν καθήκον των συγγενών του νεκρού³⁰⁰. Δεδομένου πως η ταφή και οι τιμές προς τους νεκρούς είχαν μεγάλη σημασία στην αρχαιότητα, το ίδιο ίσχυε και για τα παιδιά. Σε όσα παιδιά είχαν πεθάνει μετά τη συμμετοχή τους στα Αμφιδρόμια, όπου αναγνωρίζονταν

²⁹⁴ Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία* 7, 16.72.

²⁹⁵ Dubois 2018, 218. Dimakis 2020, 106.

²⁹⁶ Hölscher 2005, 183.

²⁹⁷ Nilsson 2004, 94-95. Hölscher 2005, 181. Hatzopoulos 1994.

²⁹⁸ Kurtz και Boardman 1971, 133-143.

²⁹⁹ Garland 1985, 8. Rohde 1987, 162-163. Οικονόμου 2014, 65.

³⁰⁰ Kurtz και Boardman 1971, 133-143. Garland 1985, 21-37, 104-123.

επίσημα από την οικογένεια, η ταφή τους ήταν προσεγμένη, ωστόσο δεν τους αποδίδονταν τα νομιζόμενα, καθώς δεν είχαν προλάβει να ενταχθούν πλήρως στο κοινωνικό σύνολο. Βάσει των γραπτών πηγών της εποχής και των αρχαιολογικών μαρτυριών, πολλοί ερευνητές υποθέτουν πως οι ταφικές τελετουργίες για τα παιδιά και τα βρέφη που πέθαιναν πρόωρα ήταν συνοπτικές έως ανύπαρκτες³⁰¹ (**Κείμ. 80:** *τοῖς γὰρ αὐτῶν νηπίοις ἀποθανοῦσιν οὕτε χοὰς ἐπιφέρουσιν οὐτ' ἄλλα δρῶσι περὶ αὐτὰ οἷ' εἰκὸς ὑπὲρ θανόντων ποιεῖν [τοὺς ἄλλους]· οὐ γὰρ μέτεστι γῆς οὐδὲν οὐδὲ τῶν περὶ γῆν αὐτοῖς· οὐδ' αὐτοῦ περὶ ταφᾶς καὶ μνήματα καὶ προθέσεις νεκρῶν φιλοχωροῦσι καὶ παρακάθηνται τοῖς σώμασιν· οὐ γὰρ ἔωσιν οἱ νόμοι <περὶ> τοὺς τηλικούτους, ὥς οὐχ ὅσιον εἰς βελτίονα καὶ θειοτέραν μοῖραν ἅμα καὶ χώραν μεθεστηκότας ἐπεὶ δὲ τὸ ἀπιστεῖν χαλεπώτερόν ἐστιν αὐτοῖς ἢ τὸ πιστεύειν).*

10. Κτερίσματα παιδικών τάφων

Οι παιδικές ταφές της Κλασικής περιόδου στην Αθήνα φαίνεται πως ήταν πλούσια κτερισμένες, γεγονός που υποδεικνύει το ενδιαφέρον και το θρήνο των συγγενών, αλλά και την κοινωνική θέση του παιδιού. Στην περίπτωση των εγχυτρισμών, τα κτερίσματα τοποθετούνταν είτε μέσα στο αγγείο δίπλα στο νεκρό παιδί είτε δίπλα από το αγγείο μέσα στο λάκκο. Συνήθως πρόκειται για κτερίσματα παρόμοια με εκείνα των ενηλίκων, σε μικρότερη όμως κλίμακα³⁰². Τα πιο συχνά κτερίσματα παιδικών τάφων είναι οι αστράγαλοι³⁰³ και διάφορα αγγεία μικρού μεγέθους, όπως λήκυθοι, χόες, πυξίδες, σκύφοι, αμφορίσκοι, κοτύλες, φιάλες και θήλαστρα (**Εικ. 99, 100**), όπως επίσης και ειδώλια, πήλινα ή λίθινα, συνήθως στη μορφή γυναικών που κρατούν παιδιά (**Εικ. 101**), αλλά και στη μορφή ζώων ή πλαγγόνων³⁰⁴. Επιπλέον, στα παιδικά κτερίσματα περιλαμβάνονται κάποιες φορές και κοσμήματα, κάτοπτρα, περόνες, εγχειρίδια, είδη υφαντικής κ.ά.³⁰⁵. Αυτά θα μπορούσαν να είναι είτε αντικείμενα που χρησιμοποιούσαν τα παιδιά στην καθημερινότητά τους, είτε προσφορές των συγγενών τους, σε μια προσπάθεια να κάνουν το ταξίδι των παιδιών στον

³⁰¹ Πλούταρχος, *Παραμυθητικός πρὸς τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα* 612a. Finley 1989, 1-20.

³⁰² Dasen 2011, 306.

³⁰³ Για τους αστράγάλους ως κτερίσματα παιδικών τάφων με παραδείγματα βλ. σχ. Γαλάνη 2023, 65-70.

³⁰⁴ Kurtz και Boardman 1971, 94-95. Για τα ειδώλια σε παιδικές ταφές, βλ. Kurtz και Boardman 1971, 94-95. Collingridge 1999, 485-486.

³⁰⁵ Houby – Nielsen 2000, 153. Vlachou 2012, 383.

κόσμο των νεκρών λιγότερο οδυνηρό³⁰⁶. Σε αυτά παρατηρούνται, σπάνια, μικρές διαφοροποιήσεις αναλόγως με το φύλο του παιδιού, όπως για παράδειγμα η παρουσία μικρών οινοχοών κυρίως σε ταφές αγοριών, καθώς αυτά τα αγγεία ήταν το δώρο που πρόσφεραν στα αγόρια κατά την εορτή των Ανθεστηρίων. Ωστόσο, τα περισσότερα ήταν αντικείμενα που συνδέονταν με τη βρεφική ηλικία και επομένως δε διακρίνονταν βάσει φύλου, όπως τα θήλαστρα, η πλαταγή (κουδουνίστρα) ή ο βομβυλίσκος (μπιμπερό)³⁰⁷. Επιπλέον, σε κάποιες περιπτώσεις μαζί με τα οστά του παιδιού έχουν βρεθεί και οστά ζώου, πιθανότατα κάποιου ζώου που συντρόφευε το παιδί εν ζωή³⁰⁸.

10.1. Κτερίσματα με προφυλακτικό χαρακτήρα

Ανάμεσα στα διάφορα κτερίσματα των παιδικών τάφων, ήταν και κάποια αντικείμενα-φυλαχτά που φορούσαν τα παιδιά στη ζωή τους, για την προστασία τους από τα κακά πνεύματα. Εκτός των συνηθισμένων φυλαχτών που αναφέρθηκαν παραπάνω, τα οποία έχουν βρεθεί σε παιδικές ταφές, πιθανότατα να υπήρχαν και άλλα αντικείμενα ίδιου χαρακτήρα, όπως κορδόνια τυλιγμένα στα άκρα των παιδιών, τα οποία δε σώζονται λόγω του υλικού τους³⁰⁹. Οι απεικονίσεις των φυλαχτών σε παραστάσεις που αφορούν στο θάνατο των παιδιών είναι σπάνιες στις ταφικές στήλες, αλλά πολύ συχνές στα ταφικά αγγεία, τις λευκές ληκύθους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι μια αττική λήκυθος που απεικονίζει ένα νεκρό παιδί να φορά φυλαχτά και να βρίσκεται μέσα στη βάρκα του Χάροντα, έτοιμο να αναχωρήσει για το ταξίδι του στον άλλο κόσμο (**Εικ. 102**).

10.2. Θαλάσσια όστρακα ως κτερίσματα σε παιδικές ταφές

Αξιοσημείωτη κατηγορία κτερισμάτων σε παιδικούς και βρεφικούς τάφους αποτελούν τα θαλάσσια όστρακα που έχουν βρεθεί στην Αθήνα, αλλά και σε άλλες περιοχές, όπως στην Κόρινθο, την Αστυπάλαια, τη Ρόδο, και καλύπτουν ένα ευρύ χρονικό διάστημα ήδη από την

³⁰⁶ Garland 1985, 84. Golden 1993, 83 και 85.

³⁰⁷ Houby-Nielsen 1995, 140. Στην αρχαία Αγορά της Αθήνας έχουν βρεθεί αγγεία του 5^{ου} αι. π.Χ. με σωληνωτό στόμιο, τα οποία έφεραν ίχνη δοντιών, που πιθανότατα είχαν την λειτουργία του βομβυλίσκου για τα βρέφη κατά τον απογαλακτισμό. Sparkes και Talcott 1970, 161-162.

³⁰⁸ Garland 1985, 84.

³⁰⁹ Dasen 2003, 279-281.

Εποχή του Χαλκού. Αν και σπάνιο, το φαινόμενο αυτών των κτερισμάτων ήταν ευρέως διαδεδομένο σε όλη την αρχαία Ελλάδα κατά τον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ. και αφορούσε κυρίως σε ταφές βρεφών και πολύ μικρών παιδιών. Στην Αθήνα της Κλασικής περιόδου, και συγκεκριμένα στο νεκροταφείο του Κεραμεικού έχουν ανασκαφεί 17 παιδικές ταφές που χρονολογούνται από τον 10^ο αι. π.Χ. έως και τα ελληνιστικά χρόνια, οι 15 εκ των οποίων, τοποθετούνται χρονικά στον 6^ο αι. και 5^ο αι. π.Χ. και πρόκειται για εγχυτρισμούς, ταφές βρεφών σε υδρίες και λάρνακες³¹⁰. Σε αυτές τις ταφές έχουν βρεθεί πολυάριθμα μικρά αγγεία ως κτερίσματα, όπως κοτύλες, σκύφοι και πυξίδες, μέσα στα οποία είχαν τοποθετηθεί κοχύλια (Εικ. 103, 104). Τα κτερίσματα αυτά δεν αποτελούσαν τα μοναδικά σε μια παιδική ταφή, καθώς τις περισσότερες φορές έχουν βρεθεί μαζί με πολλά άλλα μικροαντικείμενα. Για τη χρήση και την ερμηνεία των όστρεων έχουν δοθεί διάφορες ερμηνείες, όπως ότι επρόκειτο είτε για την πληρωμή του Χάροντα, είτε για παιχνίδια, ωστόσο η δεύτερη υπόθεση είναι αμφισβητήσιμη, διότι υπήρχε ο κίνδυνος τα μωρά να τραυματιστούν ή να πνιγούν με αυτά. Ωστόσο, η έλλειψη των επονομαζόμενων βομβυλιών από τις βρεφικές ταφές τις κτερισμένες με όστρεα, πιθανότατα υποδεικνύει πως τα όστρεα αυτά θα μπορούσαν να έχουν τη χρήση των βομβυλιών, δηλαδή το τάισμα των μωρών. Άλλες ερμηνείες βασίζονται στον συμβολισμό που μπορεί να είχαν για τη ζωή μετά θάνατον, τη γονιμότητα, τη θεραπεία, την αναγέννηση και την αθανασία³¹¹.

10.3. Ερμηνεία των κτερισμάτων στις παιδικές ταφές

Τα ταφικά κτερίσματα είναι ενδεικτικά της κοινωνικής θέσης και της σημασίας των παιδιών στην αρχαιότητα. Συγκεκριμένα, η ποσότητα αλλά και η ποιότητα των αντικειμένων αυτών, υποδεικνύουν τον αντίκτυπο της απώλειας του παιδιού, τόσο στην οικογένεια, όσο και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο³¹². Δεν μπορεί να αποδειχθεί με βεβαιότητα, αν η ηλικία του νεκρού σχετίζεται με τα χαρακτηριστικά των ταφικών κτερισμάτων, καθότι έχουν βρεθεί παιδικές ταφές πλούσια κτερισμένες, αλλά και με ελάχιστα έως καθόλου κτερίσματα. Επομένως, η κτέριση των ταφών πιθανότατα να μη σχετίζεται αποκλειστικά με τη σημασία του νεκρού στην οικογένεια αλλά και με άλλους παράγοντες, όπως με την δυνατότητα που

³¹⁰ Stroszeck 2012, 58-63.

³¹¹ Stroszeck 2012, 67-71.

³¹² Dasen 2010, 22.

είχαν οι οικείοι του νεκρού βάσει της θέσης και του πλούτου τους, όπως επίσης και με τις ταφικές πρακτικές που ίσχυαν την εκάστοτε περίοδο σε μια πόλη³¹³. Στην περίπτωση των αγγείων ως κτερισμάτων, αξιοσημείωτες είναι οι χόες και η ερμηνεία τους ως ένδειξη του πρόωρου θανάτου, καθώς ήταν τα αγγεία που συνδέονταν με τη μετάβαση των βρεφών στην παιδική ηλικία και την αναγνώρισή τους από το κοινωνικό σύνολο³¹⁴.

11. Η απεικόνιση του παιδικού θανάτου στην τέχνη

11.1. Ταφικές στήλες

Για τη δήλωση του τάφου τοποθετούνταν ως σήματα λίθινες ή μαρμάρινες στήλες και αγγεία κάθετα σε αυτόν. Οι πρώτες γνωστές και ως ταφικές στήλες, συνήθως έφεραν διακόσμηση με σκηνές που αφορούσαν στη ζωή ή το θάνατο του νεκρού. Τα ταφικά αλλά και τα αναθηματικά ανάγλυφα που αφορούσαν σε νεκρά παιδιά, υπογραμμίζουν τη σύνδεση κυρίως των γυναικών με τα παιδιά τους³¹⁵. Οι στήλες που έχουν βρεθεί σε παιδικούς τάφους προβάλλουν μια κοινή εικόνα για τα αγόρια και τα κορίτσια της εποχής και υπογραμμίζουν την αγάπη και το θρήνο των ανθρώπων για το θάνατο των παιδιών τους. Τα ταφικά μνημεία τιμούσαν το παιδί ως αναπόσπαστο μέλος της οικογένειας, και παρόλο που δεν είχε καταφέρει να εκπληρώσει κάποιο κοινωνικό ρόλο στο σύνολο, η απεικόνισή του στις ταφικές στήλες δείχνει το ενδιαφέρον των γονέων, εκφράζοντας τον πόνο της απώλειας. Πολύ συχνά στις ταφικές στήλες παιδικών τάφων, τα παιδιά απεικονίζονται με τη συντροφιά διάφορων ζώων. Η παρουσία των ζώων σε αυτές τις παραστάσεις υπενθύμιζε στο θεατή τις χαρούμενες στιγμές παιχνιδιού και ξεγνοιασιάς των παιδιών στη ζωή τους. Επιπλέον, τα ζώα πιθανότατα είχαν και συμβολικό χαρακτήρα. Τα πτηνά συμβόλιζαν την ψυχή του νεκρού³¹⁶ και τα σκυλιά λειτουργούσαν ως σύμβολο για τις προσφορές που γίνονταν προς την κουροτρόφο Εκάτη σχετικά με την προστασία του νεκρού παιδιού στον άλλον κόσμο.

³¹³ Shepherd 2007, 93-196.

³¹⁴ Beaumont κ. ά. 2021, 81.

³¹⁵ Bobou 2015, 36. Dimakis 2019, 298-299.

³¹⁶ Oakley 2004, 211-212. Cohen και Rutter 2007, 15-20.

Οι απεικονίσεις παιδιών με θέμα το θάνατο παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, ανάλογα με την ηλικία των παιδιών και τη σύνθεση της παράστασης. Συχνά παρουσιάζονται με τη συντροφιά ενηλίκων, όπως οι γονείς τους, σε κάποιες περιπτώσεις, ωστόσο, οι γονείς ίσως αποτελούν απλώς ένδειξη του οικογενειακού περιβάλλοντος. Συχνές είναι και οι παραστάσεις όπου απεικονίζεται το παιδί μόνο του. Η πρωιμότερη ταφική στήλη σχετικά με το θάνατο ενός παιδιού δεν προέρχεται από την Αθήνα, αλλά από το νησί της Πάρου, όπου βρέθηκε η ταφική στήλη ενός κοριτσιού, η οποία χρονολογείται στα 450 π.Χ. Το κορίτσι απεικονίζεται όρθιο ενδεδυμένο με πέπλο και μακριά κόμη να κρατά δυο περιστέρια τα οποία μοιάζει να αποχαιρετά (Εικ. 4). Αξιοπρόσεκτη είναι εδώ η ρεαλιστική απόδοση του κοριτσιού, με το κεφάλι μεγαλύτερο από το σώμα, και χέρια πιο παχιά.

Στην Αθήνα η απεικόνιση παιδιών σε ταφικές στήλες ξεκινά λίγο αργότερα, περί τα 435-430 π.Χ. και συχνότερα στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., αλλά με περισσότερες μαρτυρίες κατά τον 4^ο αι. π.Χ. Άξια αναφοράς είναι η ταφική στήλη ενός αγοριού το οποίο απεικονίζεται με το σκυλί του, και ταυτίζεται με την επιγραφή «*Μοσχίων Ραμνο<υ>σιος*» (Εικ. 105). Το αγόρι, ηλικίας μεταξύ τριών και πέντε ετών, απεικονίζεται με τον παραδοσιακό τρόπο απεικόνισης αγοριών στην Αττική ταφική εικονογραφία του 4^{ου} αι. π.Χ., δηλαδή στον τύπο του γυμνού αγοριού με ένα διπλωμένο ιμάτιο ριγμένο στον ώμο του. Το αγόρι προτείνει το δεξί του χέρι προς ένα σκυλί μπροστά του, το οποίο πιθανότατα συμβολίζει την ευάλωτη και εύθραυστη πλευρά της ζωής³¹⁷. Επιπλέον, η ταφική στήλη του Δεινία (Εικ. 106), η οποία απεικονίζει ένα γυμνό αγόρι με έναν δούλο, αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της εικονογραφίας του παιδικού θανάτου. Δεν θα μπορούσαμε να μην παρατηρήσουμε πως ο δούλος, παρόλο που πιθανώς να έχει μεγαλύτερη ηλικία από το νεκρό παιδί, απεικονίζεται σε μικρότερη κλίμακα, ως ένδειξη μάλλον της κατώτερης κοινωνικής θέσης του σε σχέση με το παιδί.

Από την εικονογραφία του νεκρού παιδιού δεν λείπουν και τα κορίτσια, καθώς έχουν βρεθεί αρκετά επιτύμβια μνημεία αφιερωμένα σε κορίτσια μικρής ηλικίας που απεικονίζονται είτε μόνα τους είτε με συγγενικά πρόσωπα. Σημαντική μαρτυρία αποτελεί η αττική ταφική στήλη της Μυννίας, την οποία ανήγειρε η μητέρα της Ευφροσύνη (Εικ. 107). Η παράσταση είναι πολυπρόσωπη και αποτελείται από τη Μυννία, το νεκρό κορίτσι, την μητέρα της, Ευφροσύνη

³¹⁷ Grossman 2001, 18-20.

και την αδερφή της, Αρτεμισία. Η ταύτιση των μορφών γίνεται από την επιγραφή που φέρει η στήλη στην κορυφή της. Απεικονίζεται η Ευφροσύνη καθιστή σε δίφρο, ακουμπώντας τα πόδια της σε υποπόδιο· το χέρι της προτεταμένο απευθύνεται προς την κόρη της Μυννία που στέκεται μπροστά της, στην χαρακτηριστική χειρονομία της *δεξίωσης*, που συμβολίζει τον αποχαιρετισμό του νεκρού από τους ζωντανούς συγγενείς του. Μεταξύ των δυο αυτών μορφών, ξεπροβάλλει και ένα μικρό κορίτσι, η Αρτεμισία, σε πολύ μικρή κλίμακα, η οποία προτείνει το χέρι της προς την Ευφροσύνη. Η παρουσία του μικρού κοριτσιού δίνει έμφαση στη θλίψη και το θρήνο της σκηνης και ταυτόχρονα συμβολίζει τους οικογενειακούς δεσμούς. Το όνομα του μικρού κοριτσιού Αρτεμισία προστέθηκε αργότερα στην επιγραφή της στήλης, όπως επίσης και η μορφή της, πιθανόν επειδή πέθανε λίγο μετά, και έτσι η στήλη τιμούσε πλέον και τις δυο κόρες³¹⁸. Επιπλέον, άξια αναφοράς είναι και η ταφική στήλη της Μελιστούς, όπου απεικονίζεται μόνο του ένα μικρό κορίτσι ντυμένο με χιτώνα να κρατά ένα γυναικείο ειδώλιο στο αριστερό της χέρι και ένα πτηνό στο δεξί και να είναι στραμμένη προς το σκυλί που στέκεται δίπλα στα πόδια της (**Εικ. 56**). Χαρακτηριστική είναι επίσης και η μαρμαρίνη ανάγλυφη επιτύμβια στήλη της Ευκολίνης, με μια ιδιαίτερη παράσταση, τη σκηνή αποχαιρετισμού από τους συγγενείς της (**Εικ. 109**).

Σημαντική είναι και η κατηγορία των βρεφών στην απεικόνιση του παιδικού θανάτου στα επιτύμβια μνημεία, καθώς παρά το μικρό αριθμό τους, τα παραδείγματα αυτά υποδεικνύουν τους δεσμούς των γονέων με τα παιδιά που χάνονταν νωρίς. Η παράσταση συνήθως αποτελείται από το βρέφος και κάποια συγγενική μορφή. Στην αττική ταφική στήλη του Κέρκωνα και του Παμφύλου (**Εικ. 110**), απεικονίζεται ένα ημίγυμνο βρέφος καθισμένο στο έδαφος μαζί με ένα πτηνό, ενώ δίπλα του στέκεται ένα αγόρι μεγαλύτερης ηλικίας, πιθανώς ο αδερφός του, ο οποίος προσφέρει στο βρέφος έναν τροχό. Παρόμοια παράσταση αφιερωμένη αποκλειστικά σε βρέφος εντοπίζεται και σε άλλη ταφική στήλη από το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., όπου απεικονίζεται ένα ημίγυμνο βρέφος καθισμένο με ένα πτηνό και μια μπάλα (**Εικ. 111**). Άξια αναφοράς είναι και η κοινή απεικόνιση παιδιών, όπως στην επιτύμβια στήλη της Μνησαγόρας και του Νικοχάρους από τη Βάρη Αττικής, όπου μια όρθια ντυμένη

³¹⁸ Grossman 2001, 24-26, 77-80. Beaumont 2015, 100-101. Παρόμοια σκηνή με την παρουσία μικρού παιδιού σε ταφική σκηνή ως δήλωση των οικογενειακών δεσμών, αποτελεί μια άλλη αττική ταφική στήλη σε μορφή λουτροφόρου του Αριστόμαχου (**Εικ. 108**). Χρονολογείται στα 370 π.Χ. και απεικονίζει τον Αριστόμαχο με τον πατέρα του Φιλύτη και ένα μικρό αγόρι, τον αδερφό του, που απεικονίζεται σε μικρότερη κλίμακα, ντυμένο και στραμμένο προς τον πατέρα του.

κοπέλα δίνει ένα πτηνό σε ένα γυμνό βρέφος μπροστά της που προσπαθεί να σηκωθεί (**Εικ. 112**). Η επιγραφή της στήλης υποδεικνύει πως πρόκειται για δυο αδέλφια και πως το μνημείο ανεγέρθηκε από τους γονείς τους.

11.2. Ταφικά αγγεία

Παράλληλα με τα δαπανηρά ταφικά μνημεία, υπήρχαν και τα ταφικά αγγεία, οι λευκές λήκυθοι, οι οποίες αποτελούσαν μια πιο οικονομική ταφική προσφορά προς τιμήν των νεκρών. Οι λευκές λήκυθοι τοποθετούνταν είτε μέσα είτε ακριβώς επάνω από τον τάφο λειτουργώντας ως *σήματα*, περιείχαν συνήθως ελαιόλαδο και αποτελούσαν προσφορά στο νεκρό, ενώ συχνά διακοσμούνταν με παραστάσεις ταφικών σκηνών και εθίμων. Η αττική αγγειογραφία του 6^{ου} αι. και 5^{ου} αι. π.Χ. προσφέρει πολλές απεικονίσεις γύρω από τα ταφικά έθιμα για τα παιδιά³¹⁹. Σε παιδικές ταφές έχουν βρεθεί πολλά αγγεία διακοσμημένα με σκηνές που απεικονίζουν τις καθημερινές ασχολίες των παιδιών (παιχνίδι, εκπαίδευση κ.ά.), είτε μόνα είτε με άλλες μορφές, αλλά και με σκηνές που αφορούν στο θάνατο του παιδιού.

Ένα από τα πιο συχνά θέματα είναι η συνάντηση του παιδιού με τον Χάροντα³²⁰ και η αναχώρηση μαζί του στον κόσμο των νεκρών, θέμα το οποίο εντοπίζεται σε πολλά ταφικά αγγεία και σε ποικίλες παραλλαγές. Η παρουσία του Χάροντα που μεταφέρει τους νεκρούς στον Κάτω Κόσμο υποδηλώνει τον οδυνηρό αποχαιρετισμό και την αδικία που χαρακτηρίζει το θάνατο των παιδιών, αφού πρόκειται για ανθρώπινες υπάρξεις που δεν πρόλαβαν να ζήσουν, να μεγαλώσουν, να παντρευτούν και να εκπληρώσουν τους ρόλους τους ως γονείς, πολίτες και μέλη του κοινωνικού συνόλου³²¹. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της θεματολογίας αποτελούν μια αττική λευκή λήκυθος, στην οποία απεικονίζεται ένα γυμνό βρέφος πάνω σε βράχο να υποδέχεται τον Χάροντα με τη βάρκα του (**Εικ. 113**), μια λευκή λήκυθος η οποία αποδίδεται στο Ζωγράφο του Μονάχου 2335, όπου απεικονίζεται ένα βρέφος να αποχαιρετά τη μητέρα που στέκεται στα αριστερά του, ενώ δεξιά του στέκεται ο Χάροντας στην βάρκα του (**Εικ. 114**), όπως επίσης και μια ακόμα λευκή λήκυθος στην οποία ένα μικρό αγόρι βρίσκεται ήδη μέσα στη βάρκα του Χάροντα, υπογραμμίζοντας την

³¹⁹ Boardman 1955, 51-66. Για τον 4^ο α. π.Χ., βλ. Oakley κ.ά. 2009, 207-235.

³²⁰ Για τη μορφή του Χάροντα και το συμβολισμό του στις θρησκείες των ιστορικών χρόνων έως σήμερα, βλ. Terpening 1985.

³²¹ Μανακίδου 2015, 51.

απόσταση ανάμεσα στους δυο κόσμους των ζωντανών και των νεκρών (**Εικ. 102**). Επίσης, σε μια αττική λευκή λήκυθο απεικονίζεται η μεταφορά ενός νεκρού βρέφους από μια γυναίκα προς μια ταφική στήλη (**Εικ. 115**), μια σκηνή που τονίζει την τραγικότητα του αποχωρισμού του παιδιού από τη μητέρα του. Συγκλονιστικό είναι το γεγονός πως σε ορισμένα αγγεία το παιδί απεικονίζεται καθισμένο επάνω στην ταφική στήλη που σήμαινε τον τάφο του (**Εικ. 116, 117**).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι πληροφορίες που αντλούνται από τη μελέτη των γραμματειακών πηγών και της τέχνης της Κλασικής Εποχής, φανερώνουν με σαφήνεια τον τρόπο ζωής των παιδιών, τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονταν από την οικογένειά τους και την ευρύτερη κοινωνία, και ποια ήταν η θέση τους μέσα σε αυτήν. Συγκεκριμένα, από τις αρχαιολογικές μαρτυρίες – ιδίως μέσω της παρουσίας των παιδιών στην αγγειογραφία, την πηλοπλαστική και τις ταφικές στήλες, διαγράφονται όλες οι πτυχές της παιδικής ζωής, από τη γέννηση μέχρι την ενηλικίωση ή/και το θάνατο. Βασικά ζητήματα της ζωής των παιδιών αποτελούν η εκπαίδευση και η ανατροφή τους, καθώς και η συμμετοχή τους στα κοινά.

Στα πρώτα χρόνια της ζωής τους τα παιδιά είχαν κοινή ανατροφή και εκπαίδευση, η οποία επικεντρωνόταν στα θρησκευτικά έθιμα και τους κανόνες της κοινωνίας. Στα επόμενα στάδια της ζωής τους η εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών άλλαζε, αντανakλώντας την πατριαρχική δομή της αθηναϊκής κοινωνίας και τους διακριτούς ρόλους που κατανέμονταν σε άνδρες και γυναίκες μέσα στην κοινωνία. Συγκεκριμένα, τα αγόρια προετοιμάζονταν για την ενεργή συμμετοχή στα κοινά, μέσα από τη μελέτη στη γραφή και την ανάγνωση, αλλά και σε διάφορες επιστήμες, όπως η γεωμετρία, η αστρονομία, η αριθμητική κ.ά. Πολύ σημαντική επίσης, στην εκπαίδευσή τους ήταν και η σωματική άσκηση, η οποία γινόταν με διάφορα αθλήματα όπως ο αγώνας δρόμου, η πάλη κ.ά. Ο συνδυασμός των παραπάνω αποτελούσε την καλλιέργεια του «καλοῦ κάγαθοῦ» πολίτη, αλλά και τον πυλώνα της προετοιμασίας των αγοριών για την είσοδό τους στην ζωή των ενηλίκων, καθώς οι άντρες της αρχαίας Αθηναϊκής κοινωνίας όφειλαν να είναι μορφωμένοι, ενεργοί πολίτες και ικανοί πολεμιστές. Τα κορίτσια, αντιθέτως, εκπαιδεύονταν κυρίως σε ασχολίες που αφορούσαν στο νοικοκυριό, όπως η μαγειρική, η υφαντουργία, η καθαριότητα και η βοήθεια στην ανατροφή των μικρότερων μελών της οικογένειας. Σε ελάχιστες περιπτώσεις τα κορίτσια λάμβαναν πλήρη μόρφωση, κυρίως όταν προέρχονταν από οικογένειες με πλούτο και κύρος. Παρά τους περιορισμούς αυτούς, η γυναικεία παρουσία στη δημόσια ζωή δεν ήταν ανύπαρκτη, καθώς ήδη από μικρή ηλικία τα κορίτσια συμμετείχαν και αυτά σε πολλές θρησκευτικές εορτές.

Η μεγάλη συμμετοχή των παιδιών στα θρησκευτικά έθιμα -δημόσια και ιδιωτικά- υπογραμμίζει την άμεση σχέση μεταξύ θρησκείας και κοινωνικής αγωγής. Μέσα από τις

εορτές και τη λατρεία, τα παιδιά εντάσσονταν στο σύνολο της πόλης και μάθαιναν τη θέση και τις υποχρεώσεις τους. Τα παιδιά συμμετείχαν πολύ συχνά στα θρησκευτικά έθιμα της πόλης και ο ρόλος τους σε κάθε γιορτή, θυσία ή/και προσφορά, είτε βοηθητικός είτε πρωταγωνιστικός, ήταν σημαντικός. Αυτό φαίνεται από την έντονη παρουσία των παιδιών σε παραστάσεις θρησκευτικού περιεχομένου στην τέχνη, σε συνδυασμό με τις σχετικές αναφορές των γραμματειακών πηγών της εποχής που φανερώνουν την εξέχουσα θέση που κατείχαν σε πολλές από τις δημόσιες τελετές. Παράλληλα, οι προσφορές και οι γιορτές που γίνονταν στον οικογενειακό κύκλο για τα παιδιά, προς τιμήν των θεών που σχετίζονταν με την προστασία τους, όπως η κουροτρόφος Άρτεμη, μαρτυρούν επίσης το έντονο ενδιαφέρον των ανθρώπων για την ασφάλεια και την υγεία των παιδιών τους. Η ύπαρξη, επίσης, πολλαπλών θεοτήτων με την ιδιότητα της κουροτρόφου, ή του προστάτη τόσο των παιδιών (Ειλείθια, Γη, Δήμητρα, Ιφιγένεια) όσο και των γυναικών κατά τον τοκετό, δείχνει το έντονο ενδιαφέρον και την αγωνία των ανθρώπων γύρω από την υγεία και την ασφάλεια των παιδιών, αλλά και τη βαθύτερη ανησυχία για τη διατήρηση της ζωής και τη συνέχεια του *οίκου* και της πόλης.

Ο θάνατος ενός παιδιού στην Κλασική Αθήνα, αποτελούσε ένα οδυνηρό γεγονός που δεν άφηνε ανεπηρέαστη την οικογένειά του. Παρά την υψηλή παιδική θνησιμότητα κατά την πρώτη περίοδο ζωής των παιδιών, αλλά και τη χαμηλή κοινωνική τους θέση, ο πόνος της απώλειας των παιδιών φαίνεται πως ήταν μεγάλος, τόσο για την οικογένεια όσο και για το κοινωνικό σύνολο, καθώς αυτά αποτελούσαν το μέλλον της κοινωνίας και της πόλης. Από τα ποικίλα και κάποιες φορές πλούσια κτερίσματα, τους ιδιαίτερους τρόπους ταφής (λ.χ. οι εγχυτρισμοί για τα βρέφη αλλά και οι ταφές παιδιών ανάμεσα σε ταφές ενηλίκων) και γενικότερα από τα ταφικά έθιμα γύρω από τα παιδιά, φαίνεται πως -τουλάχιστον στις περισσότερες περιπτώσεις- δινόταν ιδιαίτερη προσοχή στις παιδικές ταφές και στο ταξίδι τους στον άλλον κόσμο, με σκοπό να κάνουν έτσι τον αποχαιρετισμό λιγότερο επώδυνο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης οι παραστάσεις της αγγειογραφίας με βρέφη και παιδιά σε ταφικές στήλες ή στην πρώτη τους επαφή με τον Χάροντα, αποχαιρετώντας τους συγγενείς τους, στις οποίες δίνεται έμφαση στον αποχωρισμό του παιδιού από τη μητέρα. Σκοπός αυτών των σκηνών ήταν κυρίως να προκληθεί συγκίνηση στο θεατή για τον πρόωγο θάνατο των παιδιών, ο οποίος σήμαινε πως τα παιδιά αυτά δεν είχαν προλάβει να εκπληρώσουν το σκοπό τους στη ζωή, δηλαδή τους μελλοντικούς τους ρόλους στην

κοινωνία, εκείνον του ενεργού πολίτη και στρατιώτη για τους άνδρες, και τον ρόλο της συζύγου και μητέρας για τις γυναίκες.

Συνολικά, η μελέτη της παιδικής ζωής στην Αθήνα της Κλασικής εποχής αποκαλύπτει μια κοινωνία που, παρόλο που ήταν οργανωμένη γύρω από αυστηρή ιεραρχία και διακρίσεις, αναγνώριζε τη σημασία των παιδιών ως θεμέλιο της συνέχειας του συνόλου. Η παιδική ηλικία δεν αποτελούσε απλώς ένα μεταβατικό στάδιο, αλλά μια καθοριστική περίοδος με ιδιαίτερη αξία, όπου η εκπαίδευση, η ανατροφή και η θρησκεία διαμόρφωναν τον μελλοντικό πολίτη. Η κατανόηση της σχέσης, λοιπόν, ανάμεσα στο παιδί και την κοινωνία της Κλασικής Αθήνας, βοηθά στην αντίληψη της διαχρονικής σημασίας που έχει η παιδική ηλικία για τη διαμόρφωση της κοινωνίας και του πολιτισμού.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΕΑΜ	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
AJA	American Journal of Archaeology
BABESCH	BABESCH: Annual Papers on Mediterranean Archaeology
BSA	British School at Athens
EMC	Échos du Monde Classique
HESPERIA	The Journal of the American School of Classical Studies at Athens
HSCP	Harvard Studies in Classical Philology
ThesCra	Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum
REG	Revue des études grecques

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

- Ariès, P. 1960: *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Réédition Seuil, Paris.
- Arrington, N. T. 2015: *Ashes, Images, and Memories: The Presence of the War Dead in Fifth-Century Athens*, Oxford.
- Avramidou, A. 2015: "Women Dedicators on the Athenian Acropolis and Their Role in Family Festivals: The Evidence for Maternal Votives Between 530–450 BCE", *Cahiers «Mondes Anciens»* 6, 1-29.
- Bardis, P. 1964: "The Ancient Greek Family", *Social Science* 39, 156-175.
- Baur, P. V. C. 2018: *Eileithyia*, Forgotten Books, London.
- Baxter, J.E. 2005: *The Archaeology of Childhood. Children, Gender, and Material Culture*, Altamira Press, Walnut Creek.
- Beaumont, L. A. 2015: *Childhood in Ancient Athens: Iconography and social history*, Routledge, London.
- Beaumont L., Dillon M., και N. Harrington N. 2021: *Children in Antiquity: Perspectives and Experiences of Childhood in the Ancient Mediterranean*, Routledge, New York.
- Beazley, J. D. 1984: *Attic red-figure vase painters*, Clarendon Press, Oxford.
- Beck, F. A. G. 1975: *Album of Greek Education: The Greeks at School and at Play*, Cheiron Press, Sydney.
- Blaizot, F., Alix G. και E. Ferber 2003: "Le traitement funéraire des enfants décédés avant un an dans l' Antiquité: études de cas", *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, 15, Paris, 49-77.
- Block, J. 2017: *Citizenship in Classical Athens*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Blok, J. H. 2018: "An Athenian woman's competence: the case of Xenokrateia", *Eugesta* 8, 1-48.
- Boardman, J. 1955: "Painted funerary plaques and some remarks on prothesis", *BSA* 50, 51-66.
- Bobou, O. 2015: *Children in the Hellenistic World: Statues and Representation*, Oxford University Press, Oxford.

- Bonfante, L. 1997: "Nursing Mothers in Classical Art", στο Koloski-Ostrow A. O. και C. L. Lyons (επιμ.), *Naked Truths: Sexuality and Gender in Classical Art and Archaeology*, Routledge, London & New York, 174-196.
- Bourbou Ch. 2013: "The Imprint of Emotions Surrounding the Death of Children in Antiquity", στο Chaniotis, A. και P. Ducrey (επιμ.), *Unveiling Emotions II. Emotions in Greece and Rome: Texts, Images, Material Culture*, Stuttgart, 331-350.
- Boutsikas, E. και R. Hannah 2012: "AITIA, ASTRONOMY AND THE TIMING OF THE ARRHEPHORIA", *BSA* 107, 233-245.
- Bremmer, J. N. 2020: "Pregnancy and Birth in Ancient Greece: A Thick Description" στο Pedrucci, G. και C. Bergmann (επιμ.), *Pregnancies, Childbirths, and Religions Rituals: Normative Perspectives and Individual Appropriations. A Cross-Cultural and Interdisciplinary Perspective from Antiquity to the Present. Proceedings of the International Workshop*, Scienze e Lettere, Rome, 39-54.
- Budin, S. L. 2013: *Intimate Lives of the Ancient Greeks*, Praeger, California.
- Bundrick, S. D. 2005: *Music and Image in Classical Athens*, Cambridge University Press, New York.
- Burkert, W. 1987: *Greek Religion*, Harvard University Press, Boston.
- Chaniotis, A. 2012: *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*, *Habes* 52, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Clairmont, C. W. 1993: *Classical Attic Tombstones*, Akanthus, Kilchberg.
- Clotserman, W. 2006: "Family Members and Citizens: Athenian Identity and the Peribolos Tomb Setting", στο Patterson C. (επιμ.), *Antigone's answer: Essays on Death and Burial, Family, and State in Ancient Athens*, Lubbock, 49-78.
- Cohen, A. και J. B. Rutter 2007: "Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy", *Hesperia Supplement* Vol. 41, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton/New Jersey, 1-24.
- Cohen, A. 2007: "Gendering the Age Gap: Boys, Girls, and Abduction in Ancient Greek Art", *Hesperia Supplement* Vol. 41, 257-278.
- Cohen, A. 2011: "Picturing Greek Families", στο Rawson, B. (επιμ.), *A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*, Malden, Mass: Wiley-Blackwell, 465-487.

- Cole, S. G. 1984: "The Social Function of Rituals of Maturation: The Koureion and the Arkteia", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 55, 233–244.
- Collin-Bouffier, S. 1999: "Des vases pour les enfants", στο Villanueva, M.-C. κ. ά. (επιμ.), *Céramique et Peinture Grecques: Modes d'emploi. Actes du colloque international. De l'École du Louvre* 16-18 avril 1995, La Documentation Française, Paris, 91-96.
- Collingridge, K. 1999: « "Hello Dolly": figurines as an indicator of gender in child graves», *Proceedings of the 16th International congress of classical Archaeology*, Boston 2005: 485-487.
- Dasen, V. 2003: "Les amulettes d'enfants dans le monde gréco-romain", *Latomus* 62, 275-289.
- Dasen, V. 2010: "Archéologie funéraire et histoire de l'enfance dans l'antiquité: nouveaux enjeux, nouvelles perspectives", στο Guimier-Sorbets, A. M. και Y. Morizot (επιμ.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants*, De Boccard, Paris, 19-44.
- Dasen, V. 2011: "Childbirth and Infancy in Greek and Roman Antiquity", στο Beryl Rawson (επιμ.), *Blackwell Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*, Wiley-Blackwell, USA, 291-314.
- Dasen V. 2011: "Naissance et petite enfance dans le monde grec", *ThesCra* VI, 1-8.
- Dasen, V. 2015: "Probaskania: amulets and magic in antiquity", στο Boschung, D. και J. N. Bremmer (επιμ.), *The Materiality of Magic, Morphomata* 20, Paderborn, Verlag Wilhelm Fink, 177–204.
- Dasen, V. 2021: "Omphale and Heracles: A Knotted Life", στο Dasen, V. και F. Spadini (επιμ.), *Bijoux antiques: de l'ornement au talisman. Identités et pratiques sociales, Gemmae*, An International Journal on Glyptic Studies, 61-82.
- Davies, G. 1985: "The Significance of the Handshake Motif in Classical Funerary Art", *AJA* 89, 627-640.
- Demand, N. 1994: *Birth, Death and Motherhood in Classical Greece, Ancient Society and History*, The Johns Hopkins University Press, London.
- Deubner, L. 1910: "Charms and amulets", στο Hastings, J. (επιμ.), *Encyclopaedia of Religion and Ethics* III, Clark, Edinburgh, 433-439.
- Dietrich, B. C. 1961: "A Rite of Swinging during the Anthesteria", *Hermes* 89, 36-50.

- Dillon, M. 2002: *Girls and Women in Classical Greek Religion*, Routledge, New York.
- Dillon, S. και S. L. James 2015: *A Companion to Women in the Ancient World*, Wiley Blackwell, Malden.
- Dimakis, N. 2019: “Burial and Commemoration of Children in Hellenistic Greece”, στο Frielinghaus, H., Stroszeck, J. και P. Valavanis (επιμ.), *Griechische Nekropolen. Neue Forschungen und Funde*, Beiträge zur Archäologie Griechenlands 5, Bibliopolis, Möhnesee, 287-305.
- Dimakis, N. 2020: “Premature Death and Burial in Classical and Hellenistic Attica”, στο Dimakis N. και T. Dijkstra (επιμ.), *Mortuary Variability and Social Diversity in Ancient Greece. Studies on ancient Greek death and burial*, Oxford, 102-118.
- Dubois, C. 2012: “Des objets pour les bébés? Le dépôt de mobilier dans les sépultures d’enfants en bas âge du monde grec archaïque et classique”, στο Hermant, A. και C. Dubois (επιμ.), *L’enfant et la mort dans l’Antiquité III. Le matériel associé aux tombes d’enfants* (1-), Publications du Centre Camille Jullian, 329-342.
- Dubois C. 2018: “Au font du puits: Gestion de la mort foetale et périnatale dans le monde grec Antique”, στο Charrier P., Clavandier G., Gourdon V., Rollet C. και N. S. Pranchère (επιμ.), *Morts avant de naître. La mort périnatale*, Tours, 203-219.
- Evans Grubbs, J., Parkin, T. και R. Bell 2013: *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, Oxford University Press, Oxford.
- Fantham, E., Foley H., Kampen, N., Pomeroy, S. και H. A. Shapiro 1994: *Women in the Classical World*, Oxford University Press, New York.
- Faraone, C. A. 2003: “Playing the Bear and Fawn for Artemis”, στο Dodd, D. B. και C. A. Faraone (επιμ.), *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives*, 43 – 68.
- Finley, M. I. 1989: “The Elderly in Classical Antiquity”, στο Falkner, T. M. και J. de Luce (επιμ.), *Old Age in Greek and Latin literature*, State University of New York Press, Albany, 1-20.
- Garland, R. 1985: *The Greek Way of Death*, Duckworth, London.
- Garland, R. 1990: *The Greek Way of Life. From Conception to Old Age*, Duckworth, London.
- Gherchanoc, F. 2012: *L’oikos en fête. Célébrations familiales et sociabilité en Grèce ancienne*, Publications de la Sorbonne, Paris.
- Golden, M. 1985: “Pais, « child » and « slave »”, *L’Antiquité Classique* 54, 91-104.

- Golden, M. 1986: "Names and naming at Athens. Three studies", *EMC* 30, 245-269.
- Golden, M. 1988: "Did the Ancients Care When their Children Died?", *Greece & Rome* 35, 152-163.
- Golden, M. 1993: *Children and Childhood in classical Athens*, The John Hopkins University Press, Baltimore.
- Golden, M. 2003: "Childhood in Ancient Greece", στο Neils, J., Oakley, J. H., Hart, K. και L. A. Beaumont (επιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*, New Haven: Yale University Press in association with the Hood Museum of Art, Dartmouth College, Hanover, New Hampshire, 13-31.
- Griffith, M. 2001: "Public" and "Private" in Early Greek Institutions of Education", στο Y. L. Too, (επιμ.), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Leiden, Boston, Koln: Brill, 23-84.
- Grossman, J. B. 2001: *Greek Funerary Sculpture: Catalogue of the Collections at the Getty Villa*, The J. Paul Getty Museum, Los Angeles.
- Grossman, J. B. 2007: "Forever young: An investigation of the depictions of children on Classical Attic funerary monuments", στο Cohen, A. και J. R. Rutter (επιμ.), *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, American School of Classical at Athens, Princeton/New Jersey, 309-322.
- Hadzisteliou, T. 1978: "Kourotrophos: Cults and Representations of the Greek Nursing Deities", στο J. G. P. Best, A. B. Breebaart, M. F. Jongkees-Vos (επιμ.), *Studies of the Dutch Archaeological and Historical society*, Vol. 8, Leiden E. J. Brill, Netherland, 1-223.
- Ham, G. 1999: 'The Choes and Anthesteria Reconsidered: Male Maturation Rites and the Peloponnesian Wars', στο M. W. Padilla (επιμ.), *Rites of Passage in Ancient Greece: Literature, Religion, Society*, Lewisburg, 201-219.
- Hamilton, R. 1992: *Choes & Anthesteria, Athenian Iconography and Ritual*, Ann Arbor: University of Michigan Press, United States of America.
- Harris, W. V. 1982: "The theoretical possibility of extensive infanticide in the Graeco – Roman world", *Classical Quarterly* 32, 114-116.
- Harvey, F. D. 1966: "Literacy in the Athenian democracy", *REG* 79, 585-635.

- Hatzopoulos, M. B. 1994: *Cultes et rites de passage en Macédoine* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 19), Athènes.
- Hedrick, C. W. Jnr. 1994: "Reading, writing and democracy", στο Osborne, R. και S. Hornblower (επιμ.), *Ritual, Finance, Politics*, Clarendon Press, Oxford, 157-174.
- Hertz, R. 1907: *Death and the Right Hand*, University Press of Aberdeen, Great Britain.
- Hornblower, S. 1991: *The Greek World, 479-323 BC*, Routledge, London, 153-180.
- Houby-Nielsen, S. H. 1995: "Burial language in Archaic and Classical Kerameikos", *Proceedings of the Danish institute at Athens*, Athens, 1 :129-172.
- Houby-Nielsen, S. H. 2000: "Child Burials in Ancient Athens", στο Derevenski, J. S. (επιμ.), *Children and Material Culture*, Routledge, London.
- Hübner, S. R. και D. M. Ratzan 2009: *Growing Up Fatherless in Antiquity*, Cambridge University Press, New York.
- Humphreys, S. C. 1980: "Family Tombs and Tomb-Cult in Classical Athens", *Journal of Hellenic Studies* 100, 96-126.
- Hunter, V. J. 1992: "Constructing the body of the citizen: corporal punishment in Classical Athens", *EMC* 36, 271-291.
- Ingalls, W. 2002: "Demography and dowries: perspectives on female infanticide in Classical Greece", *Phoenix* 56, 246-254.
- Jones-Roccos L., 1995: "The Kanephoros and her festival mantle", *AJA* 99, 641-666.
- Kapparis, K. 2002: *Abortion in the ancient world*, Duckworth, London.
- Kearns, E. 2012: "Remembering the ancient way of life: Primitivism in Greek sacrificial ritual", στο Marincola, J., Lloyd L. J., και C. Maciver (επιμ.), *Greek Notions of the Past in the Archaic and Classical Eras: History without Historians*, Edinburg University Press, Edinburg.
- Kerenyi, C. 1951: *The Gods of the Greeks*, Thames and Hudson, London.
- Keuls, E. 1993: *The Reign of the Phallus*, University of California Press, Berkeley.
- Kitchell, K. F. Jr. 2014: *Animals in the Ancient World from A to Z*, Routledge, London.
- Korbin, J. 2003: "A Perspective from Contemporary Childhood Studies", στο Neils, J., Oakley, J. H., Hart, K. και L. A. Beaumont (επιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*, New Haven: Yale University Press in

- association with the Hood Museum of Art, Dartmouth College, Hanover, New Hampshire, 7-13.
- Kotansky, R. 1991: "Incantations and Prayers for Salvation on Inscribed Greek Amulets", στο Faraone C. A. και D. Obbink (επιμ.), *Magika Hiera, Ancient Greek Magic and Religion*, Oxford University Press, Oxford, 107-137.
- Kübler, K. 1976: *Band 7/ Teil 1 Die Nekropole der Mitte des 6. bis Ende des 5. Jahrhunderts*, De Gruyter, Berlin.
- Kurtz, D. και J. Boardman 1971: *Greek Burial Customs. Aspects of Greek and Roman Life*, Thames and Hudson, London.
- Kyle, D. G. 2007: *Sport and Spectacle in the Ancient World*, Malden, MA, Oxford.
- Lagia, A. 2007: "Notions of Childhood in the Classical Polis: Evidence from the Bioarchaeological record", στο Cohen, A. και J. B. Rutter (επιμ.), *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, Princeton, 293-306.
- Laskaris, J. 2008: "Nursing Mothers in Greek and Roman Medicine", *American Journal of Archaeology* Vol. 112, No. 3, 459-464.
- Lawton, C. L. 2007: "Children in Classical Attic Votive Reliefs", στο Cohen A. και J. B. Rutter (επιμ.), *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy, Hesperia Supplements* Vol. 41, The American School of Classical Studies at Athens, 41-60.
- Lebegyev, J. 2009: "Phases of childhood in early Mycenaean Greece", *Childhood in the Past* 2, 15-32.
- Lewis, S. 2002: *The Athenian Woman: An Iconographic Handbook*, Routledge, London.
- Liston, M. και J. K. Papadopoulos 2004: "The Rich Athenian Lady was Pregnant: The Anthropology of a Geometric Tomb Reconsidered", *Hesperia* 73, 7-38.
- Liston, M. A., Rotroff, S. I., Snyder, L. M. και A. Stewart 2018: "The Agora Bone Well", *Hesperia Supplements* Vol. 50, The American School of Classical Studies at Athens, 1-186.
- Liston, M. A. 2021: "Death and Disease", *The Cambridge Companion to Ancient Athens*, 188-198.
- Loreaux, N. 1986: *The Invention of Athens: The Funeral Oration in the Classical City*, Harvard University Press, Cambridge.

- Loreaux, N. 1994: *The Children of Athena: Athenian Ideas about Citizenship and the Division between the Sexes*, Princeton University Press Princeton, New Jersey.
- Margariti, K. 2016: “A mother's gaze: Death and orphanhood on classical attic grave reliefs”, *BABESCH* 91, 87-104.
- Margariti, K. 2019: “Gesturing Emotions: Mourning and Affection on Classical Attic Funerary Reliefs”, *BABESCH* 94, 65-86.
- Massar, N. 1995: “Images de la Famille sur les Vases Attiques à Figures Rouges à l'Époque Classique (480–430 av. J.C.)”, *Annales d'Histoire de l'Art et d'Archéologie* 17, 27–38.
- Mazarakis Ainian A. 2008: “Buried among the living in Early Iron Age Greece: Some Thoughts”, στο Bartoloni G. και G. Benedettini (επιμ.), *Sepolti tra i vivi. Evidenza ed interpretazione di contesti funerari in abitato. Convegno Internazionale, Roma 26-29/4 2006*, Roma, 365-398.
- McClure, L. 2019: *Women in Classical Antiquity: From Birth to Death*, Wiley-Blackwell, Hoboken/New Jersey.
- McNiven, T. J. 2007: “Behaving like a child: Immature gestures in Athenian Vase painting”, στο Cohen, A. και J. R. Rutter (επιμ.), *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, The American School of Classical at Athens, Princeton/New Jersey, 85–99.
- Molas Font, M. D. 2016: “Las niñas en la *polis* ateniense. Cuerpos vestidos y vulnerables”, στο Molas Font, M. D. και A. Santiago Bautista (επιμ.), *La infancia en femenino: las niñas. Imágenes y figuras de la filiación*, Barcelona, Icaria, 67–85.
- Morgan, J. 2010: *The Classical Greek Household*, Phoenix Press, Bristol.
- Morillo, S. 2018: “Childhood and motherhood in Ancient Greece: an iconographic look”, στο Romero S. M. και R. M. C. López (επιμ.), *Motherhood and Infancies in the Mediterranean in Antiquity*, Oxbow Books, Oxford and Philadelphia.
- Morris, I. 1987: *Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek City-State*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Müller, C. 1990: *Kindheit und Jugend in der griechischen Frühzeit. Eine Studie zur pädagogischen Bedeutung von Riten und Kulturen*, Focus, Giessen.

- Neils, J και J. H. Oakley 2003: "Introduction", στο Neils, J., Oakley, J. H., Hart, K. και L. A. Beaumont (επιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece: Images of childhood from the Classical Past*, New Haven: Yale University Press in association with the Hood Museum of Art, Dartmouth College, Hanover, New Hampshire, 1-7.
- Neils, J. και J. H. Oakley 2003: *Coming of Age in Ancient Greece*, Yale University Press, New Haven.
- Nevett, L. C. 2010: *Domestic Space in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, New York.
- Novakova, L. και M. Pagáčová 2016: "Dexiosis: a meaningful gesture of the Classical antiquity", *ILIRIA International Review* – Vol 6, No 1, Felix-Verlag, Holzkirchen, Germany and Iliria College, Pristina, Kosovo.
- Oakley, J. H. και R. H. Sinos 1993: *The Wedding in Ancient Athens*, University of Wisconsin Press, Madison.
- Oakley, J. H. 2000: "Some "Other" members of the Athenian household and their mistresses in fifth-century Athenian art", στο Cohen, B. (επιμ.), *Not The Classical Ideal. Athens and the Construction of the Other in Greek Art*, Leiden, Boston & Koln, Brill, 227-247.
- Oakley, J. H. 2004: "Picturing death in Classical Athens: The Evidence of the white lekythoi", *The Times Literary Supplement*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Oakley, J. H., Palagia, O. και H. A. Shapiro 2009: "Children in Athenian Funerary Art During the Peloponnesian War", στο Palagia, O. (επιμ.), *Art in Athens During the Peloponnesian War*, Cambridge University Press, Cambridge, 207-235.
- Oakley, J. 2020: *A Guide to Scenes of Daily Life on Athenian Vases*, University of Wisconsin Press, Madison.
- Oepke, A. 1934: "Amphithaleis im griechischen und hellenistischen Kult", *Archiv für Religionswissenschaft* 31, 42-56.
- Osborne, R. 2011: *The History Written on the Classical Greek Body*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Padgett, J.M. 2017: *The Berlin Painter and His World, Athenian Vase-Painting in the Early Fifth Century B.C.*, Princeton University Art Museum Monograph Series, New Haven and London.

- Papadopoulos, J. K. 2000: "Skeletons in wells: towards an archaeology of social exclusion in the ancient Greek world", στο Hubert, J. (επιμ.), *Madness, Disability and social Exclusion: The Archaeology and Anthropology of Difference*, London & New York: Routledge, 110-111.
- Papadopoulos, J. K. και E. L. Smithson 2017: "The Early Iron Age. The Cemeteries", *The Athenian Agora XXXVI*, Princeton.
- Parke, H. W. 1977: *Festivals of the Athenians*, Cornell University Press, Ithaca, New York.
- Parker, R. 1983: *Miasma: pollution and purification in early Greek religion*, Clarendon Press, Oxford.
- Parker-Pearson, M. 1999: *The Archaeology of Death and Burial*, Stroud: Sutton, United Kingdom.
- Parkin T. 2013: "The Demography of Infancy and Early Childhood in the Ancient World", στο Grubbs J. E., Parkin T. και R. Bell (επιμ.), *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, New York, 40-61.
- Patterson, C. 1985: "Not Worth the Rearing: The Causes of Infant Exposure in Ancient Greece", *Transactions of the American Philological Association* (1974-2014), 115, 103-123.
- Patterson, C. 1998: *The Family in Greek History*, Cambridge, MA.
- Patterson, C. 2006: "Citizen Cemeteries" in Classical Athens?", *The Classical Quarterly* 56, No. 1, 48-56.
- Pemberton, G. 1989: "The Dexiosis on 322 Attic Gravestones", *Mediterranean Archaeology* 2, 45-50.
- Pébarthe, C. 2006: *Cité, démocratie et écriture. Histoire de l'alphabétisation d'Athènes à l'époque classique*, De Boccard, Paris.
- Pepe, L. 2014: "Abortion in Ancient Greece", στο Gagarin, M. και A. Lanni (επιμ.), *Symposion 2013: Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte, Cambridge MA, 26-29, August 2013*, Vol. 24, 39-64.
- Perlman, P. 1989: "Acting the She-Bear for Artemis", *Arethusa* 22, 111-130.
- Pingiatoglou, S. 1981: *Eileithyia*, Koenigshausen & Neumann, Würzburg.

- Prevedorou, E.-A. και J. E. Bikstra 2019: “Bioarchaeological Practice and the Curation of Human Skeletal Remains in a Greek Context: The Phaleron Cemetery”, *Advances in Archaeological Practice*, 60-67.
- Pritchard, D. 2003: “Athletics, education and participation in Classical Athens”, στο Phillips, D. J. και D. Pritchard (επιμ.), *Sport and Festival in the Ancient Greek World*, The Classical Press of Wales, Swansea, 293-349.
- Riddle, J. M. 1992: *Contraception and Abortion from the Ancient World to the Renaissance*, Harvard University Press, Cambridge.
- Robert, L. 1940: “Amphithalis”, *Athenian Studies Presented to William Scott Ferguson*, *HSCP*, Suppl. Vol. I, 509-519.
- Rühfel, H. 1984: *Kinderleben im klassischen Athen. Bilder auf klassischen Vasen*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
- Sabetai, V. 2008: “Women’s Ritual Roles in the Cycle of Life”, στο Kaltsas, N. και A. Shapiro (επιμ.), *Worshipping Women, Ritual and Reality in Classical Athens*, Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation (USA) in collaboration with the National Archaeological Museum, Athens.
- Sabetai, V. 2021: “Playing at the Festival: Aiora, a Swing Ritual”, στο Dasen, V. και M. Vespa (επιμ.), *Play and Games in Classical Antiquity. Definition, Transmission, Reception*, Liège, 61-77.
- Saller, R. P. 2007: “Household and Gender”, στο Scheidel, W., Morris, I. και R. P. Saller (επιμ.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge University Press, Cambridge & New York, 87-112.
- Salzman-Mitchell, P. 2012: “Tenderness or Taboo: Images of Breast-Feeding in Greek and Latin Literature”, στο Hackworth-Petersen L. και P. Salzman-Mitchell (επιμ.), *Mothering and Motherhood in Ancient Greece and Rome*, University of Texas Press, Texas, 141-164.
- Seifert, N. 2006: *Children without childhood? Social status and child representation on Attic vases and votive reliefs, sixth – fourth century B.C.*, Oxbow Books, Oxford.
- Scanlon, T. F. 2002: *Eros and Greek Athletics*, Oxford University Press, New York.
- Scheffer, C. 1996: “Return or no return: The so-called *ephedrismos* group of Hephaestion”, *Opuscula Atheniensia* 21.

- Shapiro, H. A. 1991: "The iconography of Mourning in Athenian Art", *AJA* 95, 629-656.
- Sourvinou – Inwood, C. 1988: *Studies in Girls Transitions: Aspects of the Arkteia and Age Representation in Attic Iconography*, Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Sparkes, B. A. και L. Talcott 1970: *The Athenian Agora XII, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton.
- Strauss, B. S. 1993: *Fathers and Sons in Athens*, Princeton University Press, Princeton.
- Stroszeck, J. 2012: "Grave Gifts in Child Burials in the Athenian Kerameikos: The Evidence of Sea Shells", στο Hermany, A. και C. Dubois (επιμ.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité III. Le matériel associé aux tombes d'enfants* (1-), Publications du Centre Camille Jullian, 57-75.
- Sutton Jr R. F. 2004: "Family Portraits: recognizing the oikos on Attic red-figure pottery", στο Chapin A.P., (επιμ.), *XAPIΣ. Essays in Honor of Sara A. Immerwahr*, Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 327-350.
- Terpening, R. H. 1985: *Charon and the crossing: ancient, medieval, and the Renaissance transformations of a myth*, Bucknell University Press, Lewisburg.
- Van Straten, F. T. 2015: "Hiera Kala. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece", στο van den Broek, R., Drijvers, H. J. W. και H. S. Versnel (επιμ.), *Religions in the Graeco-Roman World* Vol. 127, E. J. Brill, Leiden, New York & Cologne.
- Waite, S. και E. Gooch 2023: "Marginalizing Maternity: Iconography as Evidence for Social Ideologies in Classical Athens", *Childhood in the Past* 16:2, 84-109.
- Wells, B. 1990: "Death at Dendra. On mortuary practices in a Mycenaean community", στο Hägg, R. και G.C. Nordquist (επιμ.), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid*, Paul Åströms Förlag, Stockholm, 125-140.
- White, K. 2013: "Demeter and the Thesmophoria", *Classicum* 39, 3-12.
- Williams, D. 1993: "Women on Athenian Vases: Problems of Interpretation", στο Cameron, A. και A. Kuhrt (επιμ.), *Images of Women in Antiquity*, Wayne State University Press, Detroit, 92-106.
- Williams A., 2015: "Xenocratia and the Hieron of Cephissus", στο Bodel, J. και N. Dimitrova (επιμ.), *Ancient Documents and their Contexts*, First North American Congress of Greek and Latin Epigraphy 2011, Leiden/Boston, 67-81.

Ελληνόγλωσση

- Αργυριάδη, Μ. 1991: *Η κούκλα στην ελληνική ζωή και τέχνη*, Λούση Μπρατζιώτη, Αθήνα.
- Βασιλοπούλου, Ε. 2003: *Το παιδί και το παιχνίδι στην αρχαία ελληνική τέχνη. Παιδαγωγική προσέγγιση*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Βλάχος, Α. Σ. 1999: *Το Δωδεκάθεο*, Ωκεανίδα, Αθήνα.
- Βουτυράς, Μ. και Α. Γουλάκη-Βουτυρά 2011: *Η Αρχαία Ελληνική Τέχνη και η Ακτινοβολία της*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.
- Βουτυράς, Ε. 2011: «Φροντίσματα: Το ανάγλυφο της Ξενοκρατείας και το ιερό του Κηφισού στο Νέο Φάληρο», στο Δεληβορριάς, Α., Δεσπίνης, Γ. και Α. Ζαρκάδας (επιμ.), *Έπαινος Luigi Beschi*, Αθήνα, 49-58.
- Γαλάνη, Β. 2023: *Το παιχνίδι στη βορειοδυτική Ελλάδα. Το παράδειγμα της Αμβρακίας*, (Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).
- Ευστρατίου, Κ. 1987: «Πληροφορίες για την εκπαίδευση των νέων στην Αθήνα την κλασική εποχή», *Αρχαιολογία* 25, 24-25.
- Λάζος Χ. 2002: *Παίζοντας στο χρόνο, Αρχαιοελληνικά και Βυζαντινά παιχνίδια 1700 π.Χ.-1500 μ.Χ.*, Αίολος, Αθήνα.
- Λεξικό Σούδα 2002, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη.
- Μανακίδου, Ε. και Φ. Μανακίδου 2015: *Έν οἴκῳ καὶ ἐν δήμῳ. Όψεις του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου μέσα από γραμματειακές και εικονογραφικές μαρτυρίες στην αρχαϊκή και κλασική εποχή*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα.
Διαδικτυογραφία: <https://ikee.lib.auth.gr/record/285811/files/Manakidou.pdf>
- Μυλωνάς, Γ. 1975: *Το δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας*, Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα.
- Μπάνου, Ε. Σ. και Λ. Κ. Μπουρνιάς 2014: *Κεραμεικός, Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση*, Αθήνα.
- Πλάντζος, Δ. 2016: *Ελληνική Τέχνη και Αρχαιολογία 1200-30 π.Χ.*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα.

- Σαντοριναίος, Μ. 1960: *Επίτομος. Μυθολογία της αρχαίας Ελλάδος*, Εκδόσεις Αθήναι, Αθήνα.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε. 1977: *Αττικά κλασικά επιτύμβια μνημεία*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Σταμπολίδης, Ν. και Λ. Παρλαμά 2000: *Η Πόλη Κάτω από την Πόλη*, Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα.
- Ταχόπουλος, Γ. 2002: «Αρχαία Ελλάδα: δημοκρατία, επιστήμη, θρησκεία & η δυτική παρανόηση», *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 24, 69-77.
- Τιβέριος, Μ. Α. 1996: *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Αγγεία*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- Φανταουτσάκη, Χ. 2023: «Αρχαιολογικά Αστυπάλαιας. Νεότερα στοιχεία από τις πρόσφατες έρευνες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου στον οικισμό της Χώρας (2011-2019)», στο Βλαχόπουλος, Α. (επιμ.), *Βαθύ Αστυπάλαιας, Δέκα χρόνια έρευνας (2011-2020) σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο του Αιγαίου*, Τόμος 1, Η Αστυπάλαια στον Χρόνο, Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων, Αθήνα, 93-109.
- Blanck, H. 2007: *Εισαγωγή στην ιδιωτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα. (Μτφ. Μουστάκα, Α.)
- Boardman, J. 2004: *Η Ιστορία των Αρχαίων Ελληνικών Αγγείων*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα. (Μτφ. Κοπανιάς, Κ.)
- Cook, R. M. 1994: *Ελληνική Αγγειογραφία*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα. (Μτφ. Τσουκλίδου, Δ.)
- Durand, R. 2003: «Βρεφική θνησιμότητα στη Ρωμαϊκή Γαλατία», στο Gourevitch, D., Morin, A. και N. Rouquet (επιμ.), *Μητρότητα και πρόωγη παιδική ηλικία στη ρωμαϊκή αρχαιότητα. Κατάλογος της έκθεσης Bourges, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας, 6 Νοεμβρίου 2003-28 Μαρτίου 2004*, Éditions de la ville de Bourges, 97-99.
- Flaceliere, R. 1987: *Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, Παπαδήμα, Αθήνα. (Μτφ. Βανδώρος, Γ.)
- Graves, R. 1988: *Οι Ελληνικοί μύθοι*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα. (Μτφ. Ζενάκος, Λ.)
- Kurtz, D. και J. Boardman 1988: *Έθιμα ταφής στον Αρχαίο Ελληνικό κόσμο*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα. (Μτφ. Ξένος, Θ. και Βιζυηνού, Ο.)

- Liddell, H. G. και R. Scott 2007: *Επιτομή του μεγάλου λεξικού της Ελληνικής γλώσσας*, Εκδόσεις Πελεκάνος.
- Martin, R. και H. Metzger 1992: *Η θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων*, Καρδαμίτσα, Αθήνα. (Μτφ. Καρδαμίτσα-Ψυχογιού Μίνα).
- Morris, I. 1997: *Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο. (Μτφ. Μαντέλη, Κ.)
- Neils, J. και D. K. Rogers, 2023: *Αρχαία Αθήνα. The Cambridge Companion to Ancient Athens*, Ινστιτούτο του Βιβλίου, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα. (Μτφ. Χαραλαμπίδης, Ν.)
- Nilsson, M. P. 2004: *Ιστορία της αρχαίας Ελληνικής θρησκείας*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα. (Μτφ. Παπαθωμοπούλου, Κ.)
- Robertson, M. 1992: *Η τέχνη της αγγειογραφίας στην Κλασική Αθήνα*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα. (Μτφ. Καραπατέα, Μ.)
- Zaidman, L. B. και P. S. Pantel 2012: *Η θρησκεία στις ελληνικές πόλεις της Κλασικής εποχής*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα. (Μτφ. Μπούρας, Κ.)

Αρχαιολογικά Δελτία

- Αλεξανδρή, Ο. 1983: «Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Αττικής-Αθήνα-Πειραιάς-Αιγάλεω (Αγ. Γεώργιος)-Άνω Λιόσια (θέση Ζωφριά)-Ηλιούπολη-Καπανδρίτι-Λαύριο-Λούτσα-Μοσχάτο-Παγαί-Πεντέλη-Πλάκες Σουνίου-Πόρτο Ράφτη-Σκάλα Ωρωπού-Ταύρος-Τζίτζιφιές-Ελευσίνα-Μέγαρα», *ΑΔ* 30 (1975), Β1, Χρονικά, 15-48.
- Ηλιόπουλος, Θ. 2010: «Αθήνα-2001-Ανασκαφικές εργασίες, συμβολή των οδών Μυλλέρου 24 και Κεραμεικού, συμβολή των οδών Κεραμεικού 58 και Μαραθώνος 13, οδός Αγίας Ελεούσης 3 (Ψυρρή), οδός Διαμαντοπούλου 1 («Αδριάνειο Γυμνάσιο»), οδός Διαμαντοπούλου 10 (οικόπεδο Ντινόπουλου), Συμβολή των οδών Καλλισπέρη 19 και Παρθενώνος, οδός Ηρακλειδών 40 (Θησείο) (οικόπεδο Χ. Νικολουτσόπουλου), οδός Μιρτσιέφσκυ 15 (Πετράλωνα), οδός Αιολέων 38 (Πετράλωνα), οδός Φράττι, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων, οδός Περικλεούς, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων, οδός Ιάκχου, σκάμμα αποχέτευσης Δήμου Αθηναίων», *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β1, Χρονικά, 205-217.

- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Th. 1978: «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων-Αθήνα», *ΑΔ* 34 (1979), Β1, Χρονικά, 11-26, 31-37.
- Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θ., 1978: «Αθήνα-Αττική: Οδός Μητροδώρου και Γεμίνου», *ΑΔ* 33, 10-42.
- Κυριάκου-Ζαφειροπούλου, Θ. 2004: «Αθήνα, Αμερικής 3», *ΑΔ* 53 (1998), Β1, Χρονικά, 61-65.
- Κυριαζοπούλου, Α. 1990: «Νέα Λιόσια, οδός Αγίου Γεωργίου (τάφος αποχέτευσης)», *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά, 50.
- Λυγκούρη-Τόλια Ε. 1990: «Οδός Προπυλαίων 34», *ΑΔ* 45, Αθήνα, 32-33.
- Λυγκούρη-Τόλια, Ε. 2004: «Αθήνα, οδός Πουλοπούλου (σκάμμα αποχέτευσης)», *ΑΔ* 53 (1998), Β1, Χρονικά, 72-73.
- Λυγκούρη-Τόλια, Ε. 2009: «Αθήνα, Φρέαρ ΜΣΑ στη συμβολή των οδών Πετμεζά και Φαλήρου», *ΑΔ* 55 (2000), Β1, Χρονικά, 81-83.
- Μιχαλάκη-Κόλλια Μ. 2014: «Οι βρεφικοί εγχυτρισμοί από την Αστυπάλαια και η σχέση τους με την αρχαία κοινωνία», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΚΣΤ', 86-106.
- Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, Ε. 2010: «Αθήνα-2003-Ανασκαφικές εργασίες, οδός Λιοσίων 132, οδός Πειραιώς 85-87 (Ίδρυμα Γ. Παπανδρέου)», *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β1, Χρονικά, 251-254.
- Παπαχαζτής, Ν. 1978: "Deities of childbirth and childrearing", *ΑΔ* 33, 1-23.
- Πετριτάκη, Μ. 2014: «Νέο Φάληρο, διάνοιξη Λεωφόρου Ανδρέα Παπανδρέου (πρώην Μικράς Ασίας), τμήμα μεταξύ εργοστασίων Αιγαίου και Βελλής», *ΑΔ* 61(2006), Β1, Χρονικά, 201-202.
- Πλάτωνος, Μ. 2010: «Αχαρνές-Χαραυγή. Συμβολή των οδών Ηρακλέους και Ζαΐμη, Ε.Λ.Ε.Σ.Σ.», *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β1, Χρονικά, 399-401.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΩΝ ΠΗΓΩΝ

Κείμε. 1. Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1, 1253b.

Ἐπεὶ δὲ φανερόν ἐξ ὧν μορίων ἡ πόλις συνέστηκεν, ἀναγκαῖον πρῶτον περὶ οἰκονομίας εἰπεῖν· πᾶσα γὰρ σύγκειται πόλις ἐξ οἰκιῶν. οἰκονομίας δὲ μέρη ἐξ ὧν πάλιν οἰκία συνέστηκεν· οἰκία δὲ τέλειος ἐκ δούλων καὶ ἐλευθέρων. ἐπεὶ δ' ἐν τοῖς ἐλαχίστοις πρῶτον ἕκαστον ζητητέον, πρῶτα δὲ καὶ ἐλάχιστα μέρη οἰκίας δεσπότης καὶ δοῦλος, καὶ πόσις καὶ ἄλλοχος, καὶ πατήρ καὶ τέκνα, περὶ τριῶν ἂν τούτων σκεπτέον εἴη τί ἕκαστον καὶ ποῖον δεῖ εἶναι. ταῦτα δ' ἐστὶ δεσποτική καὶ γαμική (ἀνώνυμον γὰρ ἢ γυναικὸς καὶ ἀνδρὸς σύζευξις) καὶ τρίτον τεκνοποιητική (καὶ γὰρ αὕτη οὐκ ὠνόμασται ἰδίῳ ὀνόματι. ἔστωσαν δὴ αὗται τρεῖς ἃς εἵπομεν. ἔστι δέ τι μέρος ὃ δοκεῖ τοῖς μὲν εἶναι οἰκονομία, τοῖς δὲ μέγιστον μέρος αὐτῆς· ὅπως δ' ἔχει, θεωρητέον· λέγω δὲ περὶ τῆς καλουμένης χρηματιστικῆς. πρῶτον δὲ περὶ δεσπότου καὶ δούλου εἵπωμεν, ἵνα τά τε πρὸς τὴν ἀναγκαίαν χρεῖαν ἴδωμεν, καὶ εἴ τι πρὸς τὸ εἰδέναι περὶ αὐτῶν δυναίμεθα λαβεῖν βέλτιον τῶν νῦν ὑπολαμβανομένων. τοῖς μὲν γὰρ δοκεῖ ἐπιστήμη τέ τις εἶναι ἢ δεσποτεία, καὶ ἡ αὕτη οἰκονομία καὶ δεσποτεία καὶ πολιτική καὶ βασιλική, καθάπερ εἵπομεν ἀρχόμενοι· τοῖς δὲ παρὰ φύσιν τὸ δεσπότην (νόμῳ γὰρ τὸν μὲν δοῦλον εἶναι τὸν δ' ἐλεύθερον, φύσει δ' οὐθὲν διαφέρειν)· διόπερ οὐδὲ δίκαιον· βίαιον γάρ.

Κείμε. 2. Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1, 1252b 10-15.

...ζοῦσι διαφέρειν ἀλλ' οὐκ εἶδει τούτων ἕκαστον, οἷον ἂν μὲν ὀλίγων, δεσπότην, ἂν δὲ πλειόνων, οἰκονόμον, ἂν δ' ἔτι πλειόνων, πολιτικὸν ἢ βασιλικόν, ὥς οὐδὲν διαφέρουσιν μεγάλην οἰκίαν ἢ μικρὰν πόλιν· καὶ πολιτικὸν δὲ καὶ βασιλικόν, ὅταν μὲν αὐτὸς ἐφεστήκη, βασιλικόν, ὅταν δὲ κατὰ τοὺς λόγους τῆς ἐπιστήμης τῆς τοιαύτης κατὰ μέρος ἀρχῶν καὶ ἀρχόμενος, πολιτικόν· ταῦτα δ' οὐκ ἔστιν ἀληθῆ)· δηλὸν δ' ἔσται τὸ λεγόμενον ἐπισκοποῦσι κατὰ τὴν ὑφ' ἡγημένην μέθοδον. ὥσπερ γὰρ ἐν τοῖς ἄλλοις τὸ σύνθετον μέχρι τῶν ἀσυνθέτων ἀνάγκη διαιρεῖν.

Κείμε. 3. Καλλίμαχος, *Ὕμνος εἰς Ἄρτεμιν* 126-8.

αἰ		δὲ		γυναῖκες	
ἢ	βληταὶ	θνήσκουσι	λεχωίδες	ἢ	φυγοῦσαι

τίκτουσιν τῶν οὐδὲν ἐπὶ σφυρὸν ὀρθὸν ἀνέστη.

Κείμεν. 4. Αριστοτέλης, Πολιτικά 1, 1258b 6.

ὁ δὲ τόκος αὐτὸ ποιεῖ πλέον (ὅθεν καὶ τοῦνομα τοῦτ' εἴληφεν· ὅμοια γὰρ τὰ τικτόμενα τοῖς γεννῶσιν αὐτὰ ἐστίν, ὁ δὲ τόκος γίνεται νόμισμα ἐκ νομίματος)· ὥστε καὶ μάλιστα παρὰ φύσιν οὗτος τῶν χρηματισμῶν ἐστίν.

Κείμεν. 5. Ξενοφών, Οἰκονομικός 7.12.

τέκνα μὲν οὖν ἂν θεὸς ποτε διδῶ ἡμῖν γενέσθαι, τότε βουλευσόμεθα περὶ αὐτῶν ὅπως ὅτι βέλτιστα παιδεύσομεν αὐτά· κοινὸν γὰρ ἡμῖν καὶ τοῦτο ἀγαθόν, συμμάχων καὶ γηροβοσκῶν ὅτι βελτίστων τυγχάνειν.

Κείμεν. 6. Ξενοφών, Οἰκονομικός 7.19.

ἔπειτα τὸ γηροβοσκὸς κεκτηῖσθαι ἑαυτοῖς ἐκ τούτου τοῦ ζεύγους τοῖς γοῦν ἀνθρώποις πορίζεται.

Κείμεν. 7. Ευριπίδης, Ἀλκυστης 662-664.

οἷα γὰρ φυτεύων παῖδας οὐκέτ' ἂν φθάνοις,
οἷ γηροβοσκήσουσι καὶ θανόντα σε
περιστελοῦσι καὶ προθήσονται νεκρόν.

Κείμεν. 8. Ευριπίδης, Οἰνόμαος 571.

ἀμχανῶ δ' ἔγωγε κούκ ἔχω μαθεῖν,
εἴτ' οὖν ἄμεινόν ἐστι γίγνεσθαι τέκνα
θνητοῖσιν εἴτ' ἄπαιδα καρποῦσθαι βίον.
ὁρῶ γὰρ οἷς μὲν οὐκ ἔφυσαν, ἀθλίους,
ὅσοισι δ' εἰσίν.

Κείμεν. 9. Αριστοτέλης, Ἀθηναίων Πολιτεία 5.1.1.

...καὶ τῶν πολλῶν δουλεπόντων τοῖς ὀλίγοις...

Κείμε. 10. Πλούταρχος, Περικλῆς 37.3.

εἶχε δ' οὕτω τὰ περὶ τὸν νόμον. ἀκμάζων ὁ Περικλῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ πρὸ πάνυ πολλῶν χρόνων καὶ παῖδας ἔχων ὥσπερ εἴρηται γνησίους, νόμον ἔγραψε, μόνους Ἀθηναίους εἶναι τοὺς ἐκ δυεῖν Ἀθηναίων γεγονότας.

Κείμε. 11. Πλάτωνας, Νόμοι 6, 774a.

... ἂν δ' ἄρα τις μὴ πείθεται ἐκῶν, ἀλλότριον δὲ αὐτὸν καὶ ἀκοινώνητον ἐν τῇ πόλει ἔχη καὶ ἄγαμος ὢν γένηται πεντεκαιτριακοντούτης, ζημιούσθω κατ' ἐνιαυτὸν ἕκαστον, ὁ μέγιστον μὲν τίμημα κεκτημένος ἑκατὸν δραχμαῖς, ὁ δὲ τὸ δεύτερον ἑβδομήκοντα, τρίτον δὲ ἐξήκοντα, ὁ δὲ τὸ τέταρτον τριάκοντα...

Κείμε. 12. Πλάτωνας, Πολιτεία 5, 459d.

δεῖ μὲν, εἶπον, ἐκ τῶν ὁμολογημένων τοὺς ἀρίστους ταῖς ἀρίσταις συγγίγνεσθαι ὡς πλειστάκις, τοὺς δὲ φαυλοτάτους ταῖς φαυλοτάταις τούναντίον, καὶ τῶν μὲν τὰ ἔκγονα τρέφειν.

Κείμε. 13. Αριστοφάνης, Νεφέλες 1649.

*τῶν γὰρ πατρῶων οὐδ' ἀκαρῇ μέτεστί σοι
κατὰ τοὺς νόμους: νόθος γὰρ εἶ κού γνήσιος.*

Κείμε. 14. Αριστοφάνης, Νεφέλες 1660-1665.

*ὁ νόμος αὐτὸν οὐκ ἔῃ.
οὗτος ὁ Ποσειδῶν πρῶτος, ὃς ἐπαίρει σε νῦν,
ἀνθέξεταί σου τῶν πατρῶων χρημάτων
φάσκων ἀδελφὸς αὐτὸς εἶναι γνήσιος.
ἐρῶ δὲ δὴ καὶ τὸν Σόλωνός σοι νόμον:
'νόθῳ δὲ μὴ εἶναι ἀγχιστεῖαν παίδων ὄντων
1665 γνησίων. ἐὰν δὲ παῖδες μὴ ᾧσι γνήσιοι, τοῖς
ἐγγυτάτῳ γένους μετεῖναι τῶν χρημάτων.*

Κείμε. 15. Αριστοτέλης, Πολιτικά 7, 1335b 12-14.

...χρή δὲ καὶ τὰς ἐγκύους ἐπιμελεῖσθαι τῶν σωμάτων, μὴ ῥαθυμούσας μηδ' ἀραιᾷ τροφῇ χρωμένας....

Κείμε. 16. Πλάτωνας, Νόμοι 7, 789a 5.

Οὐδαμῶς γε, ἀλλ' ἔτι καὶ πρότερον τοῖς ἐντὸς τῶν αὐτῶν μητέρων τρεφομένοις.

Κείμε. 17. Ξενοφών, Λακεδαιμονίων Πολιτεία 1.3.

οἱ μὲν ἄλλοι τὰς μελλούσας τίκτειν καὶ καλῶς δοκούσας κόρας παιδεύεσθαι καὶ σίτω ἢ ανυστόν μετριωτάτῳ τρέφουσι καὶ ὅψῳ ἢ δυνατόν μικροτάτῳ· οἴνου γε μήν ἢ πάμπαν ἀπεχομένας ἢ υδαρεὶ χρωμένας διάγουσιν.

Κείμε. 18. Αριστοτέλης, Πολιτικά 7, 1335b 19-25.

περὶ δὲ ἀποθέσεως καὶ τροφῆς τῶν γιγνομένων ἔστω νόμος μηδὲν πεπηρωμένον τρέφειν, διὰ δὲ πλῆθος τέκνων ἢ τάξις τῶν ἐθῶν κωλύῃ μηδὲν ἀποτίθεσθαι τῶν γιγνομένων· ὀρισθῆναι δὲ δεῖ τῆς τεκνοποιίας τὸ πλῆθος, ἐὰν δὲ τισι γίγνηται παρὰ ταῦτα συνδυασθέντων, πρὶν αἰσθησιν ἐγγενέσθαι καὶ ζῶν ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἄμβλωσιν.

Κείμε. 19. Πλάτωνας, Πολιτεία 460e.

Γυναικὶ μὲν, ἣν δ' ἐγώ, ἀρξαμένη ἀπὸ εἰκοσιέτιδος μέχρι τετταρακονταέτιδος τίκτειν τῇ πόλει.

Κείμε. 20. Ιπποκράτης, Ὀρκος 15-16.

οὐδὲ γυναικὶ πεσσὸν φθόριον δώσω.

Κείμε. 21. Ιπποκράτης, Περὶ φύσιος παιδίου 13.

καὶ ἐγώ ἀκούσας ἐκελευσάμην αὐτὴν πρὸς πυγὴν πεδηῖν καὶ ἐπτάκις ἤδη ἐπεπηδητο. Καὶ ἡ γονὴ κατερρυῖ ἐπὶ τὴν γῆν καὶ ψόφος ἐγένετο κάκεινῃ δὲ ἰδοῦσα ἐθεῖτο καὶ ἐθανυμασεν.

Κείμεν.22. Διοσκουρίδης ο Πεδάνιος, *Περὶ Ὑγῆς Ιατρικῆς* 3, 4.3.4.

πάντα λοχεῖα καὶ ἔμμηνα καὶ ἔμβρυα ἐκβάλλει ποθεῖσα μετὰ πεπέρεως καὶ σμύρνης· καὶ ἐν πεσσῶ δὲ προστεθεῖσα τὰ αὐτὰ δρᾷ.

Κείμεν.23. Κλαύδιος Αἰλιανός, *Ποικίλη Ἱστορία* 2, 7.

ρήτρα τε πρὸς αὐτὸν καὶ ὁμολογία γίνεται ἥ μὴν τρέφειν τὸ βρέφος καὶ αὐξηθὲν ἔχειν δοῦλον ἢ δούλην, θρεπτῆρια αὐτοῦ τὴν ὑπηρεσίαν λαμβάνοντα.

Κείμεν. 24. Ησίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 782-784.

ἔκτη δ' ἡ μέσση μάλ' ἀσύμφορός ἐστι φυτοῖσιν,
ἀνδρογόνος δ' ἀγαθή· κούρη δ' οὐ σύμφορός ἐστιν,
οὔτε γενέσθαι πρῶτ' οὔτ' ἄρ γάμου ἀντιβολῆσαι.

Κείμεν. 25. Ησίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 792-795.

ἐσθλὴ δ' ἀνδρογόνος δεκάτη, κούρη δὲ τε τετραὶς μέσση.

Κείμεν. 26. Αριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* 7, 586b 32-35.

Ἄν μὲν οὖν ἀρρένοτοκῇ, προέρχονται οἱ ἰχῶρες ὑδαρεῖς ὑπωχροί, ἐὰν δὲ θηλυτοκῇ, αἱματώδεις, ὕγροι δὲ καὶ οὔτοι.

Κείμεν. 27. Πλάτωνας, *Θεαίτητος* 160e.

...οὐκ ἄξιον ὄν τροφῆς τὸ γιγνόμενον.

Κείμεν. 28. Αριστοτέλης, *Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν* 7, 588a 8-10.

Τὰ πλεῖστα δ' ἀναιρεῖται πρὸ τῆς ἐβδόμης· διὸ καὶ τὰ ὀνόματα τότε τίθενται, ὥς πιστεύοντες ἤδη μᾶλλον τῇ σωτηρίᾳ.

Κείμεν. 29. Σωρανός, *Περὶ Γυναικείων* 2.21.

Προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου καὶ ἀπὸ τῶν σπαργάνων αὐτὸ δεῖ λύειν. ἔνιοι μὲν οὖν περὶ τεσσαρακοστὴν ἡμέραν τοῦτο ποι- οῦσιν, οἱ πολλοὶ δὲ περὶ τὴν ἐξηκοστήν, οἱ δὲ καὶ μακροτέραν ταύτην προθεσμίαν ὀρίζουσιν.

Κείμε. 30. Σωρανός, *Περὶ Γυναικείων* 2.23.

*παρ ἥν αἰτίαν πεπηγότος ἤδη τοῦ σώματος καὶ δεκτικοῦ στερεωτέρας γινομένου τρο- φῆς, ὅπ-
ερ οὐκ ἂν ἔμπροσθεν εὐτυχηθείη τῶν ἐξ μηνῶν, καὶ τῇ ciτώ- δει τροφῇ ψωμίζειν τὸ νήπιον ἄρ-
μόζε, ψιγίοις τρυφεροῖς ἐξ ὕδρο μέλιτος ἢ γάλακτος ἢ γλυκέος ἢ οἶνομέλιτος.*

Κείμε. 31. Αριστοτέλης *Πολιτικά* 8, 1340b 25-35.

*...πότερον δὲ δεῖ μαθάνειν αὐτοὺς ἄδοντάς τε καὶ χειρουργοῦντας ἢ μή, καθάπερ ἠπορήθη
πρότερον, νῦν λεκτέον οὐκ ἄδηλον δὴ ὅτι πολλὴν ἔχει διαφορὰν πρὸς τὸ γίγνεσθαι ποιούς τινας,
ἐάν τις αὐτὸς κοινωνῇ τῶν ἔργων: ἐν γάρ τι τῶν ἀδυνάτων ἢ χαλεπῶν ἐστὶ μὴ κοινωνήσαντας
[25] τῶν ἔργων κριτὰς γενέσθαι σπουδαίους. ἅμα δὲ καὶ δεῖ τοὺς παῖδας ἔχειν τινὰ διατριβήν,
καὶ τὴν Ἀρχύτου πλαταγὴν οἶεσθαι γενέσθαι καλῶς, ἣν διδόασι τοῖς παιδίοις, ὅπως χρώμενοι
ταύτῃ μηδὲν καταγνώσι τῶν κατὰ τὴν οἰκίαν: οὐ γὰρ δύναται τὸ νέον ἡσυχάζειν. αὕτη μὲν οὖν
ἐστὶ τοῖς [30] νηπίοις ἀρμόττουσα τῶν παιδίων, ἡ δὲ παιδεία πλαταγὴ τοῖς μερίζοσι τῶν νέων.
ὅτι μὲν οὖν παιδευτέον τὴν μουσικὴν οὕτως ὥστε καὶ κοινωνεῖν τῶν ἔργων, φανερόν ἐκ τῶν
τοιούτων: τὸ δὲ πρέπον καὶ τὸ μὴ πρέπον ταῖς ἡλικίαις οὐ χαλεπὸν διορίσαι, καὶ λῦσαι πρὸς
τοὺς φάσκοντας βάνανυσον.*

Κείμε. 32. Ιούλιος Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* 9.127.

*τὸ δὲ πλαταγώνιον οἱ ἐρῶντες ἢ αἱ ἐρῶσαι ἔπαιζον· καλεῖται μὲν γὰρ οὕτω καὶ τὸ κρόταλον
καὶ τὸ σεῖστρον, ᾧ καταβαυκαλῶσιν αἱ τίτθαι ψυχαγωγοῦσαι τὰ δυσυπνοῦντα τῶν παιδίων.*

Κείμε. 33. Πλάτωνας, *Πολιτεία* 2.377c.

*καὶ ὃν μὲν ἂν καλὸν μῦθον ποιήσωσιν, ἐγκριτέον, ὃν δ' ἂν μή, ἀποκριτέον. τοὺς δ' ἐγκριθέντας
πείσομεν τὰς τροφούς τε καὶ μητέρας λέγειν τοῖς παισίν, καὶ πλάττειν τὰς ψυχὰς αὐτῶν τοῖς
μύθοις πολὺ μᾶλλον ἢ τὰ σώματα ταῖς χερσίν: ὧν δὲ νῦν λέγουσι τοὺς πολλοὺς ἐκβλητέον.*

Κείμε. 34. Θεόκριτος, *Συρακόσιαι ἢ Αδωνιάζουσai* 40.

*οὐκ ἄξῳ τυ, τέκνον. Μορμῷ δάκνει· ἵππος.
δάκρυ' ὅσσα θέλεις, χολὸν δ' οὐ δεῖ τυ γενέσθαι.
ἔρωμες. Φρυγία, τὸν μικκὸν παῖσδε λαβοῖσα,
τὰν κύν' ἔσω κάλεσον, τὰν αὐλείαν ἀπόκλαζον.*

Κείμε. 35. Ζηνόβιος, Έπιτομή έκ τών Ταρραίου καὶ Διδύμου παροιμιῶν συντεθεῖσα κατὰ στοιχεῖον Έκατοντάς Γ' 3.3.

Γελλῶ παιδοφιλωτέρα: ἐπὶ τῶν ἀώρως τελευτησάντων, ἤτοι ἐπὶ τῶν φιλοτέκνων μέν, τρυφῇ δὲ διαφθειρόντων αὐτά. Γελλῶ γάρ τις ἦν παρθένος, καὶ ἐπειδὴ ἀώρως ἐτελεύτησε, φασὶν οἱ Λέσβιοι αὐτῆς τὸ φάντασμα ἐπιφοιτᾶν ἐπὶ τὰ παιδιά, καὶ τοὺς τῶν ἀώρων θανάτους αὐτῇ ἀνατιθέασι. Μέννηται ταύτης Σαπφώ.

Κείμε. 36. Αριστοφάνης, Βάτραχοι 293.

Έμπουσα τοίνυν ἐστί.

Κείμε. 37. Αριστοφάνης, Ειρήνη 755-758.

ἐκατὸν δὲ κύκλῳ κεφαλαὶ κολάκων οἰμωζομένων ἐλιχμῶντο
περὶ τὴν κεφαλὴν, φωνὴν δ' εἶχεν χαράδρας ὄλεθρον τετοκυίας,
φώκης δ' ὁσμὴν, Λαμίας ὄρχεις ἀπλύτους, πρωκτὸν δὲ καμήλου.

Κείμε. 38. Αριστοτέλους, Πολιτικά 7, 1336 b 35-37.

διελθόντων δὲ τῶν πέντε ἐτῶν τὰ δύο μέχρι τῶν ἑπτὰ
δεῖ θεωροῦς ἤδη γίνεσθαι τῶν μαθήσεων ἃς δεήσει μανθάνειν αὐτοῦς.

Κείμε. 39. Αριστοτέλους, Πολιτικά 7, 1336 b 37-40.

δύο δ' εἰσὶν ἡλικίαι πρὸς ἃς ἀναγκαῖον διηρῆσθαι
τὴν παιδείαν, πρὸς τὴν ἀπὸ τῶν ἑπτὰ μέχρι ἥβης καὶ πάλιν μετὰ πρὸς τὴν ἀφ' ἥβης μέχρι τῶν
ἐνὸς καὶ εἴκοσιν ἐτῶν.

Κείμε. 40. Πλάτωνας, Πρωταγόρας 325e.

οἱ δὲ διδάσκαλοι τούτων τε ἐπιμελοῦνται, καὶ ἐπειδὰν αὖ γράμματα μάθωσιν καὶ μέλλωσιν
συνήσειν τὰ γεγραμμένα ὥσπερ τότε τὴν φωνήν, παρατιθέασιν αὐτοῖς ἐπὶ τῶν βάθρων
ἀναγιγνώσκειν ποιητῶν ἀγαθῶν ποιήματα καὶ ἐκμανθάνειν.

Κείμεν. 41. Ξενοφώντας, Λακεδαιμονίων Πολιτεία 2.1.

Ἐγὼ μέντοι, ἐπεὶ καὶ περὶ γενέσεως ἐξήγημαι, βούλομαι καὶ τὴν παιδείαν ἑκατέρων σαφηνίσαι. τῶν μὲν τοίνυν ἄλλων Ἑλλήνων οἱ φάσκοντες κάλλιστα τοὺς υἱεῖς παιδεύειν, ἐπειδὴν τάχιστα αὐτοῖς οἱ παῖδες τὰ λεγόμενα ζυγιῶσιν, εὐθὺς μὲν ἐπ' αὐτοῖς παιδαγωγοὺς θεράποντας ἐφιστᾷσιν, εὐθὺς δὲ πέμπουσιν εἰς διδασκάλων μαθησομένους καὶ γράμματα καὶ μουσικὴν καὶ τὰ ἐν παλαίστρᾳ.

Κείμεν. 42. Πλάτωνας, Πρωταγόρας 312b.

ἀλλ' οἷαπερ ἡ παρὰ τοῦ γραμματιστοῦ ἐγένετο καὶ καθαριστοῦ καὶ παιδοτρίβου.

Κείμεν. 43. Πλάτωνας, Πρωταγόρας 325d.

ὁ πατήρ περὶ τούτου διαμάχονται, ὅπως ὥς βέλτιστος ἔσται ὁ παῖς, παρ' ἑκάστων καὶ ἔργον καὶ λόγον διδάσκοντες καὶ ἐνδεικνύμενοι ὅτι τὸ μὲν δίκαιον, τὸ δὲ ἄδικον, καὶ τότε μὲν καλόν, τότε δὲ αἰσχρόν, καὶ τότε μὲν ὅσιον, τότε δὲ ἀνόσιον, καὶ τὰ μὲν ποιεῖ, τὰ δὲ μὴ ποιεῖ. καὶ ἂν μὲν ἐκὼν πείθεται: εἰ δὲ μὴ, ὅσπερ ζύλον διαστρεφόμενον καὶ καμπτόμενον εὐθύνουσιν ἀπειλαῖς καὶ πληγαῖς. μετὰ δὲ ταῦτα εἰς διδασκάλων πέμποντες πολὺ μᾶλλον ἐντέλλονται ἐπιμελεῖσθαι.

Κείμεν. 44. Αἰσχύλος, Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας 468.

βοᾷ δὲ χούτος γραμμαμάτων ἐν ζυλλαβαῖς.

Κείμεν. 45. Πλάτωνας, Πρωταγόρας 326d.

ἀλλ' ἀτεχνῶς ὅσπερ οἱ γραμματισταὶ τοῖς μήπω δεινοῖς γράφειν τῶν παιδῶν ὑπογράψαντες γραμμὰς τῇ γραφίδι οὕτω τὸ γραμματεῖον διδῶσιν καὶ ἀναγκάζουσι γράφειν κατὰ τὴν ὑφήγησιν τῶν γραμμῶν.

Κείμεν. 46. Πλάτωνας, Πολιτεία 2, 377a.

ἔστιν δὲ που ἡ μὲν ἐπὶ σώμασι γυμναστική, ἡ δ' ἐπὶ ψυχῇ μουσική.

Κείμε. 47. Πλούταρχος, Περικλῆς 13.11.

φιλοτιμούμενος δ' ὁ Περικλῆς τότε πρῶτον ἐψηφίσατο μουσικῆς ἀγῶνα τοῖς Παναθηναίοις ἄγεσθαι, καὶ διέταξεν αὐτὸς ἀθλοθέτης αἰρεθεῖς, καθότι χρὴ τοὺς ἀγωνιζομένους αὐλεῖν ἢ ἄδειν ἢ κιθαρίζειν. ἐθεῶντο δὲ καὶ τότε καὶ τὸν ἄλλον χρόνον ἐν Ὡιδείῳ τοὺς μουσικοὺς ἀγῶνας.

Κείμε. 48. Αριστοτέλης, Πολιτικά Θ 3, 1338 b 5-6.

...περὶ τὸ σῶμα πρότερον ἢ τὴν διάνοιαν...

Κείμε. 49. Πλάτωνας, Νόμοι 8.832e.

...περὶ ἀπάντων τῶν ἀγῶνων τῶν γυμνικῶν, ὥς ὅσα μὲν αὐτῶν πρὸς πόλεμόν ἐστιν ἀγωνίσματα ἐπιτηδεύεον...

Κείμε. 50. Ξενοφώντας, Απομνημονεύματα 2.1.28-29.

εἴτε διὰ πολέμου ὁρμᾶς αὔξεσθαι καὶ βούλει δύνασθαι τοὺς τε φίλους ἐλευθεροῦν καὶ τοὺς ἐχθροὺς χειροῦσθαι, τὰς πολεμικὰς τέχνας αὐτάς τε παρὰ τῶν ἐπισταμένων μαθητέον καὶ ὅπως αὐταῖς δεῖ χρῆσθαι ἀσκητέον· εἰ δὲ καὶ τῷ σώματι βούλει δυνατὸς εἶναι, τῇ γνώμῃ ὑπηρετεῖν ἐθιστέον τὸ σῶμα καὶ γυμναστέον σὺν πόνοις καὶ ἰδρῶτι.

Κείμε. 51. Αισχίνης, Κατὰ Τιμάρχου 10.

καὶ τοὺς νεανίσκους τοὺς εἰσφοιτῶντας οὓς τινες δεῖ εἶναι καὶ ἅς τινες ἡλικίας ἔχοντας, καὶ ἀρχὴν ἣτις ἔσται ἡ τούτων ἐπιμελησομένη, καὶ περὶ παιδαγωγῶν ἐπιμελείας καὶ περὶ Μουσειῶν ἐν τοῖς διδασκαλείοις καὶ περὶ Ἑρμαίων ἐν ταῖς παλαίστραις, καὶ τὸ τελευταῖον περὶ τῆς συμφοιτήσεως τῶν παίδων καὶ τῶν χορῶν τῶν κυκλίων.

Κείμε. 52. Πλάτωνας, Νόμοι 7, 794c.

...τοὺς μὲν ἄρρενας ἐφ' ἵππων διδασκάλους...

Κείμε. 53. Πλούταρχος, Περικλῆς 24.5.

τὴν δ' Ἀσπασίαν οἱ μὲν ὥς σοφὴν τινὰ καὶ πολιτικὴν ὑπὸ τοῦ Περικλέους σπουδασθῆναι λέγουσι· καὶ γὰρ Σωκράτης ἔστιν ὅτε μετὰ τῶν γνωρίμων ἐφοίτα, καὶ τὰς γυναῖκας

ἀκροασομένους οἱ συνήθεις ἤγον ὥς αὐτήν, καίπερ οὐ κοσμίῳ προεστῶσαν ἐργασίας οὐδὲ σεμνῆς, ἀλλὰ παιδίσκας ἐταιρούσας τρέφουσιν.

Κείμε. 54. Αριστοτέλης, Πολιτικά 6.1323a.

...τοῖς γὰρ ἀπόροις ἀνάγκη χρῆσθαι καὶ γυναιξὶ καὶ παισὶν ὥσπερ ἀκολούθοις διὰ τὴν ἀδουλίαν.

Κείμε. 55. Ξενοφών, Οἰκονομικός 7.22.

ἐπεὶ δ' ἀμφοτέρω ταῦτα καὶ ἔργων καὶ ἐπιμελείας δεῖται τὰ τε ἔνδον καὶ τὰ ἔξω, καὶ τὴν φύσιν, φάναι, εὐθύς παρεσκεύασεν ὁ θεός, ὥς ἐμοὶ δοκεῖ, τὴν μὲν τῆς γυναικὸς ἐπὶ τὰ ἔνδον ἔργα καὶ ἐπιμελήματα, τὴν δὲ τοῦ ἀνδρὸς ἐπὶ τὰ ἔξω.

Κείμε. 56. Πλάτωνας, Νόμοι 7, 794a.

...παιδιαὶ δ' εἰσὶν τοῖς τηλικούτοις αὐτοφυεῖς τινες, ἃς ἐπειδὴν συνέλθωσιν αὐτοὶ σχεδὸν ἀνευρίσκουσι.

Κείμε. 57. Πλάτωνας, Νόμοι 1, 643b-d.

Λέγω δὴ, καὶ φημι τὸν ὅτι οὖν ἀγαθὸν ἄνδρα μέλλοντα ἔσεσθαι τοῦτο αὐτὸ ἐκ παίδων εὐθύς μελετᾶν δεῖν, παίζοντά τε καὶ σπουδάζοντα ἐν τοῖς τοῦ πράγματος ἐκάστοις προσήκουσιν. οἷον τὸν μέλλοντα ἀγαθὸν ἔσεσθαι γεωργὸν ἢ τινα οἰκοδόμον, τὸν μὲν οἰκοδομοῦντά τι τῶν παιδείων [c] οἰκοδομημάτων παίζειν χρή, τὸν δ' αὖ γεωργοῦντα, καὶ ὄργανα ἐκατέρω σμικρά, τῶν ἀληθινῶν μιμήματα, παρασκευάζειν τὸν τρέφοντα αὐτῶν ἐκάτερον, καὶ δὴ καὶ τῶν μαθημάτων ὅσα ἀναγκαῖα προμεμαθηκέναι προμανθάνειν, οἷον τέκτονα μετρεῖν ἢ σταθμᾶσθαι καὶ πολεμικὸν ἱππεύειν παίζοντα ἢ τι τῶν τοιούτων ἄλλο ποιοῦντα, καὶ πειραῖσθαι διὰ τῶν παιδιῶν ἐκεῖσε τρέπειν τὰς ἡδονὰς καὶ ἐπιθυμίας τῶν παίδων, οἳ ἀφικομένους αὐτοὺς δεῖ τέλος ἔχειν. κεφάλαιον δὲ παιδείας [d] λέγομεν τὴν ὀρθὴν τροφήν, ἢ τοῦ παίζοντος τὴν ψυχὴν εἰς ἔρωτα μάλιστα ἄξει τούτου ὃ δεήσει γενόμενον ἄνδρ' αὐτὸν τέλειον εἶναι τῆς τοῦ πράγματος ἀρετῆς· ὁρᾶτε οὖν εἰ μέχρι τούτου γε, ὅπερ εἶπον, ὑμῖν ἀρέσκει τὸ λεχθέν.

Κείμε. 58. Πολυδεύκης, Ονομαστικόν 9.119.

ὁ δ' ἐφεδρισμός, λίθον καταστησάμενοι πόρρωθεν αὐτοῦ στοχάζονται σφαίραις ἢ λίθοις· ὁ δ' οὐκ ἀνατρέψας τὸν ἀνατρέψαντα φέρει, τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπειλημμένος ὑπ' αὐτοῦ, ἕως ἂν ἀπλανῶς ἔλθῃ ἐπὶ τὸν λίθον, ὃς καλεῖται δίορος.

Κείμε. 59. Ξενοφών, Οἰκονομικός 7.24.

εἰδὼς δὲ ὅτι τῇ γυναικὶ καὶ ἐνέφυσε καὶ προσέταξε τὴν τῶν νεογνῶν τέκνων τροφήν, καὶ τοῦ στέργειν τὰ νεογνὰ βρέφη πλέον αὐτῇ ἐδάσατο ἢ τῷ ἀνδρί.

Κείμε. 60. Αριστοφάνης, Νεφέλες 1380-1385.

καὶ πῶς δικαίως; ὅστις ὦ 'ναῖσχυντέ σ' ἐξέθρεψα,
αἰσθανόμενός σου πάντα τραυλίζοντος, ὅ τι νοοίης.
εἰ μὲν γε βρῶν εἴποις, ἐγὼ γνούς ἂν πιεῖν ἐπέσχον·
μαμμᾶν δ' ἂν αἰτήσαντος ἥκόν σοι φέρων ἂν ἄρτον·
κακκᾶν δ' ἂν οὐκ ἔφθης φράσας, κάγῳ λαβὼν θύραζε
1385ἐξέφερον ἂν καὶ προὔσχόμην σε: σὺ δ' ἐμὲ νῦν ἀπάγχων.

Κείμε. 61. Σοφοκλής, Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ 685-9.

Κηφισοῦ νομάδες ῥεέθρων,
ἀλλ' αἰὲν ἐπ' ἥματι
ὠκυτόκος πεδίων ἐπινίσσεται
ἀκηράτῳ σὺν ὄμβρῳ
στερνούχου χθονός.

Κείμε. 62. Αριστοφάνης, Ὀρνίθες 494.

ἐς δεκάτην γάρ ποτε παιδαρίου κληθεῖς ὑπέπινον ἐν ἄστει.

Κείμε. 63. Πλάτωνας, Τίμαιος 21b.

ἡ δὲ Κουρεῶτις ἡμῖν οὕσα ἐτύγγανεν Ἀπατουρίων. τὸ δὲ τῆς ἐορτῆς σύνηθες ἐκάστοτε καὶ τότε συνέβη τοῖς παισίν: ἄθλα γὰρ ἡμῖν οἱ πατέρες ἔθεσαν ῥαψωδίας. πολλῶν μὲν οὖν δὴ καὶ πολλὰ ἐλέχθη ποιητῶν ποιήματα.

Κείμε. 64. Φιλόστρατος, *Ηρωικός* 187.

ἦν Ἀθηναῖοι ἐπαινοῦσι καὶ ὅτε Ἀθήνησιν οἱ παῖδες ἐν μηνὶ ἀνθεστηριῶνι στεφανοῦνται τῶν ἀνθέων τρίτῳ ἀπὸ γενεᾶς ἔτει.

Κείμε. 65. Ευριπίδης, *Βάκχαι* 80-84.

κισσῶ τε στεφανωθεὶς Διόνυσον θεραπεύει. ἴτε βάκχαι, ἴτε βάκχαι, Βρόμιον παῖδα θεὸν θεοῦ.

Κείμε. 66. Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* 641-645.

*ἐπτά μὲν ἔτη γεγῶσ' εὐθύς ἡρρηφόρουν·
εἴτ' ἄλετρις ἦ δεκέτις οὔσα τάρχηγέτι·
κᾶτ' ἔχουσα τὸν κροκωτὸν ἄρκτος ἦ Βραυρωνίοις·
κάκανηφόρουν ποτ' οὔσα παῖς καλὴ 'χουσ'
ἰσχάδων ὀρμαθόν*

Κείμε. 67. Πausanías, *Ελλάδος Περιήγησις* 1.27.3.

παρθένοι δύο τοῦ ναοῦ τῆς Πολιάδος οἰκοῦσιν οὐ πόρρω, καλοῦσι δὲ Ἀθηναῖοι σφᾶς ἄρρηφόρους· αὗται χρόνον μὲν τινα δίαιταν ἔχουσι παρὰ τῇ θεῷ, παραγενομένης δὲ τῆς ἑορτῆς δρῶσιν ἐν νυκτὶ τοιάδε. ἀναθεῖσάι σφισιν ἐπὶ τὰς κεφαλὰς ἃ ἡ τῆς Ἀθηνᾶς ἰέρεια δίδωσι φέρειν, οὔτε ἡ διδοῦσα ὁποῖόν τι δίδωσιν εἰδυῖα οὔτε ταῖς φερούσαις ἐπισταμέναις

Κείμε. 68. Πλούταρχος, *Θησέας* 23.3.

αἱ δὲ δειπνοφόροι παραλαμβάνονται καὶ κοινωνοῦσι τῆς θυσίας ἀπομιμούμεναι τὰς μητέρας ἐκείνων τῶν λαχόντων· ἐπεφοίτων γὰρ αὐτοῖς ὄψα καὶ σιτία κομίζουσαι· καὶ μῦθοι λέγονται διὰ τὸ κάκεινας εὐθυμίας ἔνεκα καὶ παρηγορίας μύθους διεξιέναι τοῖς παισὶ. ταῦτα μὲν οὖν καὶ Δήμων ἱστόρηκεν. ἐξηρέθη δὲ καὶ τέμενος αὐτῷ, καὶ τοὺς ἀπὸ τῶν παρασχόντων τὸν δασμὸν οἴκων ἔταξεν εἰς θυσίαν αὐτῷ τελεῖν ἀποφοράς· καὶ τῆς θυσίας ἐπεμελοῦντο Φυταλίδαι, Θησέως ἀποδόントος αὐτοῖς ἀμοιβὴν τῆς φιλοξενίας.

Κείμε. 69. Αριστοφάνης, *Ἐκκλησιάζουσαι* 732.

ὅπως ἂν ἐντετριμμένη κανηφορῇς.

Κείμε. 70. Πίνδαρος, Πυθιονίκος I Ίέρωνι Αἰτναίῳ ἄρματι 1.96-97

οὐδέ νιν φόρμιγγες ὑπωρόφια κοινανίαν
μαλθακὰν παίδων ὀάροισι δέκονται.

Κείμε. 71. Μένανδρος, Ἐπιτρέποντες 254-255.

ἐμοὶ τί παιδοτροφίας καὶ κακῶν; πόθεν δ' ἐγὼ τοσαῦτ' ἀναλώσω; τί φροντίδων ἐμοί;.

Κείμε. 72. Πλούταρχος, Ἡσίοδος απ. 69.

Τῶν λιμωττόντων τοὺς πόδας παχύνεσθαί φησι τὸδ' ἄλλο σῶμα λεπτύνεσθαι. καὶ εἷς νόμος ἦν Ἐφεσίων, μὴ ἐξεῖναι πατρὶ παῖδας ἀποθέσθαι, ἕως ἂν διὰ λιμὸν παχυνθῇ τοὺς πόδας.

Κείμε. 73. Πολύβιος Ἱστορίαι 36.17.7-8.

ἐὰν γήμωσι, τὰ γινόμενα τέκνα τρέφειν, ἀλλὰ μόλις ἐν τῶν πλείστων ἢ δύο χάριν τοῦ πλουσίου τούτους καταλιπεῖν καὶ σπαταλῶντας θρέψαι, ταχέως ἔλαθε τὸ κακὸν αὐξηθέν.

Κείμε. 74. Πλούταρχος, Λυκούργος 16.

εἰ δ' ἀγεννὲς καὶ ἄμορφον, ἀπέπεμπον εἰς τὰς λεγομένας Ἀποθέτας, παρὰ Ταῦγετον βαρυσφύλην τόπον.

Κείμε. 75. Αριστοφάνης, Νεφέλες 530-532.

κάγώ, παρθένος γὰρ ἔτ' ἦν, κούκ ἐζῆν πώ μοι τεκεῖν,
ἐξέθηκα, παῖς δ' ἑτέρα τις λαβοῦσ' ἀνείλετο,
ὅμοις δ' ἐξεθρέψατε γενναίως κάπαιδεύσατε.

Κείμε. 76. Αριστοφάνης, Θεσμοφοριάζουσες 502-511, 564-565.

ἑτέραν δ' ἐγὼ δ' ἢ φάσκεν ὠδίνειν γυνή
δέχ' ἡμέρας, ἕως ἐπρίατο παιδίον·
ὁ δ' ἀνὴρ περιήρχετ' ὠκυτόκι' ὠνούμενος,
τὸ δ' εἰσέφερε γραῦς ἐν χύτρῃ τὸ παιδίον,
ἵνα μὴ βοῶν, κηρίῳ βεβυσμένον.
Εἴθ' ὥς ἐνευσεν ἡ φέρουσ' εὐθύς βοᾷ·

«ἄπελθ' ἄπελθ'· ἤδη γὰρ ὦνερ μοι δοκῶ
τέξειν.» τὸ γὰρ ἦτρον τῆς χύτρας ἐλάκτισεν.
χὼ μὲν γεννηθὼς ἔτρεχεν, ἡ δ' ἐξέσπασεν
ἐκ τοῦ στόματος τοῦ παιδίου, τὸ δ' ἀνέκραγεν.

[...]

Οὐδ' ὥς σὺ τῆς δούλης τεκούσης ἄρρεν εἶτα σαιτῇ
τοῦθ' ὑπεβάλου, τὸ σὸν δὲ θυγάτριον παρήκας αὐτῇ.

Κείμε. 77. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι* 2, 47-54.

...καὶ ὄντων αὐτῶν οὐ πολλὰς πω ἡμέρας ἐν τῇ Ἀττικῇ ἡ νόσος πρῶτον ἤρξατο γενέσθαι τοῖς Ἀθηναίοις, λεγόμενον μὲν καὶ πρότερον πολλαχόσε ἐγκατασκῆσαι καὶ περὶ Λῆμνον καὶ ἐν ἄλλοις χωρίοις, οὐ μέντοι τοσοῦτός γε λοιμὸς οὐδὲ φθορὰ οὕτως ἀνθρώπων οὐδαμοῦ ἐμνημονεύετο γενέσθαι. οὔτε γὰρ ἰατροὶ ἦρκουν τὸ πρῶτον θεραπεύοντες ἀγνοίᾳ, ἀλλ' αὐτοὶ μάλιστα ἔθνησκον ὅσῳ καὶ μάλιστα προσῆσαν, οὔτε ἄλλη ἀνθρωπεΐα τέχνη οὐδεμία· ὅσα τε πρὸς ἱεροῖς ἰκέτευσαν ἢ μαντείοις καὶ τοῖς τοιοῦτοις ἐχρήσαντο, πάντα ἀνωφελῆ ἦν, τελευτῶντές τε αὐτῶν ἀπέστησαν ὑπὸ τοῦ κακοῦ νικώμενοι ... 54 ἐσβεβληκότων δὲ τῶν Πελοποννησίων ἡ νόσος ἤρξατο εὐθύς, καὶ ἐς μὲν Πελοπόννησον οὐκ ἐσῆλθεν, ὅτι καὶ ἄξιον εἰπεῖν, ἐπενείματο δὲ Ἀθήνας μὲν μάλιστα, ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἄλλων χωρίων τὰ πολυανθρωπότατα. ταῦτα μὲν τὰ κατὰ τὴν νόσον γενόμενα.

Κείμε. 78. Ιπποκρατική Συλλογή, *Ιπποκρατικοὶ Αφορισμοί* 3.24-26.

Ἐν δὲ τῇσιν ἡλικίῃσι τοιάδε ζυμβαίνει· τοῖσι μὲν σμικροῖσι καὶ νεογνοῖσι, ἄφθαι, ἔμετοι, βῆχες, ἀγρυπνίαι, φόβοι, ὀμφαλοῦ φλεγμοναί, ὧτων ὑγρότητες
Πρὸς δὲ τὸ ὀδοντοφύειν προσάγουσιν, οὖλων ὀδαξήσμοι, πυρετοί, σπασμοί, διάρροιαι, καὶ μάλιστα ὅταν ἀνάγωσι τοὺς κυνόδοντας, καὶ τοῖσι παχυτάτοις τῶν παίδων, καὶ τοῖσι σκληρὰς τὰς κοιλίας ἔχουσιν.
Πρεσβύτεροις δὲ γενομένοις, παρίσθια, σπονδύλου τοῦ κατὰ τὸ ἰνίον εἶσω ὤσιες, ἄσθματα, λιθιάσιες, ἐλμινθες στρογγυλαί, ἀσκαρίδες, ἀκροχορδόνες, σατυριασμοί, χοιράδες, καὶ τᾶλλα φύματα, μάλιστα δὲ τὰ προειρημένα.

Κείμεν. 79. Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, Φυσική Ιστορία 7, 16.72.

Hominem prius quam genito dente cremari mos gentium non est.

Κείμεν. 80. Πλούταρχος, Παραμυθητικός πρὸς τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα 612a.

τοῖς γὰρ αὐτῶν νηπίοις ἀποθανοῦσιν οὔτε χοὰς ἐπιφέρουσιν οὔτ' ἄλλα δρῶσι περὶ αὐτὰ οἷ', εἰκὸς ὑπὲρ θανόντων ποιεῖν [τοὺς ἄλλους]· οὐ γὰρ μέτεστι γῆς οὐδὲν οὐδὲ τῶν περὶ γῆν αὐτοῖς· οὐδ' αὐτοῦ περὶ ταφᾶς καὶ μνήματα καὶ προθέσεις νεκρῶν φιλοχωροῦσι καὶ παρακάθηνται τοῖς σώμασιν· οὐ γὰρ ἔδωκεν οἱ νόμοι <περὶ> τοὺς τηλικούτους, ὥς οὐχ ὅσιον εἰς βελτίονα καὶ θειοτέραν μοῖραν ἅμα καὶ χώραν μεθεστηκότας ἐπεὶ δὲ τὸ ἀπιστεῖν χαλεπώτερόν ἐστιν αὐτοῖς ἢ τὸ πιστεύειν.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΩΝ ΠΗΓΩΝ

Αἰσχύλος, Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας

Heinemann, W. 1926: *Aeschylus, Seven Against Thebes*, Harvard University Press, London.

Αριστοτέλης, Πολιτικά

Ross, W. D. 1957: *Aristotle's Politica*, Oxford.

Αθηναίων Πολιτεία

Kenyon, F. 1920: *Aristotle. Aristotelis Atheniensium Respublica*, Oxford: Clarendon Press.

Τῶν περὶ τὰ ζῷα ἱστοριῶν

Peck, A. L. 1902: *Aristotle, History of Animals Vol 1*, Harvard University Press, Loeb Classical Library.

Αριστοφάνης, Εἰρήνη

Hall, F.W. καὶ W.M. Geldart, 1907: *Aristophanes. Aristophanis Comoediae*, Vol. 1, Oxford: Clarendon Press.

Νεφέλες, Βάτραχοι, Θεσμοφοριάζουσες

Hall, F. W. και Geldart, William M., 1907: *Aristophanes. Aristophanes Comoediae*, Vol. 2, Oxford: Clarendon Press.

Εκκλησιάζουσαι, Όρνιθες

O'Neill, E. Jr. 1938: *The Complete Greek Drama* Vol. 2, New York.

Λυσιστράτη

Coulon, V. και M. Daele 1928: *Aristophane* (3 vols.), Paris.

Αισχίνης, Κατά Τιμάρχου

Adams, C. D. 1919: *The Speeches of Aeschines*, Cambridge, MA.

Διοσκουρίδης ο Πεδάνιος, Περί Ύλης Ιατρικής

Laguna, A. D. 1555: "*De Materia Medica*" by Dioscorides, Antwerp: Jean Laet.

Ευριπίδης, Άλκηστις

Kovacs, D. 1994: *Euripides. Cyclops. Alcestis. Medea*, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Βάκχαι

Murray, G. 1913: *Euripides. Euripides Fabulae*, Vol. 3, Oxford: Clarendon Press.

Οινόμαος

Collard, C. και M. Cropp: *Euripides Fragments, Volume II, Oedipus–Chrysippus. Other Fragments*, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Ζηνόβιος, Έπιτομή έκ τών Ταρραίου και Διδύμου παροιμιών συντεθεισα κατά στοιχείον Έκατοντάς Γ'

Leutsch, E. - F. Scheidewin, 1839: *Corpus Paroemiographorum Graecorum: Zenobius. Diogenianus. Plutarchus. Gregorius Cyprius*, tomus I, Göttingen.

Ησίοδος, Έργα και Ημέραι

West, M. L. 1978: *Hesiod: Works and Days*, Oxford.

Θεόκριτος, Ειδύλλια

Cholmeley, R. J. 1901: *The Idylls of Theocritus*, George Bell & Sons, London.

Θουκυδίδης, Ιστορίαι

Jones, H. S. και Powell, J. E. 1942: *Thucydides Historiae* (2 vols.), Oxford.

Ιούλιος Πολυδεύκης, Ονομαστικόν

Φιλολογική Ομάδα Κάκτου 2004: *Πολυδεύκης: Ονομαστικόν* (Βιβλία Α'-Ε'), Αθήνα.

Ιπποκράτης, Όρκος

Duval, J. R. 1843: *Hippocrate: Le Serment*, Ch. V. Daremberg, Paris.

Περί Φύσιος Παιδίου

Lonie, I. M. 1981: *The Hippocratic Treatises "On Generation", "On the Nature of the Child", 'Diseases IV': A Commentary*. Berlin: De Gruyter.

Ιπποκρατική Συλλογή, Ιπποκρατικοί Αφορισμοί

Hakkert, M. 1961: *Hippocrates. Oeuvres Complètes D'Hippocrate*, A. Littre, Amsterdam.

Καλλίμαχος, Ύμνος εις Άρτεμιν

Weidmann, 1897: *Hymns and Epigrams. Callimachus*, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, Berlin.

Κλαύδιος Αϊλιανός, Ποικίλη Ιστορία

Hercher, R. 1866: *Claudii Aeliani* Vol 2. In Aedibus B.G. Teubneri.

Μένανδρος, Έπιτρέποντες

Arnott, W. G. 1979: *Menander Vol.1, Aspis. Georgos. Dis Exapaton. Dyskolos. Encheiridion. Epitrepontes*, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Ξενοφώντας, Λακεδαιμονίων Πολιτεία

Marchant, E. C. και Bowersock, G. W. 1925: *Xenophon: Scripta Minora*, London.

Απομνημονεύματα, Οικονομικός, Συμπόσιον

Heinemann, W. 1979: *Xenophon: Memorabilia. Oeconomicus. Symposium. Apology* (vol. 4), Cambridge, MA.

Πανσανίας, Ελλάδος Περιήγησις

Spiro, F. 1903: *Pausaniae Graeciae Descriptio* (3 vols.), Leipzig.

Πίνδαρος, Ιος Πυθιονίκος

Sandys, J. 1937: *The Odes of Pindar Including the Principal Fragments*, Cambridge, MA.

Πλάτωνας, Νόμοι

Burnet, J. 1903: *Platonis Opera* Vol. 5, Oxford.

Πολιτεία

Burnet, J. 1903: *Platonis Opera* Vol. 4, Oxford.

Θεαίτητος, Τίμαιος, Πρωταγόρας

Burnet, J. 1900: *Platonis Opera* Vol. 3, Oxford.

Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, Φυσική Ιστορία

Bostock, J. και Riley, H. T. 1855: *The Natural History. Pliny the Elder*, London.

Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι (Λυκούργος, Θησέας, Ησίοδος, Περικλής)

Perrin, B. 1914: *Plutarch's Lives*, Cambridge, MA.

Παραμυθητικός πρὸς τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα

Babbitt, F. C. 1928: *Plutarch Moralia* Vol. 2, Harvard University Press.

Πολύβιος Ιστορίαι

Dindorf, L. A. και Büttner-Wobst, T. 1962: *Historiae. Polybius*, Teubner, Leipzig.

Σοφοκλής, Οιδίπους ἐπὶ Κολωνῷ

Storr, F. 1912: *Sophocles. Vol 1: Oedipus the king. Oedipus at Colonus, Antigone*, London.

Σωρανός, *Περὶ Γυναικείων*

Ilberg, I., 1927: *Sorani Cynaeciorum libri IV. De signis fracturarum. De fasciis. Vita Hippocratis secundum Sorarum*, SMG 4, Berlin.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ.1. Μπάνου και Μπουρνιάς 2014, 201.

Εικ.2. Grubbs και Parkin 2013, 160.

Εικ. 3. Τιβέριος 1996, 227.

Εικ. 4. Oakley, Palagia και Shapiro 2009, 226.

Εικ. 5. Cohen 2011, 480.

Εικ. 6. Ανακτήθηκε από: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1843-1103-33?selectedImageId=283159001. Τελευταία πρόσβαση στις 15/9/2023.

Εικ. 7. Βουτυράς και Γουλάκη-Βουτυρά 2011, 282.

Εικ. 8. Clairmont 1993, 0.909.

Εικ. 9. Ανακτήθηκε από: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-85?selectedImageId=375534001. Τελευταία πρόσβαση στις: 17/10/2023.

Εικ. 10. Ανακτήθηκε από: <https://www.beazley.ox.ac.uk/record/F2974C1F-AD8C-4847-91F1-4CD8475F502C>. Τελευταία πρόσβαση στις 25/10/2023.

Εικ. 11. Ανακτήθηκε από: <https://www.theacropolismuseum.gr/agalma-koris-9>. Τελευταία πρόσβαση στις 5/11/2023.

Εικ. 12. Ανακτήθηκε από: <https://www.theacropolismuseum.gr/erehtheio-karyatida-kori>. Τελευταία πρόσβαση στις: 10/11/2023.

Εικ. 13. Beaumont 2015, 31.

Εικ. 14. Beaumont 2015, 38.

Εικ. 15. Beaumont 2015, 39.

Εικ. 16. Βουτυράς και Γουλάκη-Βουτυρά 2011, 154.

Εικ. 17. Oakley 2020, 9-11.

Εικ. 18. Beaumont 2015, 39.

Εικ. 19. Neils και Oakley 2003, 78.

Εικ. 20. Beaumont 2015, 47.

Εικ. 21. Beaumont 2015, 49.

Εικ. 22. Ανακτήθηκε από: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-1663?selectedImageId=1613154322. Τελευταία πρόσβαση στις: 18/12/2023.

Εικ. 23. Ανακτήθηκε από: <https://www.beazley.ox.ac.uk/record/4EE26A81-EFB7-4863-8220-8E25C4E8ACB8>. Τελευταία επίσκεψη στις 29/12/2023.

Εικ. 24. Beaumont 2015, 56.

Εικ. 25. Beaumont 2015, 59.

Εικ. 26. Beaumont 2015, 59.

Εικ. 27. Beaumont 2015, 59.

Εικ. 28. Ανακτήθηκε από: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-189?selectedImageId=353300001. Τελευταία πρόσβαση στις: 10/1/2024.

Εικ. 29. Βασιλοπούλου 2003, 168.

Εικ. 30. Robertson 1992, 374, εικ. 265.

Εικ. 31. Beaumont 2015, 109.

Εικ. 32. Beaumont 2015, 112.

Εικ. 33. Beaumont 2015, 112.

Εικ. 34. Beaumont 2015, 138.

Εικ. 35. Beaumont 2015, 121.

Εικ. 36. Beaumont 2015, 120.

Εικ. 37. Μανακίδου 2015, 260.

Εικ. 38. Beaumont 2015, 142.

Εικ. 39. Beaumont 2015, 140.

Εικ. 40. Beaumont 2015, 141.

Εικ. 41 Μανακίδου 2015, 262.

Εικ. 42. Ανακτήθηκε από: <https://www.beazley.ox.ac.uk/record/3433B848-0BE5-4ACB-B492-ECAE9C2DF42F>. Τελευταία πρόσβαση στις: 18/3/2024.

Εικ. 43. Beaumont 2015, 147.

Εικ. 44. Beaumont 2015, 151.

Εικ. 45. Padgett 2017, 6.

Εικ. 46. Ανακτήθηκε από: <https://www.beazley.ox.ac.uk/record/6765C732-0806-4231-9F89-A16FD9E59581> Τελευταία πρόσβαση στις 17/4/2024.

Εικ. 47. Oakley 2020, 30.

Εικ.	48.	Ανακτήθηκε	από:
		https://nationalarchive.culture.gr/en/exhibits/explore/view?id=689034 .	Τελευταία
		πρόσβαση στις: 9/5/2024.	

Εικ. 49. Oakley 2020, 17.

Εικ. 50. Αργυριάδη 1991, 53, εικ.9.

Εικ. 51. Ανακτήθηκε από: <https://collections.mfa.org/objects/153929/mixing-winebowl-columnkrater-depicting-girls-on-a-seesa?ctx=2d84b1c5-643a-4dbe-8f3e-039ef96d62a6&idx=71>. Τελευταία πρόσβαση στις: 1/6/2024.

Εικ. 52. Beaumont 2015, 84.

Εικ. 53. Neils και Oakley 2003, 275.

Εικ. 54. Ανακτήθηκε από: <https://www.beazley.ox.ac.uk/record/5EC51329-BF27-4A0A-B9C3-A57B0B9EE8CB>. Τελευταία πρόσβαση στις: 18/6/2024.

Εικ. 55. Beck 1975, 47.

Εικ. 56. Ανακτήθηκε από: <https://harvardartmuseums.org/collections/object/288045>.
Τελευταία επίσκεψη στις 3/7/2024.

Εικ. 57. Beaumont 2015, 63.

Εικ. 58. Πλάντζος 2011, 57.

Εικ. 59. Πλάντζος 2011, 56.

Εικ. 60. Cohen 2011, 483.

Εικ. 61. Waite και Gooch 2023, 93.

Εικ. 62. Μανακίδου 2015, 91.

Εικ. 63. Beazley 1984, 2.

Εικ. 64. Margariti 2016, 88.

Εικ. 65. Waite και Gooch 2023, 89.

Εικ. 66. Waite και Gooch 2023, 90.

Εικ. 67. Waite και Gooch 2023, 95.

Εικ. 68. Waite και Gooch 2023, 88.

Εικ. 69. Clairmont 1993, 1.688.

Εικ. 70. Lawton 2007, 48.

Εικ. 71. Lawton 2007, 44.

Εικ. 72. Beaumont 2015, 136.

Εικ. 73. Beaumont 2015, 66.

Εικ. 74. Beaumont 2015, 65.

Εικ. 75. Beaumont 2015, 65.

Εικ. 76. Ανακτήθηκε από:
http://odysseus.culture.gr/h/4/gh431.jsp?obj_id=4662&mm_id=382. Τελευταία πρόσβαση
στις: 28/9/2024.

Εικ. 77. Beaumont 2015, 130.

Εικ. 78. Hamilton 1992, εικ. 15.

Εικ. 79. Ανακτήθηκε από: <https://www.theacropolismuseum.gr/parthenonas-anatoliki-zoforos-lithos-5-v-thraysma>. Τελευταία πρόσβαση στις: 5/10/2024.

Εικ. 80. Προσωπικό αρχείο.

Εικ. 81. Ανακτήθηκε από: <https://www.beazley.ox.ac.uk/record/88B8BA14-EA47-4967-A7BD-EA93C30131DA> Τελευταία πρόσβαση στις: 25/10/2024.

Εικ. 82. Van Straten 2015, 494.

Εικ. 83. Jones-Roccos 1995, εικ. 14-17.

Εικ. 84. Ανακτήθηκε από: <https://www.beazley.ox.ac.uk/record/75677DF1-EB65-44E8-BCC8-4094805AC008>. Τελευταία πρόσβαση στις 30/10/2024.

Εικ. 85. Ανακτήθηκε από: <https://www.beazley.ox.ac.uk/record/B44567AC-10E5-42C5-B013-C167C8BF71F2> Τελευταία πρόσβαση στις 3/11/2024.

Εικ. 86. Ανακτήθηκε από: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1843-1103-15. Τελευταία πρόσβαση στις 7/11/2024.

Εικ. 87. Ανακτήθηκε από: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1843-1103-44. Τελευταία πρόσβαση στις 10/11/2024.

Εικ. 88. Beaumont 2015, 98.

Εικ. 89. Clairmont 1993, 2.747.

Εικ. 90. Beaumont 2015, 203.

Εικ. 91. Beaumont 2015, 204.

Εικ. 92. Beaumont 2015, 204.

Εικ. 93. Liston, Rotroff και Snyder 2018, 2.

Εικ. 94. Παρλαμά και Σταμπολίδης 2000, 121.

- Εικ. 95.** Liston – Papadopoulos 2004, 11.
- Εικ. 96.** Liston – Papadopoulos 2004, 18.
- Εικ. 97.** Kübler 1976, 71.
- Εικ. 98.** Φανταουντσάκη 2023, 98.
- Εικ. 99.** Stroszeck 2012, 60.
- Εικ. 100.** Stroszeck 2012, 61.
- Εικ. 101.** Μπάνου και Μπουρνιάς 2014, 250.
- Εικ. 102.** Neils και Oakley 2003, 175.
- Εικ. 103.** Stroszeck 2012, 61.
- Εικ. 104.** Stroszeck 2012, 68.
- Εικ. 105.** Grossman 2001, 18-20.
- Εικ. 106.** Margariti 2019, 73.
- Εικ. 107.** Grossman 2001, 24-26.
- Εικ. 108.** Grossman 2001, 77-80.
- Εικ. 109.** Μπάνου και Μπουρνιάς 2014, 222.
- Εικ. 110.** Clairmont 1993, 0.720.
- Εικ. 111.** Beaumont 2015, 62.
- Εικ. 112.** Ανακτήθηκε από: <https://www.namuseum.gr/en/collection/klasiki-periodos-2/>.
Τελευταία πρόσβαση στις: 15/12/2024.
- Εικ. 113.** Beaumont 2015, 94.
- Εικ. 114.** Robertson 1992, 296.
- Εικ. 115.** Beaumont 2015, 94.

Еик. 116. Oakley 2003, 172.

Еик. 117. Dubois 2012, 332.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1. Μαρμάρινο επιτύμβιο ανάγλυφο της Αμφαρέτης, όπου η νεκρή κρατά με το δεξί χέρι ένα πτηνό και με το αριστερό τον εγγονό της, 430-420 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 3624.

Εικόνα 2. Αττική ερυθρόμορφη υδρία, Ηρακλής και Ιφικλής, Ζωγράφος της Ναυσικάς, 460-450 π.Χ. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art 25.28.

Εικόνα 3. Αττικός καλυκωτός κρατήρας λευκού βάθους, ο Ερμής παραδίδει τον νεογέννητο Διόνυσο στον Παπποσιληνό, αποδίδεται στον Ζωγράφο της Φιάλης, 440-435 π.Χ. Βατικανό, Museo Gregoriano Etrusco 16586.

Εικόνα 4. Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη κοριτσιού με περιστέρια, από την Πάρο, 450-440 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 3845.

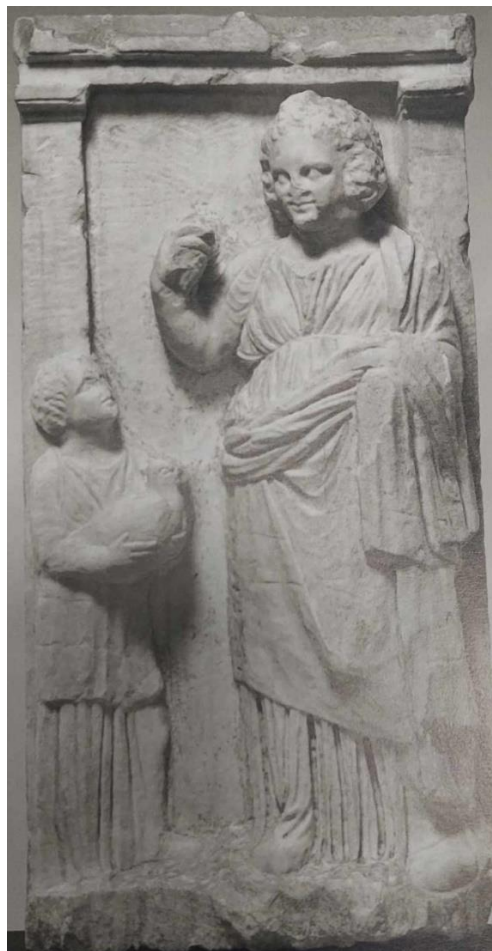
Εικόνα 5. Αττική ερυθρόμορφη λήκυθος, οικογενειακή σκηνή, 470-460 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 1304.

Εικόνα 6. Αττικός ερυθρόμορφος αμφορέας σε σχήμα Παναθηναϊκού αμφορέα, σκηνή αναχώρησης πολεμιστή και αποχαιρετισμός από την οικογένειά του, αποδίδεται στον Ζωγράφο του Βορέα, 460-450 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1843.

Εικόνα 7. Αττικό επιτύμβιο ανάγλυφο του Δεξίλεω, πολεμιστής στο άλογο σε σκηνή μάχης, 394 π.Χ. Αθήνα, Αρχαιολογικό Μουσείο Κεραμεικού 752.

Εικόνα 8. Αττική ταφική στήλη Δημαινέτης στην μορφή ναΐσκου, κορίτσι με πτηνό, 310 π.Χ. Η μορφή ταυτίζεται από την επιγραφή «ΔΗΜΑΙΝΕΤΗ ΠΡΟΚΛΕΟΥΣ».Λος Άντζελες, The J. Paul Getty Museum 75AA63.

Εικόνα 9. Αττική ερυθρόμορφη υδρία του Ζωγράφου του Χοίρου, σκηνή εκμάθησης μουσικής, 480-470 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1864.

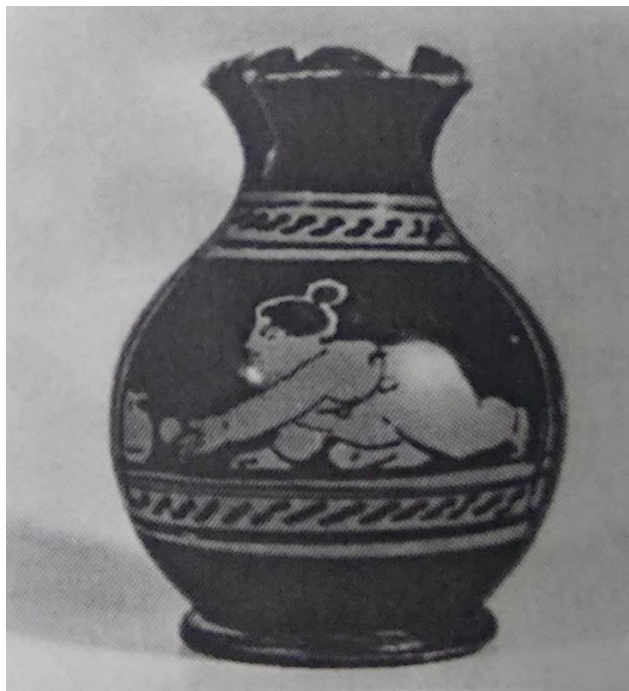
Εικόνα 10. Αττικός μελανόμορφος ταφικός πίνακας του Ζωγράφου της Σαπφούς, σκηνή πρόθεσης νεκρού, 500-490 π.Χ. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου 905.

Εικόνα 11. Άγαλμα αρχαϊκής κόρης, 530 π.Χ. Αθήνα, Μουσείο της Ακρόπολης 678.

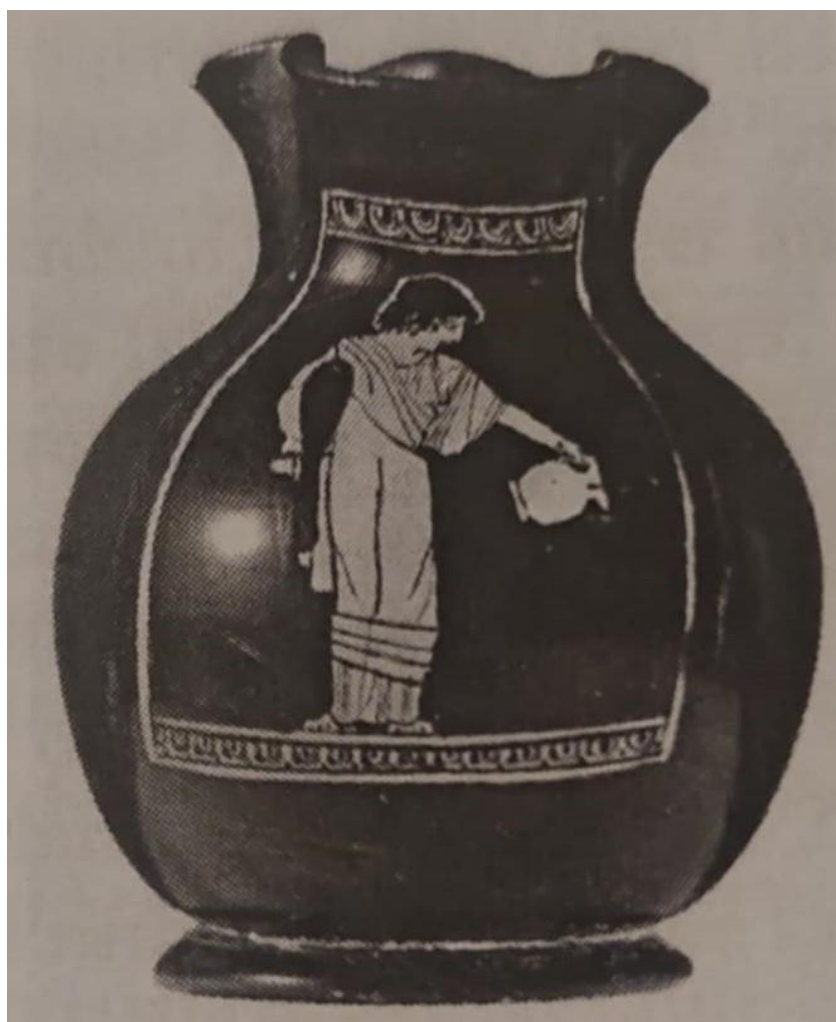
Εικόνα 12. Καρυάτιδα, 420-415 π.Χ. Αθήνα, Μουσείο της Ακρόπολης 15000.

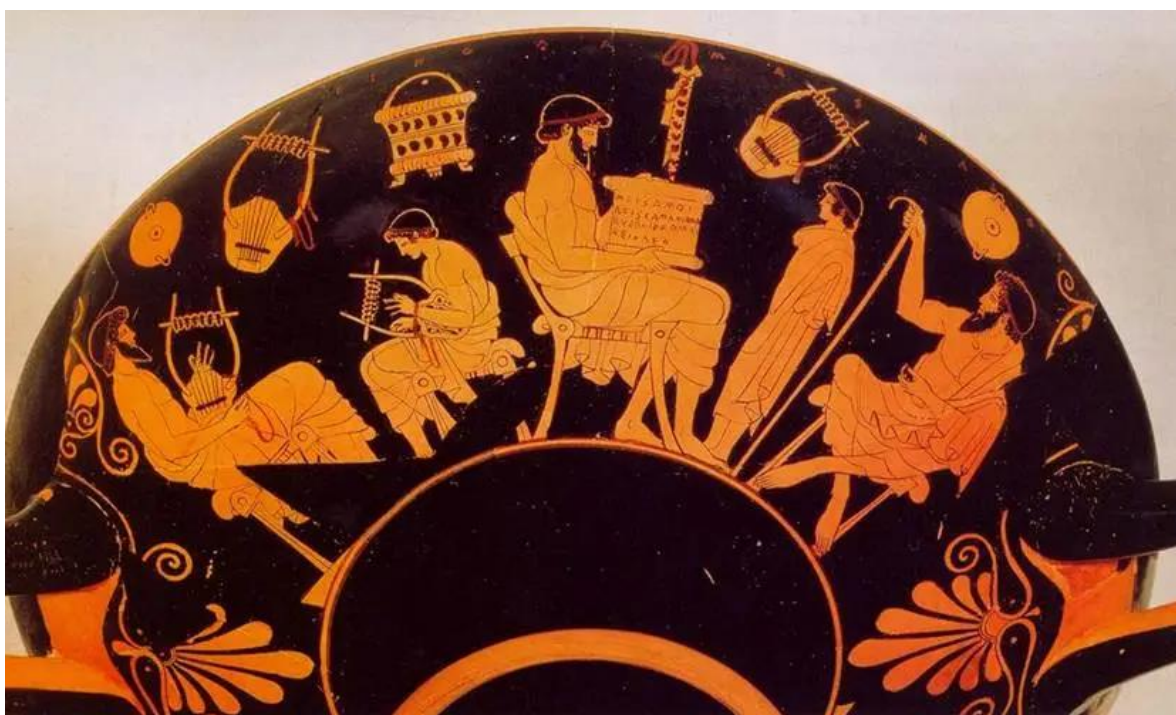
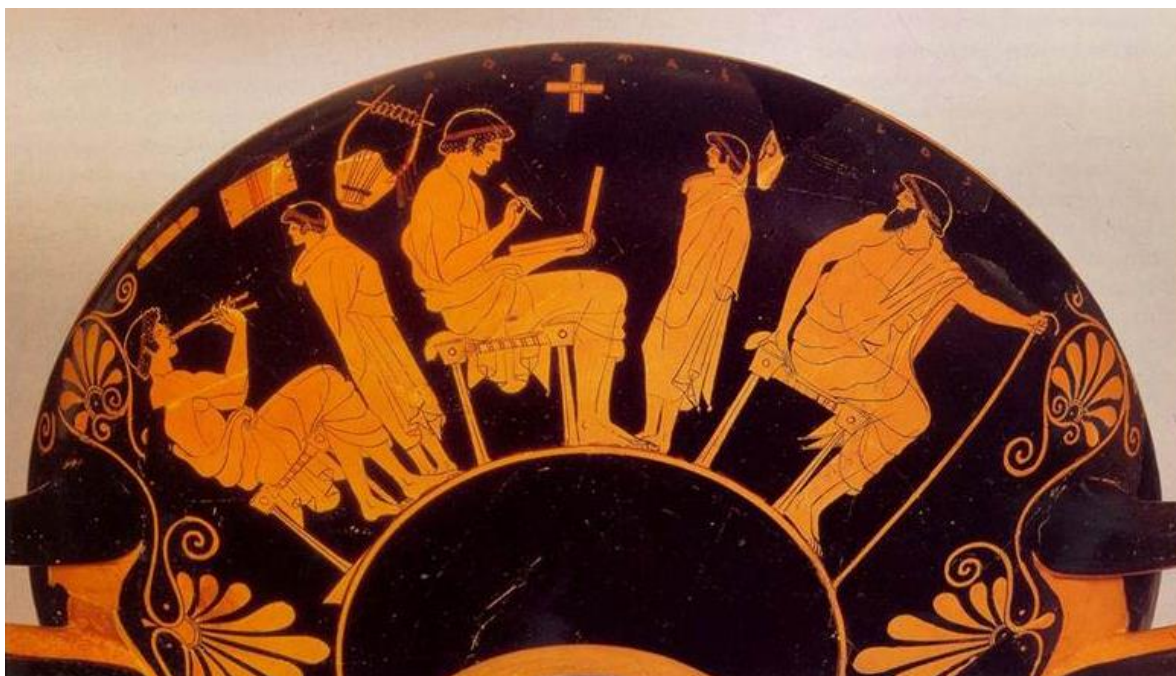
Εικόνα 13. Αττική ερυθρόμορφη χους, μικρό κορίτσι με μαζεμένα πίσω τα μαλλιά του, 410-400 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 1739.

Εικόνα 14. Πήλινο ειδώλιο από το ιερό της Μουνιχίας Αρτέμιδος, φασκιωμένο βρέφος, τέλη 4 ου αι. π.Χ. Αθήνα, Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά 5383.

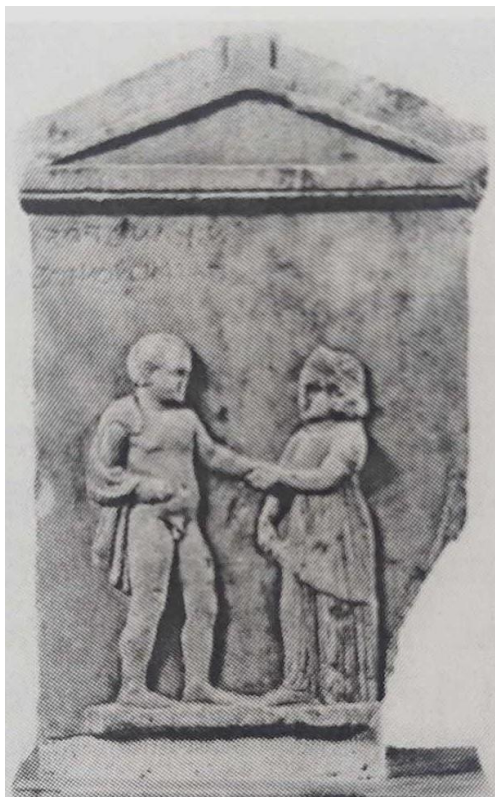
Εικόνα 15. Αττική ερυθρόμορφη χους, κορίτσι ντυμένο με χιτώνα και ιμάτιο, Ζωγράφος της Πενθεσίλειας, 460 π.Χ. Tübingen, Institut für Klassische Archäologie S./10 1378.

Εικόνα 16. Αττική ερυθρόμορφη κύλικα του Δούρι, σκηνές σχολείου, 5ος αι. π.Χ.
Βερολίνο, Staatliche Museum F2285.

Εικόνα 17. Αττική ερυθρόμορφη υδρία, οικογενειακή σκηνή, 440-430 π.Χ. Cambridge, Harvard Art Museum 1960.342.

Εικόνα 18. Αττική ταφική στήλη του Νικάνδρου, σκηνή δεξίωσης με αγόρι και κορίτσι, 375-350 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 877.

Εικόνα 19. Αττικό μαρμάρινο γλυπτό μικρού καθιστού κοριτσιού με πτηνό, 340-330 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 695.

Εικόνα 20. Αττική ταφική στήλη της Μαλθακής, γυναίκα σε τοκετό, 330-320 π.Χ. Αθήνα, Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά 21.

Εικόνα 21. Αττική ερυθρόμορφη πυξίδα με την γέννα της Λητούς, 340-330 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 1635.

Εικόνα 22. Αττικό μελαμβαφές θήλαστρο, 450-425 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1864, 1007.1663.

Εικόνα 23. Αττική ερυθρόμορφη υδρία, σκηνή θηλασμού με την Εριφύλη και τον γιο της Αλκμαίοντα, 450-400 π.Χ. Βερολίνο, Antikensammlung Schloss Charlottenburg F2395.

Εικόνα 24. Αττικός ερυθρόμορφος βομβυλός, σκηνή παιχνιδιού, τέλη 5ου αι. π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 18554.

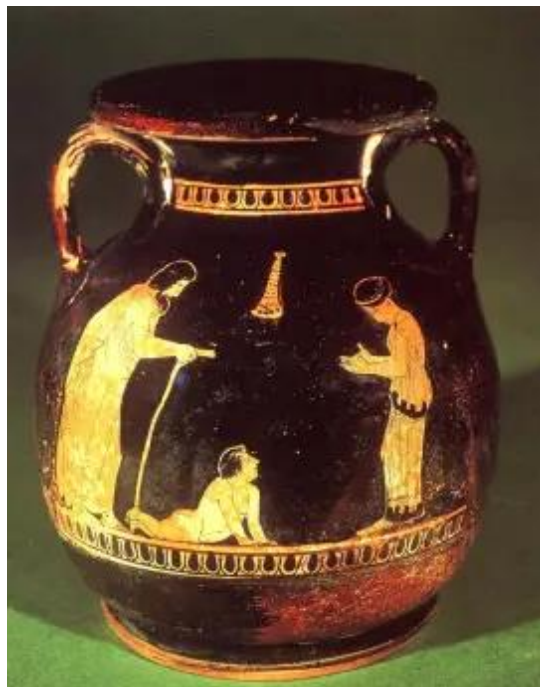
Εικόνα 25. Αττικό μελαμβαφές παιδικό κάθισμα από την αρχαία Αγορά της Αθήνας, 575-560 π.Χ. Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς P18010.

Εικόνα 26. Αττική ερυθρόμορφη οinoχόη, βρέφος σε κάθισμα παίζει με πλαταγή, 440-430 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1910.6-15.4.

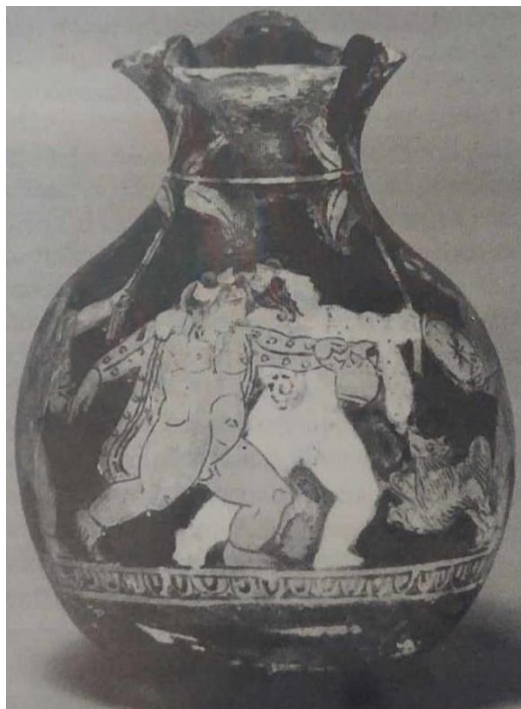
Εικόνα 27. Αττική ερυθρόμορφη κύλικα (μετάλλιο), παιδί σε πήλινο κάθισμα, 460 π.Χ. Βρυξέλλες, Musée du Cinquantaenaire.

Εικόνα 28. Αττική ερυθρόμορφη πελίκη, βρέφος μαθαίνει να περπατά, 440-420 π.Χ.
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1864.

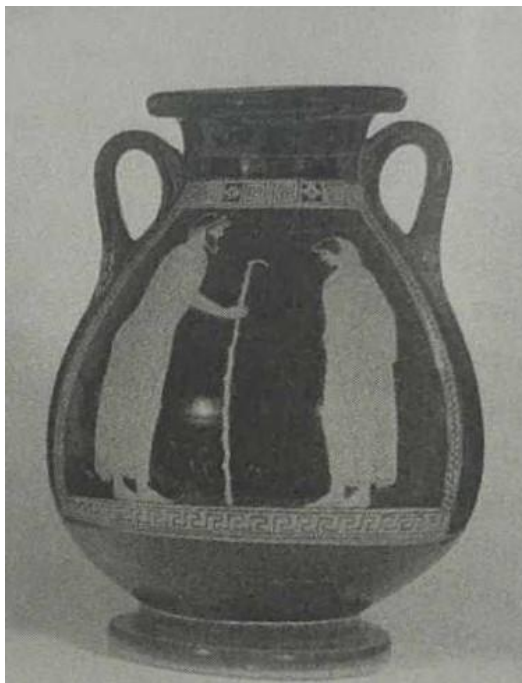
Εικόνα 29. Πήλινη πλαταγή σε μορφή πτηνού και με γραπτή διακόσμηση, 5ος αι. π.Χ.
Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς 1007.189.

Εικόνα 30. Ερυθρόμορφη χους, παιδιά ως κωμαστές. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art 06.1021.196.

Εικόνα 31. Αττική ερυθρόμορφη κύλικα με σκηνή εκπαίδευσης/προετοιμασίας αγοριού από γυναίκα, 450 π.Χ. Άμστερνταμ, Allard Pierson Museum 8210.

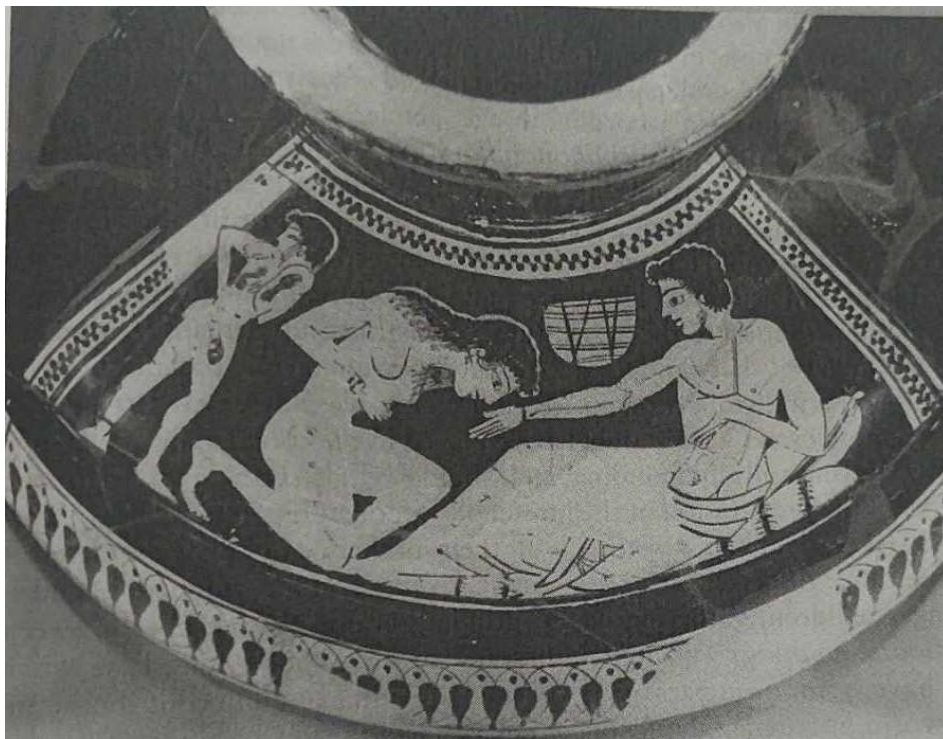
Εικόνα 32. Αττική ερυθρόμορφη πελίκη του Ζωγράφου του Συρίσκου, σκηνή με άνδρα και νεαρό αγόρι, 475 π.Χ. Βερολίνο, Antikensammlung, Staatliche Museen zu Berlin 4496.

Εικόνα 33. Αττική ερυθρόμορφη πελίκη του Ζωγράφου του Συρίσκου, σκηνή με γυναίκα, παρθένο και μικρό παιδί, 475 π.Χ. Βερολίνο, Antikensammlung, Staatliche Museen zu Berlin 4496.

Εικόνα 34. Αττική ερυθρόμορφη κύλικα του Ακεστορίδη, σκηνές σχολείου, 460 π.Χ.
Washington, Smithsonian Institute, Department of Anthropology A136373.

Εικόνα 35. Αττική ερυθρόμορφη υδρία, σκηνή τιμωρίας αγοριού με σανδάλι, 500 π.Χ.
Würzburg, Martin von Wagner Museum der Universität 530.

Εικόνα 36. Αττική ερυθρόμορφη πελίκη του Ευφρονίου, σκηνή τιμωρίας αγοριού με σανδάλι, τέλη 6ου αι. π.Χ. Ρώμη, Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia XXXXO.73.

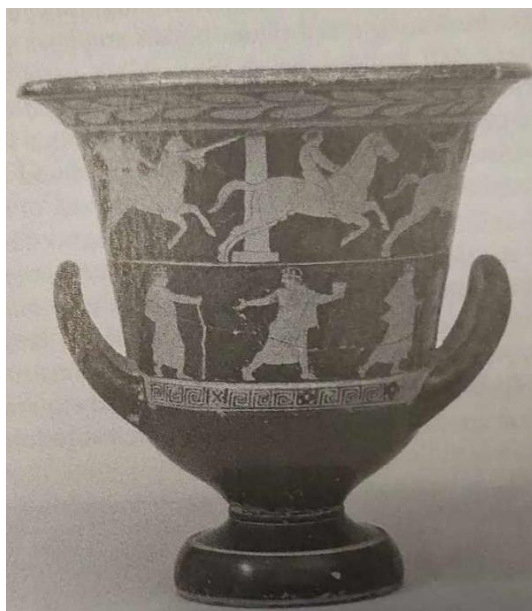
Εικόνα 37. Ερυθρόμορφη υδρία του Φιντία με μάθημα μουσικής. Μόναχο, Antikensammlungen 2421.

Εικόνα 38. Αττική ερυθρόμορφη κύλικα του Ζωγράφου του Ακεστορίδη, αγόρι παίζει λύρα, 460 π.Χ. Νέα Υόρκη, The Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund 1922 (22.139.72).

Εικόνα 39. Αττικός ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας του Ζωγράφου του Κλεοφράδη, σκηνή αθλητικής άσκησης, 495 π.Χ. Tarquinia, Museo Nazionale RC4196.

Εικόνα 40. Αττικός ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας, αγόρια σε σκηνή ιππασίας και συμποσίου, μέσα 5 ου αι. π.Χ. Συρακούσες, Museo Archaeologico Regionale Paolo Orsi 19846.

Εικόνα 41. Ερυθρόμορφη κύλικα του Ζωγράφου του Ξυλουργού, σκηνή παιδευαστίας, νεαρός με ώριμο άνδρα. Malibu, The J. Paul Getty Museum 85. AE. 25.

Εικόνα 42. Ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας, Ζωγράφος του Βερολίνου, μάθημα χορού, περ. 440-430 π.Χ. Βερολίνο, Antikensammlung F2400.

Εικόνα 43. Αττική ερυθρόμορφη χους, σκηνή εκπαίδευσης κοριτσιού, 430 π.Χ. Κοπεγχάγη, National Museum of Art, Department of Classical and Near Eastern Antiquities 4997.

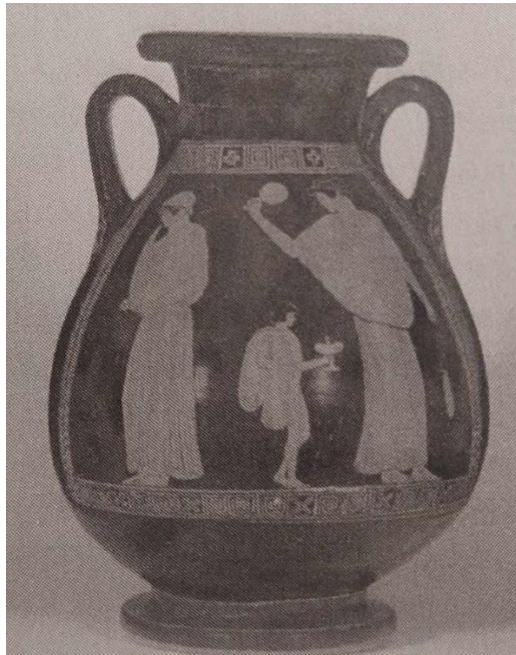
Εικόνα 44. Αττική ερυθρόμορφη φιάλη, Ζωγράφος της Φιάλης, κοπέλες χορεύουν με κρόταλα στα χέρια, περ. 440-430 π.Χ. Βοστώνη, Museum of Fine Arts 97.371.

Εικόνα 45. Αττική ερυθρόμορφη υδρία, Ζωγράφος του Βερολίνου, γυναίκα και κορίτσια συλλέγουν νερό από πηγή, 480 π.Χ. Μαδρίτη, Museo Arqueológico Nacional 11117.

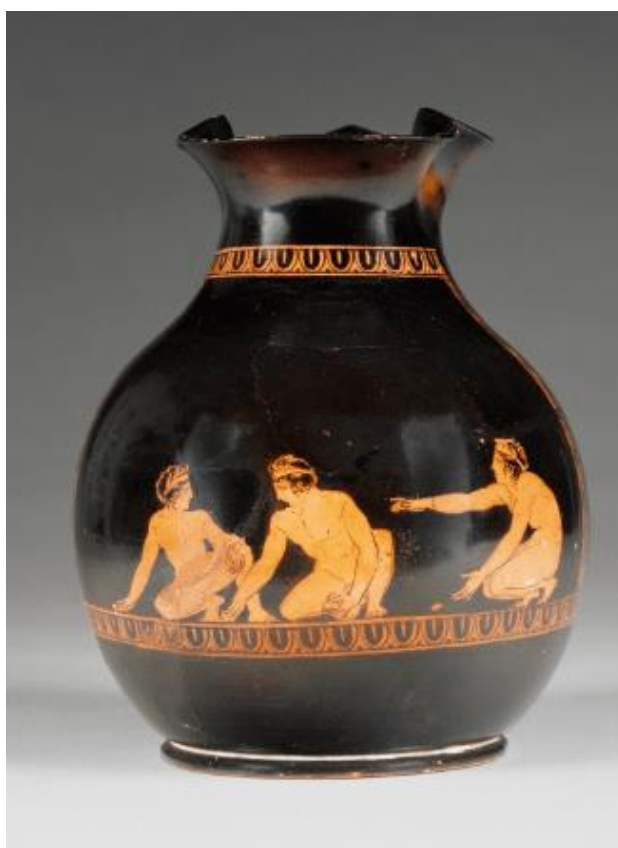
Εικόνα 46. Αττική ερυθρόμορφη λήκυθος με κορίτσι που μεταφέρει έναν σωρό από ρούχα σε μια γυναίκα, της τεχνοτροπίας του Ζωγράφου του Λονδίνου E 342, β' τέταρτο 5 ου αι. π.Χ. Mainz, Johannes-Gutenberg Universität 207859.

Εικόνα 47. Αττική ερυθρόμορφη πελίκη του Ζωγράφου του Συρίσκου, 475 π.Χ., κορίτσι κρατά πλημοχόη και βοηθά στον καλλωπισμό των γυναικών. Βερολίνο, Antikensammlung Staatliche Museen V. I. 4496.

Εικόνα 48. Οστέινοι αστραγάλοι, 600-401 π.Χ. Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλείας.

Εικόνα 49. Αττική ερυθρόμορφη χους, τρία στεφανωμένα αγόρια παίζουν με αστραγάλους, 420 π.Χ. Malibu, The J. Paul Getty Museum 96. AE. 28.

Εικόνα 50. Αττική πήλινη κούκλα, τέλη 5 ου αι. π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.

Εικόνα 51. Θραύσμα αττικού ερυθρόμορφου κρατήρα, δυο κορίτσια παίζουν το πέταυρον, περ. 470-460 π.Χ. Βοστώνη, Museum of Fine Arts 10.191a.

Εικόνα 52. Αττική ερυθρόμορφη χους, σκηνή της τελετής της Αιώρας, 430-425 π.Χ., αποδίδεται στον Ζωγράφο της Ερέτριας. Αθήνα, ΕΑΜ, Συλλογή Βλαστού VS 319.

Εικόνα 53. Πήλινο κορινθιακό ειδώλιο, παράσταση εφεδρισμού, περ. 300 π.Χ. Νέα Υόρκη, The Metropolitan Museum of Art 07. 286.4.

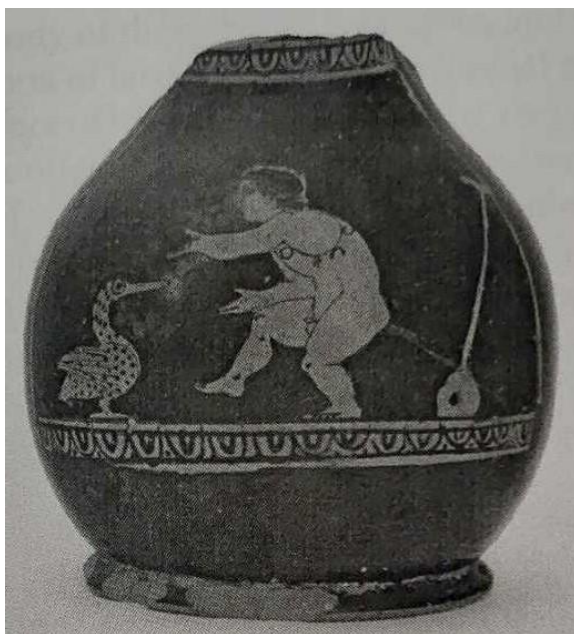
Εικόνα 54. Αττική ερυθρόμορφη οινόχρη, δυο αγόρια παίζουν εφεδρισμό, 400 π.Χ.
Χαϊδελβέργη, Antikensammlung der Universität 4185.

Εικόνα 55. Ερυθρόμορφη οινόχρη, αγόρι παίζει με κρίκο, μέσα 4ου αι. π.Χ. Γενεύη,
Musée d' Art et d' Histoire.

Εικόνα 56. Αττική ταφική στήλη της Μελιστούς, κορίτσι με σκύλο και πτηνό, 340 π.Χ.
Cambridge, Harvard Art Museum 1961.86.

Εικόνα 57. Αττική ερυθρόμορφη χους, αγόρι παίζει με πάπια, τελευταίο τέταρτο 5 ου αι.
π.Χ. Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο MP113.

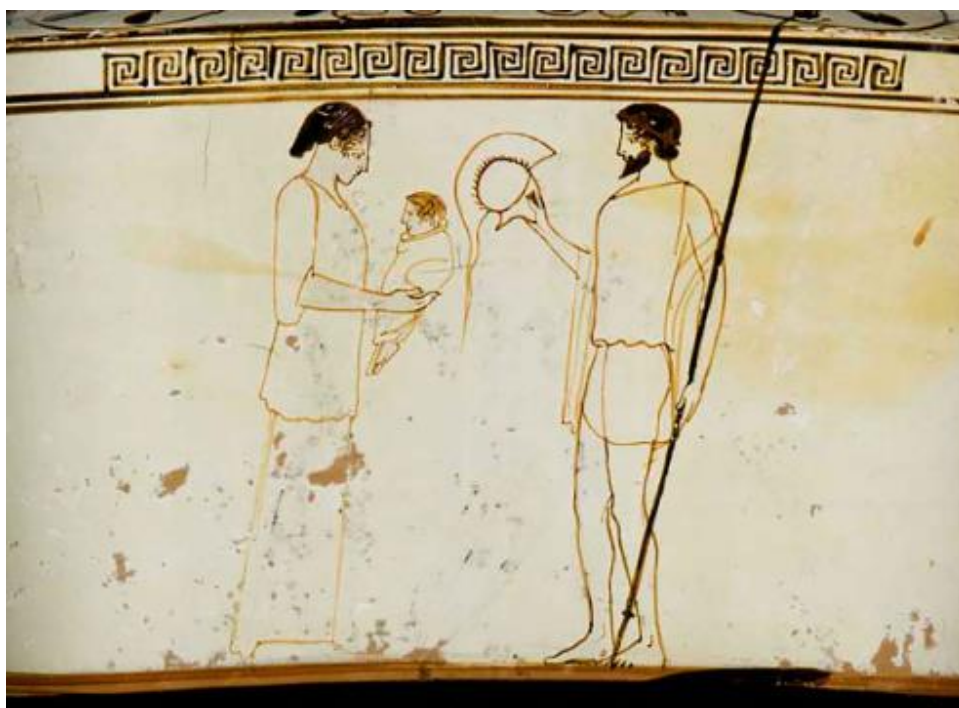
Εικόνα 58. Αττικός γεωμετρικός αμφορέας του Διπύλου, σκηνή πρόθεσης νεκρής, 755-750 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ Α804.

Εικόνα 59. Αττικός γεωμετρικός κρατήρας του Διπύλου, σκηνή εκφοράς νεκρού, 745-740 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ Α990.

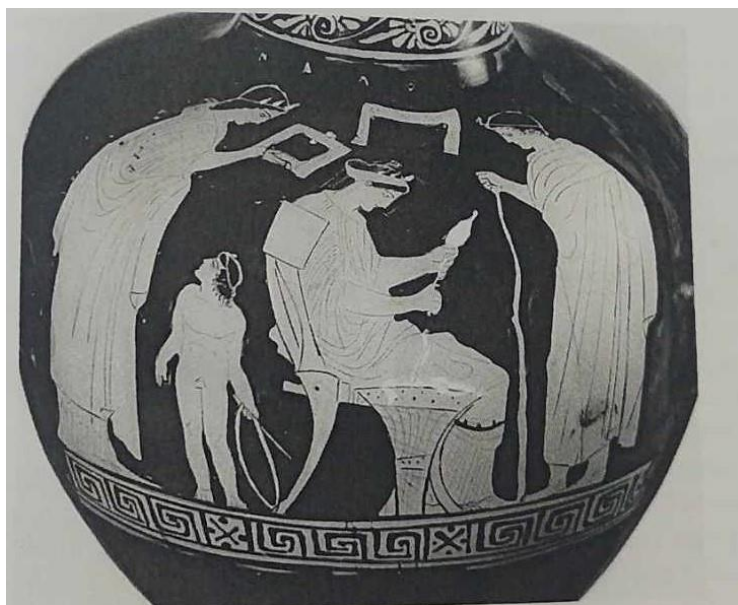
Εικόνα 60. Αναθηματικό ανάγλυφο από τα Μέγαρα με σκηνή οικογενειακής επίσκεψης σε ιερό θεού ή ήρωα, 350 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 1532.

Εικόνα 61. Αττική λήκυθος λευκού βάθους, σκηνή πολεμιστή που αποχαιρετά τη γυναίκα και το παιδί του. Βερολίνο, Antikensammlung F2444.

Εικόνα 62. Επιτύμβια στήλη του Ξανθίππου με τις κόρες του, 430-420 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1805, 0703.183.

Εικόνα 63. Αττική ερυθρόμορφη κάλπιν, Ζωγράφος της Κλειούς, οικογενειακή σκηνή, τέλη 5ου αι. π.Χ. Μόναχο, Antikensammlungen SL476.

Εικόνα 64. Αττική ταφική στήλη της Φιλονόης, σκηνή γυναίκας που παραδίδει βρέφος στην μητέρα του, 370 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ Γ3790.

Εικόνα 65. Αττική ερυθρόμορφη λήκυθος, γυναίκα κρατά βρέφος. Οξφόρδη, Ashmolean Museum AN 1986-1908. G. 298.

Εικόνα 66. Αττική ερυθρόμορφη λήκυθος, γυναίκα προτείνει τα χέρια της προς το βρέφος.
Βοστώνη, Museum of Fine Arts 95.50.

Εικόνα 67. Αττική ερυθρόμορφη λήκυθος, βρέφος προτείνει τα χέρια του προς μια γυναίκα
καθήμενη στο ταφικό μνημείο της, 440 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο GR1905.7-
10.10.

Εικόνα 68. Αττικός ερυθρόμορφος γαμικός λέβης, με παράσταση νύφης που κρατά βρέφος στα γόνατά της. Αθήνα, ΕΑΜ 1250.

Εικόνα 69. Αττική επιτύμβια στήλη του Φιλοκλή και του Δικαίου, σκηνή πατέρα και γιού, 400 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 3947.

Εικόνα 70. Αναθηματικό ανάγλυφο, προσφορά σε κάποια θεότητα, πιθανότατα στον Δία Μελίχιο, β μισό 4 ου αι. π.Χ. Βενετία, Museo Archeologico 80.

Εικόνα 71. Αναθηματικό ανάγλυφο, προσφορά στον Ασκληπιό και την Υγεία, β' μισό 4 ου αι. π.Χ. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου MA 755.

Εικόνα 72. Αττικό αναθηματικό ανάγλυφο ως αφιέρωμα στον Κηφισό, από την Ξενοκράτεια για την εκπαίδευση του γιου της Ξενιάδη, από το Ιερό των Εχελιδών στις εκβολές του Κηφισού. Τέλη 5 ου αι. π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 2756.

Εικόνα 73. Μαρμάρινο ειδώλιο γυναίκας με παιδί στην αγκαλιά της, από τον ναό της Άρτεμης στη Βραυρώνα, τέλη 5 ου αι. π.Χ. Βραυρώνα, Αρχαιολογικό Μουσείο K2629.

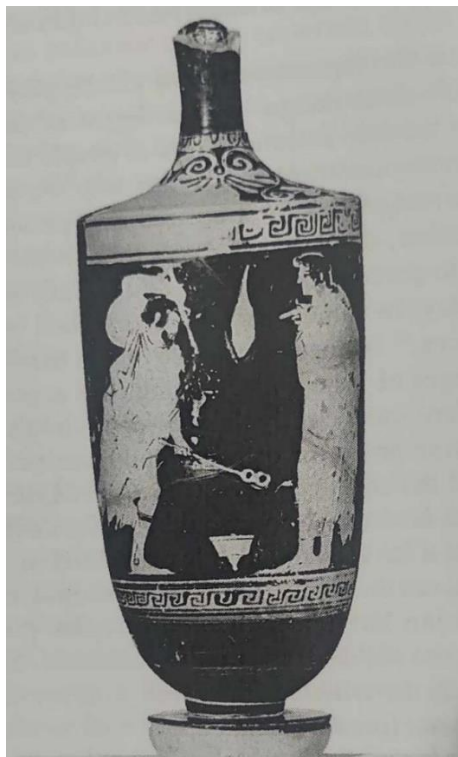
Εικόνα 74. Μαρμάρινο αναθηματικό γλυπτό γυμνού βρέφους επάνω σε κίονα από το Ασκληπιείο της Αθήνας, 320 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 2211.

Εικόνα 75. Αττική ερυθρόμορφη χους, η θεά Αθηνά κοιτάζει το μαρμάρινο γλυπτό ενός βρέφους επάνω σε μαρμάρινο αναθηματικό κίονα, 430 π.Χ. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου L63/MNB1759.

Εικόνα 76. Αναθηματικό ανάγλυφο, σκηνή προσφοράς νεαρής μητέρας προς την Αρτέμιδα Λοχεία, τέλη 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ. Λαμία, Αρχαιολογικό Μουσείο BE1041.

Εικόνα 77. Αττική ερυθρόμορφη λήκυθος με έναν νέο και τα παιχνίδια του μπροστά στον Ερμή, β' μισό 5ου αι. π.Χ. Tübingen, Institut für Klassische Archäologie S/10 814.

Εικόνα 78. Ερυθρόμορφη παιδική οينوχόη, αγόρι που παίζει βάρβιτο με σκύλο και πουλί, 425-420 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1864. 10-7.231 (E527).

Εικόνα 79. Πλάκα της ανατολικής ζωφόρου του Παρθενώνα, κεντρική σκηνή της παράδοσης του πέπλου με τις αρρηφόρους, 442-438 π.Χ. Αθήνα, Μουσείο της Ακρόπολης
ΑΚΡ. 855.

Εικόνα 80. Αττικός μελανόμορφος κρατηρίσκος με σκηνή χορού κοριτσιών, τελετή Αρκτείων, 500 π.Χ. Βραυρώνα, Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εικόνα 81. Αττικός μελανόμορφος αμφορέας, σκηνή της ιεροσκοπίας, τελευταίο τέταρτο 6ου αι. π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, Συλλογή Durand 1836, 0224.122.

Εικόνα 82. Θραύσμα αγγείου με σκηνή θυσίας, παιδί με κανούν, από το Αμφιαράειο του Ωρωπού, 4ος αι. π.Χ. Βιέννη, Kunsthistorische Museum IV 1144 [V371].

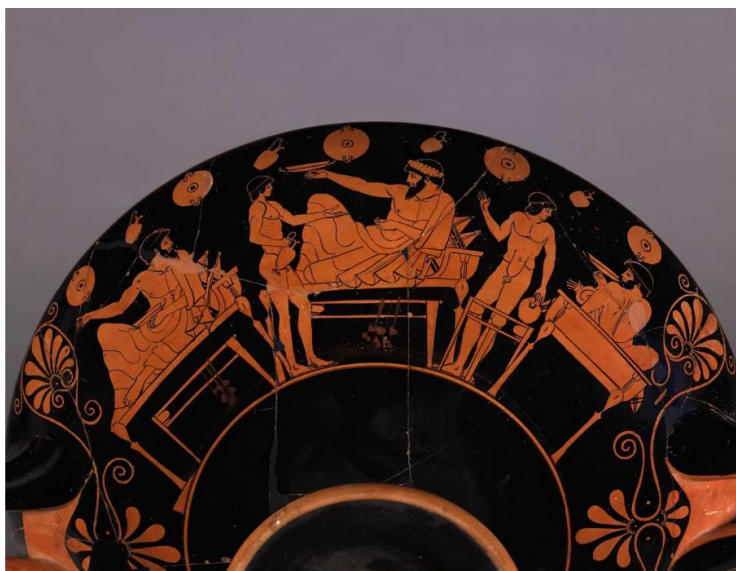
Εικόνα 83. Πλάκα της ανατολικής ζωφόρου του Παρθενώνα με σκηνή τεσσάρων κοριτσιών (*εργαστήναι*), προετοιμασία της πομπής των Παναθηναίων, 445-438 π.Χ.
Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου MA 738.

Εικόνα 84. Αττική ερυθρόμορφη κύλικα με σκηνή συμποσίου, αγόρι παίζει αυλό, 470 π.Χ.
Χαϊδελβέργη, Ruprecht-Karls-Universität 4028.

Εικόνα 85. Αττική ερυθρόμορφη λήκυθος του Ζωγράφου του Βρύγου, κορίτσι παίζει διπλό αυλό, 480 π.Χ. Νέα Υόρκη, The Metropolitan Museum 204117.

Εικόνα 86. Αττική ερυθρόμορφη κύλικα του Δούρι με σκηνή συμποσίου, αγόρια προσφέρουν κρασί στους συμποσιαστές, 485-480 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, 1843, 1103.15.

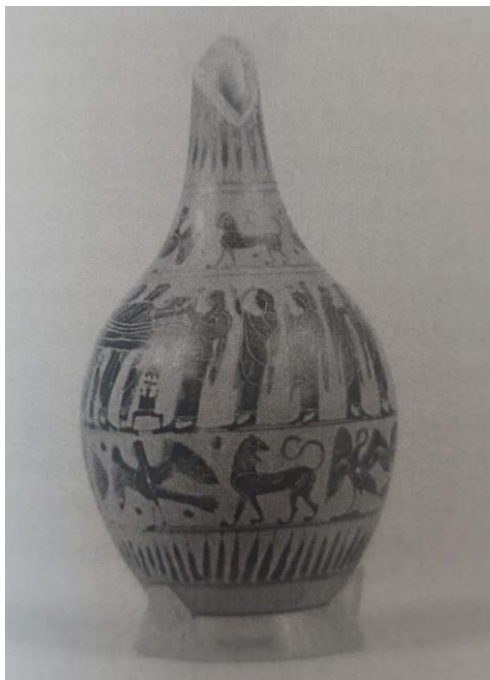
Εικόνα 87. Αττική ερυθρόμορφη κύλικα, αγόρι προσφέρει φαγητό σε άνδρα, 490-480 π.Χ.
Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο, 1843, 1103.44.

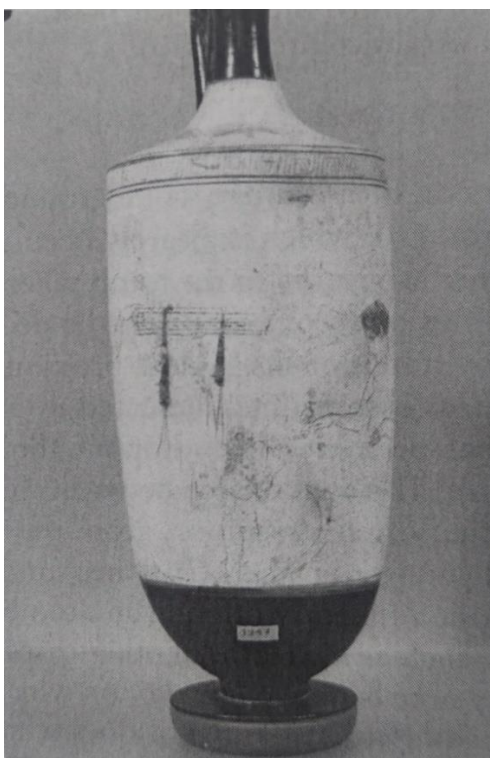
Εικόνα 88. Αττική ταφική στήλη του Αυτοσόφου, πατέρας με βρέφος, 400-390 π.Χ.
Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο 17.

Εικόνα 89. Ταφική στήλη του Λιττία, της Χοιρίνης και της Λυσιστράτης, αρχές 4 ου αι.
π.Χ. Πειραιάς, Αρχαιολογικό Μουσείο 3504.

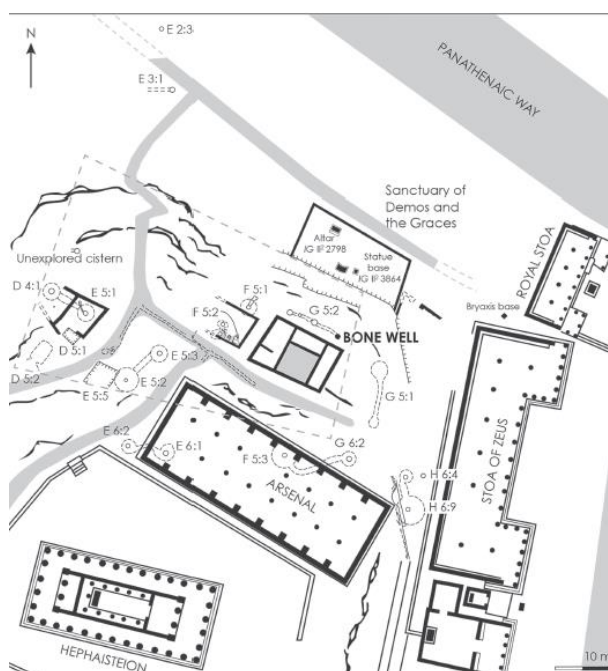
Εικόνα 90. Αττικός μελανόμορφος φορμίσκος, βρέφος και παιδιά σε σκηνή πρόθεσης, 540- 530 π.Χ. Μπολόνια, Museo Civico Archeologico 1438.

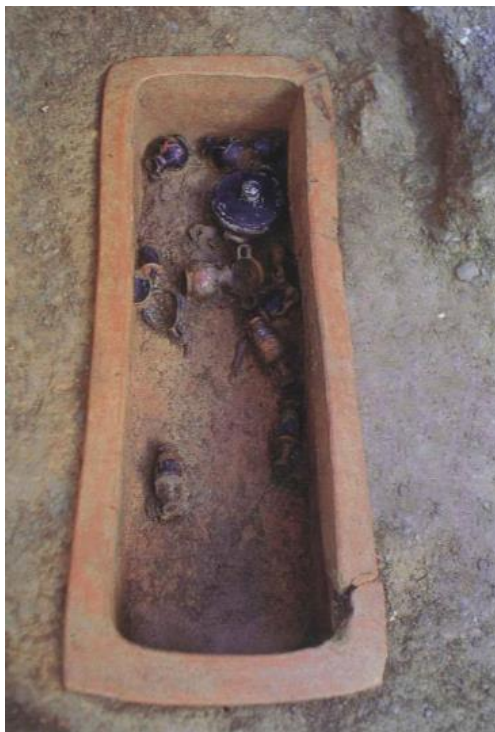
Εικόνα 91. Αττική λευκή λήκυθος, συμμετοχή παιδιών στα ταφικά έθιμα, 430-420 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 1936.

Εικόνα 92. Αττική λευκή λήκυθος, αγόρι επισκέπτεται τάφο ενήλικα, 420 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 1947.

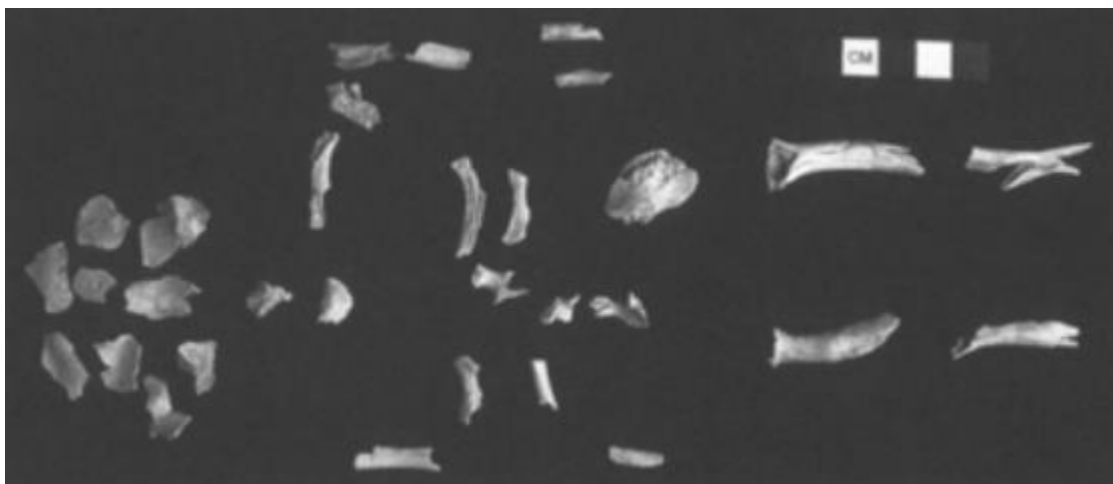
Εικόνα 93. Κάτοψη της γύρω περιοχής του πηγαδιού βρεφών (Bone Well) στην αρχαία Αγορά της Αθήνας.

Εικόνα 94. Πήλινη παιδική λάρνακα από το Φρέαρ Πετμεζά στην Αθήνα. Τάφος 41.

Εικόνα 95. Γεωμετρικός τάφος της «Πλούσιας Αθηναίας Κυρίας» από την αρχαία Αγορά της Αθήνας. Τάφος H 16:6.

Εικόνα 96. Οστά εμβρύου από τον τάφο της «Πλούσιας Αθηναίας Κυρίας», Τάφος Η 16:6.

Εικόνα 97. Εγχυτρισμός σε αμφορέα, νεκροταφείο Κεραμεικού, Αθήνα, Τάφος 567, 425-400 π.Χ.

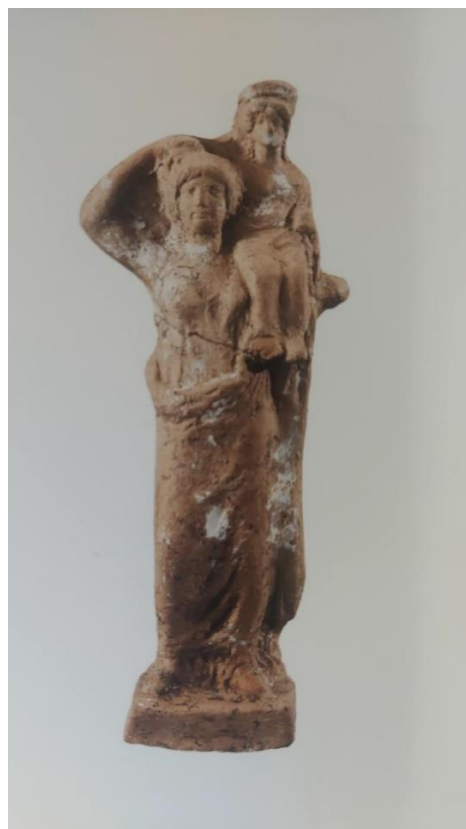
Εικόνα 98. Νεκροταφείο βρεφών Αστυπάλαιας.

Εικόνα 99. Μελανόμορφα αγγεία - κτερίσματα παιδικού τάφου από την Ιερά Οδό στον Κεραμεικό, 475-450 π.Χ. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού Κατ. 8.

Εικόνα 100. Μελανόμορφα αγγεία – κτερίσματα παιδικού τάφου από την Ιερά Οδό στον Κεραμεικό, 470-460 π.Χ. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού Κατ. 9.

Εικόνα 101. Πήλινο ειδώλιο από παιδικό τάφο, γυναίκα κρατά κορίτσι στον ώμο της, Ιερά Οδός Κεραμεικού, τέλη 5ου αι. π.Χ. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού Τ40.

Εικόνα 102. Αττική λευκή λήκυθος, ο Χάρωντας στη βάρκα του με ένα μικρό αγόρι που αποχαιρετά τους γονείς του, 430-420 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 16463.

Εικόνα 103. Ταφικά κτερίσματα παιδικού τάφου σε αμφορέα από τον Κεραμεικό, λεκανίδα με κοχύλι, τέλη 5ου αι. π.Χ. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού Κατ. 15.

Εικόνα 104. Κοχύλι από παιδικό τάφο στον Κεραμεικό, τέλη 5ου αι. π.Χ. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού Κατ. 15.

Εικόνα 105. Αττική μαρμάρινη ταφική στήλη αγοριού με σκυλί, επιγραφή «Μοσχίων Ραμνο<υ>σιος», 375 π.Χ. Malibu, The J. Paul Getty Museum G. 73. AA 117.

Εικόνα 106. Αττική ταφική στήλη του Δεινία, γυμνό αγόρι με υπηρέτη, η μορφή ταυτίζεται με επιγραφή, 350-320 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 934.

Εικόνα 107. Αττική ταφική στήλη Μυννίας, με την μητέρα της Ευφροσύνη και την μικρότερη αδερφή της Αρτεμισία, 370-360 π.Χ. Malibu, The J. Paul Getty Museum G. 71.

AA 121.

Εικόνα 108. Ταφική στήλη του Αριστομάχου σε μορφή λουτροφόρου 370 π.Χ. Malibu, The J. Paul Getty Museum 83. AA 253.

Εικόνα 109. Μαρμάρινη ανάγλυφη επιτύμβια στήλη της Ευκολίνης, σκηνή αποχαιρετισμού από τους συγγενείς και το σκυλάκι της, 338 π.Χ. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού P694/1281.

Εικόνα 110. Αττική ταφική στήλη του Κέρκωνα και του Παμφίλου, 400-375 π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 2.419.

Εικόνα 111. Αττική ταφική στήλη βρέφους με μπάλα και πτηνό, β' μισό 5 ου αι. π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 1040.

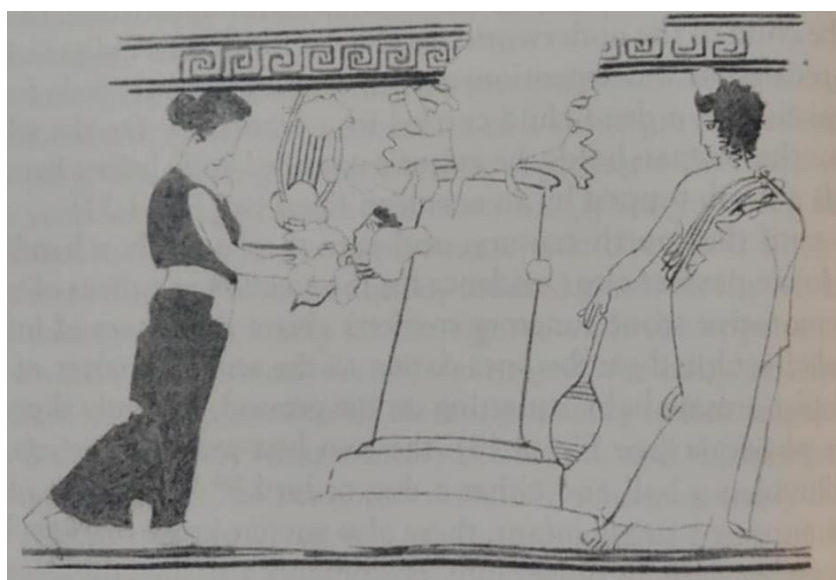
Εικόνα 112. Αττική ταφική στήλη της Μνησαγόρας και του Νικοχάρους από την Βάρη Αττικής, 420-410 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 3845.

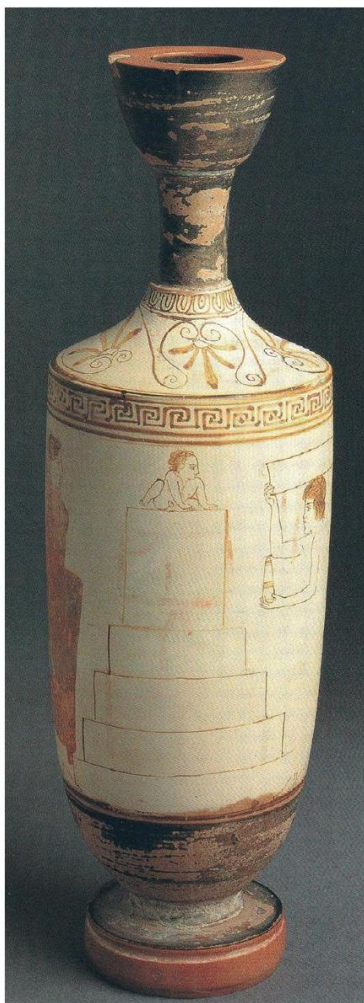
Εικόνα 113. Αττική λευκή λήκυθος, βρέφος καθισμένο σε βράχο υποδέχεται τον Χάροντα, 430- 420 π.Χ. Αθήνα, ΕΑΜ 1814.

Εικόνα 114. Αττική λευκή λήκυθος του Ζωγράφου του Μονάχου 2335, απεικονίζει γυμνό αγόρι ανάμεσα στην μητέρα του και στο Χάροντα. Νέα Υόρκη, The Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund 1909.

Εικόνα 115. Αττική λευκή λήκυθος, γυναίκα μεταφέρει νεκρό βρέφος σε ταφική στήλη. Οξφόρδη, Ashmolean Museum Fortnum C 129.

Εικόνα 116. Αττική λευκή λήκυθος, μικρό παιδί σε ταφική στήλη, 440 π.Χ. Atlanta, Emory University, Michael C. Carlos Museum, Carlos Collection of Ancient Greek Art.

Εικόνα 117. Αττική λευκή λήκυθος, μικρό παιδί σε ταφική στήλη, 430 π.Χ. Μόναχο, Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek 7619.